

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

imperializmus • tudástranszfer • Nagy Ferenc • idegenlégiósok •
kommunisták 1919-ben • egyházi lapok • utcánév-változások

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standsky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egyri Gábor,
Fiziker Róbert, Ignácz Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 9.

www.multunk.hu

Tel.: +36/30/719-1636 • E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,

www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),

e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,

levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:

www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),

1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Megjelenik évente négyszer.

ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

Falfestés a budapesti XI. kerületi Allende park egyik házának falán, amelyen a JJCC (Las Juventudes Comunistas de Chile), a chilei kommunista ifjúsági szövetség mond köszöntetet a szolidaritásért.

Az 1973 szeptemberében meggyilkolt elnökről 1974 februárjában neveztek el lakótelepet, ahol a falfestést Magyarországon élő chileiek készítették 1975 őszén.

Forrás: Fortepan – eredeti: Mezei Attila / Léczfalvi

E SZÁM MEGJENÉSÉT TÁMOGATTA

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti
Kulturális
Alap

Politikátörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXX. évfolyam 2. szám]

Az Air-India légitársaság képviselte a budapesti Vörösmarty téren, 1969.
Forrás: Fortepan / Artfókusz – eredeti: Fábián József

Magyarország a globális világban

EGRY GÁBOR

Birodalmi fordulatok

Osztrák–magyar gazdasági tér, informális imperializmus és birodalmi életutak birodalommal és anélkül*

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.1>

Voltak Ausztria–Magyarországnak gyarmatai? Olyan birodalom lett volna, mint nagyhatalmi társai: Franciaország, Németország, Nagy-Britannia vagy Oroszország? Felbomlása valóban gazdasági katasztrófával járt, autarkiával, ami végső soron Közép- és Kelet-Európa autoriter fordulatához vezetett a harmincas években? Ez csupán néhány azok közül a kérdések közül, amelyek akár csak egy évtizeddel korábban is eldöntöttek minősültek, hogy aztán az első világháború százéves évfordulója körül újra inspirálják és provokálják a történészeket.¹ Így aztán ma már nem meglepő azt olvasni szaktörténeti munkák-

* A tanulmány European Research Council Nepostrans Consolidator Grant (772264), a European University Institute, Firenze Fernand Braudel Senior Fellowship és a Wissenschaftskolleg zu Berlin ösztöndíja támogatásával készült.

¹ Walter SAUER: Habsburg Colonial: Austria-Hungary's Role in European Overseas Expansion Reconsidered. *Austrian Studies*, 2012, 5-23. DOI: <https://doi.org/10.5699/austrianstudies.20.2012.0005>; CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”. *Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2022; TOMKA Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: BÓDY Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018; Matthias MORYS (ed.): *The Economic History of Central, East, and Southeast Europe 1800 to the Present*. Routledge, New York–London, 2021. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315686097>; Marco BRESCIANI–Klaus RICHTER: Trieste and Danzig after the Great War: Imperial Collapse, Narratives of Loss, Reconfigured Globalization. *Journal of Modern History*, 2023/3. 557–595. DOI: <https://doi.org/10.1086/726394>; RIGÓ Máté: *Háború, profit, Trianon*.

ban, hogy Bosznia-Hercegovinát a Monarchia gyarmatosította² (a „demokratikus szellemiségű” csehek nagyarányú szerepvállalásával), hogy a Monarchia modern gyarmati birodalomként akart válni, még ha ebben nem is volt különösebben sikeres, vagy – és talán ez a legmeglepőbb mind közül, tekintettel arra, milyen meggyőzőnek tűnik az oksági összefüggés az első világháborús összeomlás, a rá következő gazdasági nacionalizmus, a gazdasági világválság és az autoriter rendszerek közt –, hogy Ausztria–Magyarország utódállamai továbbra is egymás legfontosabb kereskedelmi partnerei maradtak.³

Magam is osztom kollégáim kiújult lelkesedését az Osztrák–Magyar Monarchia iránt, nem utolsósorban azért, mert ezek komoly kihívást jelentenek az áldozatiságon alapuló, felelősségváró nemzeti történelmi elbeszélésekkel szemben. Ebben a tanulmányban azonban sokkal kevesebbre vállalkozom, mint bármelyik nemzeti narratíva cáfolata. Helyette azt próbálom megérteni – az osztrák és magyar tőke túléléséből kiindulva az utódállamokban –, mi állt ennek a háttérben. A válasz keresése olyan problémákhoz vezet, mint a gazdasági tér fogalma, működési módja, sajátos morális gazdaságtana (moral economy), viszonya a formális és informális imperializmushoz – végső soron ahhoz a kérdéshez, hogy hol is helyezkedik el ez a gazdasági tér a globális gazdaságban? Bár ezek meglehetősen elvont problémák, a következőkben megpróbálom mindezt emberekre és interakciókra koncentrálva bemutatni, a levéltárak mélyén rejtőző meglepő történetek segítségével utazva Prága, Trieszt, Konstantinápoly, Bukarest, Zágráb és még sok más kisebb-nagyobb település közt, melyek nem igen láthatók Európa nagy léptékű térképén.

Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút? Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2023.

² Robert J. DONIA: Bosnia and Herzegovina: The Proximate Colony in the Twilight of Empire. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja/Jahrbuch* 2013. 197–202. DOI: <https://doi.org/10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-42.30>; Clemens RUTHNER–Tamara SCHEER (Hrsg.): *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918: Annäherungen an eine Kolonie*. Francke, Tübingen, 2019.

³ Matthias MORYS: Economic Growth and Structural Change in Central, East and Southeast Europe, 1918–1939. In: Matthias MORYS (ed.): *The Economic History...* I. m. 161–214

A határ mint üzlet és a megfizethetetlen tapasztalat

Alig négy hónappal azután, hogy a trianoni béke 1921 júniusában hatályba lépett, három üzletember találkozott az immár romániai Kolozsvárott (Cluj). A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak (PMKB) az iratokban névtelen delegáltja a budapesti Schiffer Miksa és a kolozsvári Koch Károly építési vállalkozókkal tárgyalt egy eljövendő üzleti együttműködésről. Megállapodtak abban, hogy közös vállalatot alapítanak Romániában, amely saját számlára vállal majd ott megbízásokat, amihez a két építési vállalkozó nyilván tapasztalatával és építési kapacitásaival járul hozzá, a PMKB pedig a tulajdonában álló kissebesi gránitbányából kitermelt anyaggal. Mindez eddig a pontig inkább volt általános terv, mint azonnal aprópénzre váltható üzleti lehetőség – egyetlenegy pontját kivéve. A felek ugyanis megegyeztek abban, hogy a magyar–román határ megvonásához és kijelöléséhez szükséges határkövek szállítására fognak pályázni – a román kormánynál.⁴

Nehéz abszurdabb és paradoxabb jelenetet elképzelni, mint amikor három – egyikük ráadásul romániai – magyar üzletember nemhogy búsongana a nyilvánosságban páratlan gazdasági katasztrófaként jellemzett békeszerződésen,⁵ hanem az azonnali profit lehetőségét látja benne. Ráadásul ez egyáltalán nem volt elszigetelt jelenség, és még csak nem is korlátozódott azokra a területekre, amelyeket Magyarországtól csatoltak az utódállamokhoz. Például valamivel több mint egy évvel a fenti kolozsvári megbeszélés előtt, ezúttal Budapesten, Weiss Fülöp, a PMKB elnöke tárgyalt Káldor Illéssel, a konstantinápolyi Banque Générale de Turquie vezérigazgatójával. Ez a pénztintézet 1918 szeptemberében kezdte meg a működését a PMKB és Hungária Bank közös vállalkozásaként, azzal, hogy a PMKB-nak is jár hely

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Z41 PMKB 574. cs. 3766. j./I-i.

⁵ EDVI-ILLÉS Aladár–HALÁSZ Aladár: *Magyarország gazdasági térképekben*. 3. kiadás. Budapest, Kereskedelmi Minisztérium, 1920; ZEIDLER Miklós: *Magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.

a nap alatt, az Oszmán Birodalom kiaknázásában. Az Oszmán Birodalomban jól tájékozódó Káldort is helyismerete miatt hívták meg az alapítás lebonyolítására és a bank menedzserének, s mind ő, mind a PMKB vezetése meglehetősen optimistán tekintett a jövőbe.⁶

Az oszmán fegyverszünet és Konstantinápoly megszállása az antant részéről azonban a bank zár alá helyezésével járt. 1919 januárjában működése lényegében felfüggesztésre került, csak az év végén indulhatott újra, azzal a feltétellel, hogy szövetséges tőkét vonz be. Káldor és a tulajdonos PMKB számos lehetőséget fontolóra vett, ezek közös eleme az volt, hogy a bank akár többségi tulajdonrészét egy antantérdekeltségnek adnák el, bár szóba került holland és spanyol részvétel is. Hiába tartott a vagyoni zárlat ekkor már másfél éve, és hiába számolt a PMKB pusztán azzal, hogy a legjobb esetben is csak kisebbségi részesedést tarthat meg, Káldor – és ebben Weiss Fülöp láthatóan egyetértett vele – meg volt róla győződve, hogy a PMKB ebben az esetben is megőrzi a bank vezetését és üzleti menedzsmentjét, mert olyan különleges tudása volt a Balkánról és Törökországról, amellyel a potenciális vevők – emlékezzünk Nagy-Britanniából – nem rendelkeztek.⁷

Akármilyen megdöbbenőnek és túlzottnak tűnjön is ez az önbizalom, engem ebben a tanulmányban nem az érdekel, megalapozott volt-e. (Bár a válasz, legalábbis a romániai esetben, igen.) Sokkal inkább az foglalkoztat, hogy a gazdasági összeomlás, a gazdasági töredezettség, a kezdődő protekcionizmus, az antant és az utódállamok kétségtelen politikai nyomása ellenére honnan származhatott. A válasz maga a gazdasági tér, amit osztrák-magyar üzleti elitek hoztak létre és működtettek.⁸ Pontosabban maga a működés módja, az, hogy a sikerhez be kellett ágyazniuk

⁶ MNL OL Z 41 PMKB 3289/I-1, III-1, VIII-1.

⁷ Conseil d'Administration 1919. október 25. Levél a brit főmegbízotthoz. MNL OL Z 41 PMKB 478. cs.; Káldor 1920. szeptember 30-i feljegyzése. MNL OL Z 41 3289/I-14.

⁸ François PERREUX: Economic Space: Theory and Applications, *The Quarterly Journal of Economics*, 1950/2. 89–104. DOI: <https://doi.org/10.2307/1881960>; Roland WENZLHUEMER: Globalization, Communication and the Concept of Space in Global History. *Historical Social Research*, 2010/1. 19–47.

érdekeltségeiket, ehhez pedig sokrétű kapcsolatot kellett kialakítaniuk mind a helyi szereplőkkel, mind – alkalomadtán – nyugati partnerekkel. Minderre 1918 előtt a Monarchia imperialista külpolitikájával összefonódva került sor, ami arra is lehetőséget nyújt, hogy a gazdasági szereplők gyakran informálisnak tekintett⁹ imperializmusa és a konkrét politikai imperializmus viszonyára is vessünk egy pillantást. Összességében pedig a gazdasági teret működtető interakciók rendszere azt is megmutatja, hogyan illeszkedett ez a tér az első globalizáció rendszerébe.

Formális imperializmuson ebben a tanulmányban azt értem, ahogy egy állam – többnyire, de nem kizárólag egy nagyhatalom – saját érdekszférát, befolyási övezetet próbál kialakítani, majd pedig ezt valamilyen formában megkísérli akár magához is csatolni. A formális imperializmus tehát nem szükségszerűen jelent megszállást és közvetlen uralmat, netán annexiót, viszont mindenképp politikai dimenziója van. Az informális imperializmus ezzel szemben nem a formális uralmi igény hiányát jelenti, hanem a befolyás és integráció olyan formáit, melyek politikai és intézményes keretek nélkül is összekapcsolnak egy államot más térségekkel és szereplőkkel.¹⁰ Ebből születhet politikai befolyás, amint az az informális imperializmus klasszikus esetében, Nagy-Britannia dél-amerikai jelenléte kapcsán látható, vagy felhasználható politikai célokra, például a francia „bársonyos birodalom” vagy a német „exportbirodalom” esetében.¹¹

⁹ John GALLAGHER–Donald ROBINSON: *The Imperialism of Free Trade. The Economic History Review*, 1953/1. 1–15. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.1953.tb01482.x>; Hans-Jürgen SCHRÖDER: *Südosteuropa als „Informal Empire” Deutschlands 1933–1939. Das Beispiel Jugoslawien. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1975/1. 70–96.; David TODD: *A Velvet Empire: French Informal Imperialism in the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton, 2021. DOI: <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691171838.001.0001>; Stephen G. GROSS: *Export Empire. German Soft Power in Southeastern Europe, 1890–1945*. Cambridge University Press, Cambridge, 2016. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781316282656>.

¹⁰ Lucy RIAL: *Offshore Nation: Italians „Overseas” in the Nineteenth-Century World. Storica*, 2022/3–4. 9–52.

¹¹ John GALLAGHER–Donald ROBINSON: I. m.; David TODD: I. m.; Stephen G. GROSS: I. m.

Ez azonban nem szükségszerű, sokkal fontosabb az, amit Lucy Riall az „imperializmus folyamatának” nevez, ahogy a kapcsolatokon és interakciókon keresztül előrehelad az integráció egy adott, egységesnek elképzelt gazdasági keretbe (például a brit birodalmi gazdaság, vagy az olasz gazdaság stb.), aminek viszont nem feltétlenül vannak politikai értelemben vett imperialista jegyei. Az imperializmus ebben az esetben sokkal inkább egy világfelfogás, amelyik hierarchikus módon látja a világot és azon belül az egyes társadalmakat, sőt az egyéneket is, és ezt a hierarchiát megpróbálja természetesnek láttatni, elsősorban civilizációs érvekkel. Vagyis imperialista lehet az, ahogy az olasz vállalkozók Latin-Amerikában az őslakosokról gondolkodnak, a lényeg valamiféle aszimmetria és az a vízió, hogy a gazdasági kapcsolatoknak a konkrét cserén túli jelentése és funkciója is létezik egy adott szükségszerűen hierarchikus gazdasági keret kiteljesítésével. Így lehetnek képviselői az olasz imperializmusnak már az olasz egység létrejötte előtt is.¹²

Mindezt – elméleti szinten – a tér fogalma fogja egybe. A gazdasági tér klasszikusa, François Perreux 1950-ben egy gazdasági szereplő gazdasági interakcióinak összességeként definiálta azt – kifejezetten a gazdasági tér bármilyen földrajzi értelmezésével szemben.¹³ Ez a fogalom köszön vissza – noha hivatkozás nélkül – Roland Wenzlhuemer globális történelemmel foglalkozó elméleti munkájában is.¹⁴ Wenzlhuemer a globális történetírás tárgyát keresve jut arra a megállapításra, hogy az semmiképpen sem lehet valami, ami globális léptékű vagy úgy kutatható. Helyette a teret mint egy adott, a kutatási kérdés révén meghatározott értelmezési keretben adódó elemek közti kapcsolatok összességét határozza meg.¹⁵ (Egyik érzékletes példája a telefonköltségek tere, amit az egyes telefonkészülékek közti hívás aktuális ára határoz meg, ami nem feltétlenül függ a földrajzi távolságtól.) A kérdés révén – a telefonkészülékek esetében ez a telefon révén létrejövő összeköttetésre vonatkozik – kijelölt ér-

¹² Lucy RIALL: I. m.

¹³ François PERREUX: I. m.

¹⁴ Roland WENZLHUEMER: I. m.

¹⁵ Uo. 26–27.

telmezési keretnek és az ennek révén kijelölt térnek nem kell szükségszerűen globális léptékűnek lennie, az csak a lehetséges maximumot jelenti. Ugyanakkor a különböző terek – hiszen felfogásában elválik egymástól a telefon- és szállítási költségek, a kommunikáció, az utazás, a nyelvtudás és még sok minden más által meghatározott tér – a bennük megjelenő közös elemek révén össze is fonódnak egymással. Értelemszerűen minden olyan tér globális, amelyet nem korlátoz a földrajzi kiterjedés, illetve amely összefonódik valamely önmagában is globális léptékű térrel.¹⁶

A kapcsolatok és interakciók tehát mindkét definíció szerint meghatározói a térnek, és nem vagy nem szükségszerűen függenek a földrajzi tértől. Ugyanakkor, szemben Wenzlhuemer megközelítésével, amelyik csupán a különböző egyedi és redukcionista módon értelmezett (egynemű kapcsolatok összességként felfogott, ilyen módon a hálózatokhoz is közel álló) terek összefonódását feltételezi, én az osztrák–magyar gazdasági terület különböző típusú kapcsolatok összességéből vezetem le, ami inkább megfelel Perreux nyitott definíciójának. Amivel Perreux felfogását megpróbálom meghaladni, az a nem gazdasági jellegű interakciók jelentősége a tér létrehozásában és létezésében, aminek a beágyazás (lásd részletesebben alább) szempontjából van jelentősége.

Érdemes még szót ejteni arról is, hogy hol helyezkedett el az Osztrák–Magyar Monarchia az első globalizáció makrogazdasági rendszerében. A 19. század második felében a kommunikáció és közlekedés felgyorsulása, a szabadkereskedelem érvényesülése olyan integrációt hozott létre a világgazdaságban, amelyet – egyes értékelések szerint – majd csak 1989 után ér el ismét, miután az első globalizációt a két világháború közt szinte teljes mértékben lebontották.¹⁷ Az első globalizáció körülményei közepette az egyes gazdaságokat az különböztette meg, hogy milyen mértékben konvergált a nemzeti össztermékük, illetve a munkabérek

¹⁶ Uo. 43.

¹⁷ Kevin H. O. ROURKE–Jeffrey G. WILLIAMSON: *Globalization and History. The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*. MIT Press, Cambridge, Mass.–London, 2001. 1–5.

szintje a fejlődés centrumát alkotó Egyesült Államokkal és az Egyesült Királysággal.¹⁸

Ausztria és Magyarország részese volt ennek a konvergencia-folyamatnak, de eltérő ütemben és időpontban. A 20. század elején Magyarország fejlődése volt gyorsabb. Mindeközben azonban a két ország vámuniója révén egyfajta komplementer gazdaság alakult ki, ahol a két birodalomfél egyúttal egymás legfontosabb piaca is volt. Maga a Monarchia pedig elsősorban a tőkeexportnak volt a célpontja, akár államkölcsonők, akár üzleti tranzakciók formájában. Amint azonban látni fogjuk, az egyes gazdasági szereplők felől nézve ez a finom hirerachia egyáltalán nem volt ilyen egyértelmű, ahogy az sem, hogy 1918-ban véget ért a globalizáció.

Az osztrák–magyar gazdasági tér jellemzéséhez két esetet, Romániát (1918 előtt és után) és az Oszmán Birodalmat hasonlítom össze. A hasonlóságok és különbségek segítenek megvilágítani éppen azt, ami a forrásokból gyakran kevésbé látható, az egyéni kapcsolatokat és az informális viszonyokat, és ezzel együtt a siker és kudarc okait. Ami persze nem jelenti azt, hogy az elkövetkezőkben minden részletre konkrét forráshivatkozással szolgálhatok. Az életutak követése egyfelől elengedhetetlen a termégregadáshoz, hiszen a kapcsolatok – a tér meghatározói – gazdasági és egyéb szereplők közt alakultak ki, és így történtek az interakciók. Az életutak azonban nemcsak a konkrét érintkezést fedik fel, hanem a kevésbé láthatóval kapcsolatos hipotézisek megalkotását is segítik, amikor az első látásra nehezen magyarázható cselekvést kontextusba helyezik. Ugyancsak az életutak segítenek abban, hogy cselekvési mintákat ismerjünk fel, és ezeket az előbb említett kontextus hasonlóságaira alapozva, ha csak analógiás módon is, de az egyik esetről a másikra átvigyük.

Végül néhány szót a beágyazás fogalmáról. A gazdaságsszociológiában és részben a politikai gazdaságtanban Polányi Károly nyomán használt kulcsfogalom mindenekelőtt azt jelöli, hogy a gazdaságot mint piacot még akkor is intézmények sokasága ha-

¹⁸ Uo. 269–287.

tárolja és részben a működését is meghatározza, ha egyébként a gazdaságban magában nincsenek akadályok a piaci működés előtt. Polányi modelljében ezek az intézmények keretfeltételként szolgálnak, illetve olyan funkciókat látnak el, amelyek a gazdaság számára is nélkülözhetetlenek. Nem a gazdaságon belül működnek, de összekapcsolják azt a többi szférával is. Lényegük éppen intézményes-strukturális jellegükben rejlik, ebbéli minőségükből adódóan funkciójuk a konkrét működésük vizsgálata nélkül is adott, ismertnek tekinthető.

Az osztrák–magyar gazdasági tér esetében az általam használt beágyazásfogalmat nagyban inspirálta Polányi alapvetése a gazdaság működéséhez nélkülözhetetlen keretekről. Ez a fajta beágyazás is a kapcsolódást segíti a gazdasági téren kívüli szereplőkhöz és intézményekhez, ennyiben megfeleltethető Polányi fogalmának. Csakhogy a beágyazás ebben az esetben nem általános és strukturális (vagyis minden szereplőre érvényes, ahogy például a tűzvédelmi jogszabályok valamiképpen kivétel nélkül korlátozták a gazdálkodók önállóságát), hanem konkrét és egyedi. Mindig az adott, a gazdasági teret létrehozó vállalkozás, érdekeltség, cég stb. kapcsolódása lényeges, és ez sokszor nem (csak) a formális intézményeken alapul, azok – mint látni fogjuk – még csak nem is feltétlenül játszanak benne szerepet.¹⁹ Sőt, éppen az informális és személyes kapcsolatok jelentősége teszi lehetővé azt, hogy ez a típusú beágyazás kifejezetten egyedi legyen, vagy csak a gazdasági szereplők egy részét érintse. Ebben az értelemben tehát ez a típusú beágyazás nemcsak kiegészítője a strukturális beágyazásfogalomnak, hanem mást próbál megragadni a gazdaság és társadalom összetett kapcsolatrendszeréből, valamit, ami a gazdasági tér általam használt fogalmának is inherens része.

¹⁹ Gábor EGRY: The Moral Economy of High Imperial Capital? The (Non-) Nationalization of Foreign Companies in Post-WWI Romania and the Idea of a Romanian National Economy. *Halbjahresschrift für Geschichte und Zeitgeschichte Südosteuropas*, 2023/1–2. 8–27.

Életutak az informális imperializmus szolgálatában?

Mivel a beágyazás alapvetően személyi interakciók révén zajlott, érdemes kiemelni néhány életutat, és azok keretében láttatni az intézményeket összekötő kapcsolatokat. Először egy menedzsert és egy vállalkozót Romániából.

Söpkéz Richárd jogi egyetemet végzett, majd a PMKB különböző vidéki fiókjaiban dolgozott. A PMKB már régóta üzleti kapcsolatban (Kommanditgesellschaft) állt egy bukaresti családi bankkal, a Marmoros et Blanc-nal (Blancbanca), amikor 1904-ben két német partnerével részvénytársasággá alakította a céget.²⁰ A többségi részesedés az új tulajdonosoké lett, a Blanc család megtartott egy jelentős kisebbségi részesedést, valamint Maurice Blanc és fia, Aristide Blanc maradtak az intézmény vezetői. 1906-ban a párizsi Paribas is csatlakozott egyelőre egy tíz évre szóló szerződés keretében.

Néhány évbe beletelt, amíg az új tulajdonosok megértették a Blanc családdal, hogy nem folytathatják a régi, föld- és gabona-hitelezésen és ezek diszkrecionális odaítélésén alapuló üzletpolitikájukat, helyette nyitniuk kellett az élelmiszer- és könnyűipar, a vasútépítés és az olajkitermelés felé. Ezzel 1914-re az öt legnagyobb romániai bank közé kerültek – Európa egyik leggyorsabban fejlődő országában.²¹ Eközben a befektetők részéről a PMKB volt a család elsődleges kapcsolata, például a már említett Weiss Fülöp. Mindenesetre a PMKB és a Blanc-ok közt kialakult egyfajta bizalmi viszony, és ez a PMKB számára is a résztulajdonánál nagyobb befolyást jelentett. Már 1906-ban, amikor a román kormány felvetette Blanc-éknak, hogy az akkor még Oszmán fennhatóság alatt álló Thesszaloniki környékéről szervezzék meg a dohány beszerzését a román dohánymonopólium számára, a

²⁰ KÖVÉR György: Bécsi és pesti bankok a Balkánon a századfordulón. In: KÖVÉR György: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2012. 359–364.; Gábor EGRY: *The Moral Economy*. I. m.

²¹ Michael KOPSIDIS–Max-Stephan SCHULZE: Economic Growth and Sectoral Developments, 1800–1914. In: Matthias MORYS (ed.): I. m. 39–68. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315686097-4>; MNL OL Z41 34 cs. 421 t. f. 52.; MNL OL Z41 34. cs. 421. t. f. 106., 1164e/XV.

Marmoros a PMKB-t hívta meg társnak, ebből született a Banque de Commerce et Depot de Salonique. Amikor 1912–1913-ban, a Balkán-háborúk idején felsejlett egy bankpánik és vele a Marmoros fizetéseképtelenségének réme, a Marmoros szintén a PMKB-t kereste meg, hogy az új tulajdonosok részéről szervezze meg a likviditás biztosítását.²²

Mindebben bizonyosan nagy szerepe volt Söpkéz Richárdnak, aki az új tulajdonosi formációban a Blancbanca egyik vezérigazgató-helyettese lett. Söpkézt 1914-ben, a romániai magyar gazdasági jelenlét érdekében végzett tevékenysége jutalmaként nemesítette Ferenc József, de valódi szerepéről ennél is többet elárul, hogy a PMKB alkalmazottainak személyi iratai közt 1920-ig úgy szerepel, mint a PMKB alkalmazottja. Bizonyára nem véletlen, hogy amikor 1916-ban a közös külügyminisztérium Ottokar Czernin bukaresti követ jelentései nyomán megkereste Lánczy Leót, a PMKB elnökét azzal, hogy a Blancbanca információik szerint szerepet vállalna Románia központi hatalmak elleni hadba lépésének finanszírozásában, akkor Lánczy azzal hárította el ennek a lehetőségét, hogy Söpkéz révén valójában a PMKB ellenőrzi a bankot.²³ (Az epizód egyúttal sokat elmond a politikai célok, a formális imperializmus és az üzleti jelenlét, az informális imperializmus viszonyáról is.)

Mégis, Söpkéz román üzletemberként is működött. Technológiatranszfert szervezett a bukaresti Vulcan gépgyár és osztrák gépgyárak között, és mindenekelőtt a PMKB – és tágabb értelemben az osztrák–magyar tőke – és a román üzleti elit együttműködésén alapuló gazdasági jelenlétet is képviselte. Ez a leginkább látványosan már az első világháború alatt megmutatkozott. A Blancbanca – pontosabban Aristide Blanc – Lánczy biztosítékai ellenére támogatta a román hadba lépést az antant oldalán, állítólag egy francia kölcsön megszerzésére is ígéretet

²² MNL OL Z41 36. cs. 446. t. f. 1.

²³ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs (a továbbiakban: HHStA) Külügyminisztérium F23 69 Bankok Románia 8; MNL OL Z41 PMKB 34. cs. 422. t.

tett, majd mind Maurice Blanc, mind ő Koppenhágában keresett menedéket a központi hatalmak megszálló csapatai elől.²⁴

A bank működését fel is függesztették, és az elmenekült Söpkéz is csak 1917 második felében térhetett vissza Bukarestbe, ahol átvette a bank irányítását. A megszálló hatóságok – és részben az otthoni, mindenekelőtt a német politika – Románia erőforrásainak maximális kiaknázását, egyfajta imperiális gazdasági övezet kialakítását szorgalmazta, elsősorban a katonai jelenlétre hagyatkozva. Ilyen körülmények közt Söpkéz is számtalan ötletet kapott arra, mibe fektethetne a bank. Minden alkalommal, amikor támogatásra érdemesnek tartotta a javaslatot – például vásárcsarnok Bukarestben, tésztagyár, csokoládégyár átvétele –, gondosan ügyelt arra, hogy a PMKB részesedésén belül román partnereinek is jusson hely.²⁵

Mindez ráadásul nem csupán azért történt, mert Söpkéz azt gondolta, hogy ez hasznos és fontos. Az úgynevezett Lokalinteressen bevonása a látszólag imperialista befektetések megvalósításába olyannyira kulcsfontosságú volt, hogy például amikor néhány évvel a háború előtt a bank a plovdivi városi vilamos építésének lehetőségét vizsgálta, a kivitelezésre kiszemelt és megkeresett osztrák Brown-Boveri leányvállalat vezetője a cég részvételének feltételeként jelölte meg a helyi gazdasági szereplők számottevő (20-25%) részesedését.²⁶

Az erdélyi arisztokrata Mikes Ármin 1916 előtti terjeszkedése az üzleti beágyazottság egy másik – direkt politikai – vonatkozására mutat rá. A Mikes család a Monarchián belül legfeljebb harmadrangú arisztokrata családnak számított,²⁷ birtokainak legnagyobb része erdőségekből állt a Kárpátokban. Mikes nagyon tudatosan fordult a modern gazdálkodás felé, hogy ezekből a lehető legnagyobb jövedelemre tegyen szert, és ennek során már

²⁴ Beadvány a Külügyminisztériumhoz 1917. január 8. HHStA Külügyminisztérium F23 69 Bankok Románia 8.; Aktennotitz April 16, 1918. MNL OL Z41 PMKB MNL OL Z41 PMKB 34. cs. 422. t.

²⁵ KÖVÉR György: I. m. 362., MNL OL Z41 36. cs. 443. f. 1–7.

²⁶ Egger levele Polákovitshoz, 1911. július 5. MNL OL Z 40 PMKB 527. cs. 504. t. P 1076.

²⁷ Az arisztokrácián belüli olykor áthatolhatatlan korlátokra lásd Gyeröffy László történetiszálát Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című trilógiájában.

Magyarországon sem riadt vissza a kétes manőverektől sem.²⁸ 1906-ban alapította meg romániai erdőkitermelő társaságát, a Tișițát, amelyik a Kárpátok túloldalán fekvő, elsősorban bérelt erdőségeken tevékenykedett. Habár, vagy éppen azért, mert Mikes gazdálkodásának hatékonyságával kapcsolatban rendre kétségek merültek fel, a gróf nagyon tudatosan építette magát mint romániai üzletembert. A Tișița igazgatóságában fontos román politikus-jogászokat kooptált, és rendszeresen ápolta a társadalmi kapcsolatait is. Például szinajai nyári kastélyában audiencián fogadta az uralkodó, illetve ki is tüntette azért a szerepért, amit Mikes a bukaresti nemzetközi kiállítás szervezésében – a magyar résztvevők egyik vezetőjeként – vállalt.²⁹

Mikes azonban nem talált fel semmi újat, csak a bevált receptet követte. Sokatmondó ebből a szempontból a Romániában tevékenykedő faiparosok 1918 elején a közös külügyminisztériumhoz intézett memoranduma.³⁰ Az emlékirat azért született, hogy a Románia és a központi hatalmak közti békeszerződést a faiparosok érdekében befolyásolja. Ami meglepő ebben a dokumentumban – különösen annak tükrében, hogy ezzel párhuzamosan is születtek tervek Románia egyenlőtlen gazdasági kiaknázására³¹ –, hogy a szerzők éppen azt kérték a külügyminisztériumtól: ne „büntessék meg” a román politikusokat. A kérés indoklása árulkodó. Eszerint a háború előtt kialakult egy olyan működési modell, amely lehetővé tette, hogy a faiparosok gond nélkül ér-

²⁸ NAGY Botond: *Mercur a keleti végeken. Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmuskori Háromszéken 1867–1918. I–II.* EME-Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2021. 125–149.; JÁNOSI Csongor: Hontalanul. Védekezési technikák a két világháború között Nagy-Romániában. Gróf Mikes Ármin (1868–1944). *Pro Minoritate*, 2018/4. 3–32.

²⁹ Csongor JÁNOSI: A Hungarian count's business in Romania: the strange survival of Tișița (1907–40). *European Review of History/Revue d'histoire Européenne*, 2024/5. 707–738. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2024.2409125>; Magyar mágnások Sinaiban. *Magyarország*, 1910. november 3. 10.; Mikes grófék a román királyi családnál. *Székely Nép*, 1913. szeptember 13. 3., A bukaresti kiállítás magyarországi bizottsága. *Pesti Hírlap*, 1906. május 11. 13.

³⁰ Pro Memoria, January 2, 1918. HHStA Külügyminisztérium Administrative Registratur F87 3 Holz Rumänien 682/1918.

³¹ Holz Rumänien 18789/1918, Rothschild levele 1918. február 27. HHStA Administrative Registratur F87 3.

vényesítsék az érdekeiket, és nagy nyereségre tegyenek szert. Ez pedig, bármilyen paradoxnak hangozzék is, azon nyugodott, hogy a román kormány kötelezte őket a részvények többségének román kézbe adására és arra, hogy az igazgatóságba többségében román tagokat válasszanak meg. Ezek a politikusok azonban általában távol tartották magukat a menedzsment kérdéseitől, a román „tulajdonosokhoz” hasonlóan. A faiparosok úgy vélték, ahhoz, hogy a legyőzött (!) Romániában továbbra is sikeresen működhessenek, arra lenne szükség, hogy a bejáratott gyakorlatot folytathassák, ehhez pedig szükségük lesz a bejáratott partnerekre is.

Mindezek tükrében nyugodtan állítható, hogy az osztrák-magyar tőke érdekeltségeinek túlélése Romániában éppen azon nyugodott, ahogy az 1918 előtti, formális és informális imperializmus idején működött az országban. Bár az évek során ennél egyenlőtlenebb viszony kialakítására is születtek tervek (lásd például a bécsi Rotschildok által Romániába küldött Felix Somary terveit), és a viszony a román partnerekkel sem mindig volt harmonikus (a PMKB és a Blanc család viszonya 1918-ban közel volt a törésponthoz),³² 1918 után tulajdonképpen a faiparosok által leírt modell segített még a Romániához csatolt területeken fekvő érdekeltségek megmentésében is. Mikes is kihasználta kapcsolatait ahhoz, hogy a Tișitából minél többet megőrizzen, Söpkéz pedig román üzletemberként találta fel magát újra. (Még szenátorrá is választották, illetve jelentős adományt tett román iskolák számára abban a regáti választókerületben, ahol mandátumot szerzett.) Ebben a minőségében olykor még azt is letagadta, hogy egyáltalán tud magyarul.³³ Mindezzel együtt olyan vállalatokban szerzett résztulajdont, amelyek a PMKB számára létfontosságúak voltak (például az aradi Matra gépkocsigyár), és a fenti modellt készséggel ajánlotta olyan magyarországi tulajdonosú cégeknek, amelyek nosztrifikációja – Romániában bejegyzett társasággá alakítása – elhúzódott.³⁴

³² Gábor EGRY: The Moral Economy of High Capital? I. m.

³³ Magyar mecénás 51 milliót adott román iskolai célokra. *Brassói Lapok*, 1930. július 5. 7.

³⁴ *Forbáth Imre naplója*. Butler Library Rare Manuscripts Collection and Archives, Columbia University, New York 1929. V. 15.

Oszmán Birodalom

Romániával összehasonlítva a késő Oszmán Birodalom esete nem csupán a beágyazás fontosságát igazolja, hanem a formális és informális imperializmus közt kitapintható feszültségeket is jól illusztrálja. A 20. század fordulóján elsősorban osztrák bankok (Creditanstalt, Wiener Bankverein – WBV) működtettek fiókokat és képviseltek az Oszmán Birodalom nagyobb városaiban (Konstantinápoly, Szmirna). Ezeknek a fiókoknak a működésében a tehetős és hitelképes helyi, főként örmény, görög, zsidó kereskedők játszottak szerepet, akik a birodalom hagyományos exportcikkeivel (mazsola, gyapjú, dohány) üzleteltek.³⁵ Ezentúl az osztrák és később a magyar bankok szerepet kaptak – és delegáltak küldtek – a birodalom adósságát és pénzügyeit kezelő szervezetben, a Dette Publique-ben,³⁶ valamint az oszmán dohánymonopóliumot üzemeltető Tabakregie intézményében is.

Valódi befektetési és a hitelezésen túlmenő üzleti lehetőségeket csak a 20. század elejétől kezdtek keresni, mint a konzervek szállítása az oszmán haderőnek, építkezések és városi fejlesztés. 1910-ben aztán a Ganz és a Magyar Általános Hitelbank konzorciuma nyerte el Konstantinápoly villamosításának koncesszióját, német, francia, brit riválisok előtt. Ez volt az a megbízás, amely a két budapesti céget megkerülhetetlenné tette az 1913-ra létrejött Konstantinápoly Konzorciumban,³⁷ amely lényegében a birodalmi főváros fejlesztésében valamiképp érdekelt összes nyugati céget egyetlen közös vállalkozásban fogta össze. Hasonlóan fontos érdekelttség volt az Orientbahn, amely vasútvonal Bécset kötötte össze Konstantinápolyval a Balkánon át. Ebben az oszt-

³⁵ Lásd erre a Wiener Bankverein (WBV) Verwaltungsrat jegyzőkönyveit 1908–1918. Historisches Archiv der Bank Austria (ABA), Bécs.

³⁶ Murat BIRDAL: *The Political Economy of Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. I. B. Tauris, London, 2010. DOI: <https://doi.org/10.5040/9780755610808>; Jacques THOBIE: *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman* [Francia érdekek és imperializmus az Oszmán Birodalomban (1895–1914)]. Publications de la Sorbonne, Imprimerie Nationale, Paris, 1977.

³⁷ Tramways et électricité de Constantinople. Statuts 1914. OeSTA Finanzarchiv WBW 943.

rák és magyar bankoknak kisebbségi részesedésük volt, majd 1912–1913-ban, a Balkán-háborúk hatására szerezték meg a Deutsche Bank ellenőrzése alatt álló részvényeket.³⁸

Mindezzel együtt az osztrák–magyar tőkének és a Monarchiának nem volt a brithez, franciához vagy némethez hasonló, deklarált és földrajzilag is elhatárolt érdekszférája. Bár a közös külügyminisztérium, és vele a konstantinápolyi nagykövet, Pallavicini János örgróf szorgalmazta a „gazdasági behatolást” (*wirtschaftliche Durchdringung*, *pénétration économique*), ami ebben a vonatkozásban végül a háború előtt és annak első felében megvalósult, az jórészt egyéni kezdeményezés eredménye volt. Ráadásul a lehetőségek felmérésére kiküldött expedíciók következtetései sem voltak túlságosan biztatóak a nyereségességet illetően. Mikes például pozitívan reagált a külügyminisztérium kérésére, hogy küldjön egy expedíciót Dél-Anatóliába, Adaniába az ottani erdőkitermelés lehetőségét felmérni, de a konklúziók tükrében befektetni már nem akart. Pedig Adania a Monarchia politikájának egyik kiszemelt célterülete volt, az ottani vasútépítés lehetőségét is vizsgálták.³⁹

Jellemző az az epizód is, mind a beágyazás fontosságára, mind a politika és a gazdaság eltérő nézőpontjára, amikor Pallavicini nagykövet 1914-ben osztrák és magyar bankok egy csoportját akarta rávenni arra, hogy vegyék át a Bursa–Gemlik-vasút koncesszióját és építsék meg a pályát. A koncessziót eredetileg a vasútépítésekért is felelős oszmán Közmunkaügyi Minisztérium osztályfőnöke, Vondra bej járta ki – saját magának. Vondra magyar mérnök volt, valamikor még Bélaként anyakönyvezték, nyilván ezért is fordult Pallavicinihez, aki megkereste a WBV-t és társait, akik az Orientbahnt is átvették. A bankok azonban inkább a problémákat látták, nem a lehetőséget. A koncesszió nem tartalmazott hozamgaranciát, a térségben már üzemelt a francia-belga érdekeltségű Brüssza–Medánia-vasút, aminek ráadásul előjogai is voltak egy szárnyvonal építésére, és ehhez járult még a vasúttal átszelendő vidék viszonylagos fejletlensége. Végül a

³⁸ MNL OL Z41 PMKB 449. 3180/VII.

³⁹ Holz Varia Türkei 5 Bécs, 1914. március 25. HHStA PA I 495 Geheime Liasse XLVI, F 87.

bankok legfeljebb akkor lettek volna hajlandóak erre a befektetésre, ha sikerül felvásárolniuk a Brüssza–Medánia-vasutat, amire azonban végül nem láttak esélyt.⁴⁰

A lehetséges befektetések keresését illetően sokkal aktívabb volt az 1916-ot követő időszak, ez azonban megint elsősorban a politikával függött össze. Az Oszmán Birodalom anyagi helyzetét és vele háborús teherbírását alátámasztandó az Osztrák–Magyar Monarchia jelentős, 240 millió koronás előleget (rövid lejáratú hitelt) adott az oszmán kormánynak. A hitelt formálisan egy osztrák–magyar banki konzorcium nyújtotta, és azt elvben a Monarchia cégeinek az oszmán kormánnyal szembeni már létező és jövőbeni követeléseinek kiegyenlítésére kellett fordítaniuk. (Lejárata egyéves volt, de azt rendre meghosszabbították.) Részben éppen a hitel kockázatának ellentételezésére, részben a politikai gesztus ellenértékeként a k. u. k. Orientgruppe tagjai és partnereik befektetési lehetőségeket is kereshettek maguknak. Ezt egyébként a brit és francia befolyás csökkenteni akaró ifjútörök kormány és párt is támogatta.⁴¹

Az eredmény azonban mégis hasonló volt az 1916 előtti tervekéhez. Bár az oszmánok rendre ajánlatokat tettek – ezeknek fontos része volt az, hogy a cégek részvényeinek és igazgatósági helyeinek kétharmadát oszmán állampolgároknak, de leginkább törököknek kell megkapniuk –, részben egyébként zár alatt lévő antant tulajdon átvételére, végül az Orientgruppe egyetlen befektetés iránt mutatott lelkesedést, ismét csak a városfejlesztés és építkezés terén. Konstantinápoly új kikötőjét a Yenikapinál szívesen megépítették volna, ennek tanulmánytervét el is készítették 1918 őszére.⁴²

Az osztrák–magyar óvatosság mögött legalább két tényező tapintható ki. Az első egy nemzetközi politikai megfontolás, amit egyébként Pallavicini nagykövét is osztott. Eszerint az első világ-

⁴⁰ Pallavicini Musulinhoz 1914. február 21. HHStA Külügyminisztérium Türkei, Bahnbau Türkei 33. Fach 19.; HHStA Külügyminisztérium Türkei, Bahnbau Türkei 33. Fach 19 nr 48., MNL OL Z41 481 cs. 3309/XXVIII-1.

⁴¹ ABA WBV Administrationsratsprotokolle 1917. szeptember 18., Creditanstalt (CA) Verwaltungsratsprotokolle 1916. szeptember 5., október 3., MNL OL Z41 PMKB 515. cs. 3484 d. 15–16.

⁴² MNL OL Z41 532. cs. 3541, 3484/I/15.

háború csupán átmeneti állapotot jelentett az Oszmán Birodalom és a nyugati hatalmak viszonyában. A békekötés után – akárki is nyerje a háborút – a franciák és a britek majd visszatérnek, éppen ezért érdekszférájukat sem szabad bolygatni. Az osztrák és magyar szereplők számára éppen az jelenthet majd előnyt, hogy az oszmán kormányok majd bennük láthatják a legkisebb rosszát, és ezért képesek lehetnek bármilyen üzleti kombinációban szerepet vállalni és kapni.

A második tényezőt a már említett oszmán gazdasági nacionalizmus jelentette, amellyel a háborút kihasználva próbált a kormánypárt, a Comité Union et Progrès (CUP) egyik szárnya török burzsoáziát létrehozni. Amint láttuk, a külföldi tőkével szemben támasztott követeléseit tekintve ez nem sokban különbözött a romániai helyzettől, az osztrákok és magyarok ezt mégis sokkal durvábbnak és jóval kevésbé visszafogottnak élték meg. Másodsorban, míg Romániában az üzleti érdekeltségek beágyazása évtizedek során kialakított sűrű kapcsolatrendszeren alapult, az Oszmán Birodalomban ez még nem létezett. Sem a Blanc családhoz hasonló, politikába is bekötött üzleti partnerek, sem a párt- és politikai rendszernek a politikai elit személyi összetételében is tükröződő stabilitása nem volt jellemző. Az 1908-ban hatalomra jutott CUP belsőleg megosztott volt, frakciói közt éppen gazdasági kérdésekben nehezen áthidalható különbségek álltak fenn. A háború amúgy is átrendezte a párt belső erőviszonyait, ami még nehezebbé tette a megfelelő kapcsolatok kialakítását, bár a PMKB-nak például sikerült megnyernie új, 1918 szeptemberében indult konstantinápolyi bankja, a Banque Générale de Turquie elnökének Said Halim pasa korábbi nagyvezért.⁴³

Az osztrák és magyar bankok és a nehézségeket elismerő Pallavicini minderre két módon reagáltak. Egyfelől a gazdasági behatolást már elsősorban a békekötés után képzelték el, profitálva abból, hogy egyensúlyozhatnak a britek, franciák és németek közt. Illetve az Orientgruppe létét, politikai kényszerét és egyúttal politikai hátszelét kihasználva a beágyazással is

⁴³ Káldor Illés Weiss Fülöphöz 1918. január 25. MNL OL Z41 PMKB 3289/XXX/1; 3289/III-7.

megpróbáltak előrelépni, amihez viszont Söpkézhez hasonló pozícióban lévő figurákat reméltek felhasználni. Hivatalos delegátnak felvették Bálint Imre újságírót, a magyar földművelésügyi minisztérium levelező szolgálatának korábbi tagját, aki hosszú éveket töltött az Oszmán Birodalomban, és nemcsak kapcsolatai voltak, hanem a térség szakértőjének számított. Bálint javaslatára szintén alkalmazták Jankó Miklós osztrák–magyar konzult, aki már több mint három évtizede élt az országban. Előbb Konstantinápolyban volt dragomán (tolmács), majd Szmírnában konzul. Közben az 1890–1891-es török–osztrák–magyar vámtarifa-tárgyalásokon is fontos szerepet játszott, végül az osztrák–magyar hitelezők delegáltja lett a Dette Publique-ben. Ebbéli minőségében nemcsak rálátott az oszmán állam pénzügyeinek minden részletére és ismerte az oszmán pénzügyminisztérium minden vezetőjét, hanem a háború idején a nyugati hitelezők számára is szolgálatot tehetett, amikor ellenezte az érdekeiket veszélyeztető oszmán terveket – például a Dette Publique aktívát fedezetként felhasználó papírpénz-kibocsátást.⁴⁴

Az is bizakodásra ösztönözte őket, hogy a CUP új bankja, a Crédit National Ottoman élére egy osztrák bankárt, Victor Weilt kérték fel 1917-ben. Weil addig a Banque International de Bruxelles vezetője volt, ezt a bankot pedig német, osztrák és magyar pénzintézetek, köztük az Orientgruppe tagjai alapították belgiumi jelenlétük erősítésére. (Majd adták el 1917-ben a Banque de Bruxelles-nek.) Mivel a CUP azt tervezte, hogy az Ottomán Bank szabadalmának lejártakor, 1925-ben azt nem újítják meg, hanem helyette a Crédit National Ottoman veszi át a jegybank szerepét, ez különösen fontos kapcsolatnak számított a jövő szempontjából. Weil határozottan kereste is az együttműködést az Orientgruppéval és Pallavicinival is.⁴⁵

⁴⁴ MNL OL Z41 514. cs. 3484/VIII; HHStA Külügyminisztérium Administrative Registratur F 4 149. f. 24–25., 31., 242–245., 336.

⁴⁵ Der Direktor der türkischen Nationalbank. *Neues Wiener Journal*, 1917. január 12. 13.; HHStA Külügyminisztérium Politisches Archiv XII 210. Pallavicini jelentése 1916. október 10., 211. Trautmannsdorf jelentése 1917. február 16., HHStA Konstantinápolyi Főkonzulátus 82 F1-3c/1917–1918.

Mindezt azonban elsodorta a háború vége. Az antantmegszállás a vagyoni zár alá vételét jelentette, a CUP gazdasági nacionalizmusa és annak intézményei ellehetetlenültek (jellemző, hogy Weil végül egy kaszinó portásaként került be ismét a hírekbe, amikor alaptalanul sikkasztással vádolták meg), és végül még a CUP azon szárnya is diszkreditálódott a kemalista Törökországban, amellyel az Orientgruppe jó kapcsolatokat tudott kiépíteni. A Török Köztársaság a görögök felett aratott katonai győzelem után osztrák és magyar tőkések nélkül is elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy újratárgyalja a viszonyát a britekkel és a franciákkal. A beágyazás tehát itt nem sikerült, és így végül, Káldor Illés magabiztossága ellenére, az a fajta átmenés sem, ami Romániában igen.

A nagytőke morális gazdaságtana

A fentiekből remélhetőleg látszik, milyen fontosak voltak azok a kapcsolatok, amelyek révén az osztrák–magyar érdekeltségek beágyazása és ezáltal a gazdasági tér működtetése és elhatárolása megtörtént. Ebben kiemelkedő szerepük volt maguknak az üzletembereknek – menedzsereknek, tulajdonosoknak, vállalkozóknak –, akik vagy a létrejött gazdasági tér egy meghatározott pontján kapcsolódtak (Söpkéz, Káldor Illés, Jankó Miklós), vagy éppen a térben mozogtak (Weiss Fülöp, Mikes Ármin, Victor Weil vagy Felix Somary).⁴⁶ Bár ez a jelenség nem azonos Polányi beágyazásával, hiszen intézmények és formális szabályok helyett magánjogi egyezségek és informális megállapodások jelentik a legfontosabb elemét – olykor éppen a szabályok ellenében –, egy dologban mégis hasonlóak. A gazdasági tér kapcsolatokon keresztüli beágyazása is strukturális jelleget ölthet, hiszen a gazdaság működésének ismert és elfogadott, részben elvárt és előre jelezhető keretét is jelentette. Ennek révén képes volt arra, hogy a döntéseket befolyásolja, viselkedést írjon elő, miközben

⁴⁶ Erről bővebben lásd EGRY Gábor: Polgári ellenállás? *BUKSZ*, 2024/1. 10–21.

a gazdasági változás egyik csatornája is lehetett (gondoljunk arra, miként alakult át – a közvetlen menedzselés hatására – a Blancbanca működése).

A formális és informális különbsége mellett még valami elkülöníti ezt a beágyazást – és vele a gazdasági teret – Polányi leírásától. Ha közelebbről megvizsgáljuk az egyes szereplők közti kapcsolatokat, egy sajátos – és a gazdasági viselkedés kapcsán viszonylag ritkán és akkor is főként a klasszikus közgazdaságtannal kritikus módon említett – jelenséget is felfedezhetünk, egyfajta morális gazdaságtant (moral economy). Mivel a csoport – menedzserek, magas rangú alkalmazottak, vállalkozók, tulajdonosok –, amelyen belül ezt megfigyelhetjük, társadalmi értelemben homogénebb, mint a társadalom, az erkölcsi tartalom nem úgy jelentkezik, mint a morális gazdaságtan (moral economy) klasszikusai esetében.⁴⁷ Nem a gazdasági működés és annak következményei, valamint a társadalom erkölcsi normái közti konfliktusról és annak – nemritkán erőszakos – feloldásáról van szó, hanem a morális gazdaságtan egy lehetséges másik megfogalmazásáról.⁴⁸ James G. Carrier kínált alternatív definíciót, amely szakít E. P. Thompson és követői értelmezésével, részben éppen azért, hogy a gazdasági viselkedés más típusaira és eseteire is kiterjeszthető legyen ez a fogalom. Carrier szerint a moral economy lényege olyan, kétoldali kötelezettségvállalás a gazdasági szereplők között, amelyikből a másik fél által elvárható és az adott fél által teljesített cselekvés származik, és ez a cselekvés felülírja a gazdasági racionalitást – ezzel nyilván a profitmotívumot is.⁴⁹

Mit is jelent ez az osztrák–magyar gazdasági térben? Egy levelezés két darabja, egy osztrák és egy cseh magas rangú bankár között kézzelfogható illusztrációja ennek a jelenségnek. A levelek 1920 első felében születtek, szerzőik Jindřich Bělohříbek

⁴⁷ Jeremy ADELMAN: Introduction: The Moral Economy, The Careers of a Concept. *Humanities*, 2020/2. 187–192. DOI: <https://doi.org/10.1353/hum.2020.0020>.

⁴⁸ James G. CARRIER: Moral Economy. What is in a concept? *Anthropological Theory*, 2018/1. 18–35. DOI: <https://doi.org/10.1177/1463499617735259>.

⁴⁹ Uo. 31.

és Rudolf Steiner. Bělohříbek a prágai Živnostenská banka (Živnobanka) alkalmazottja, éppen ekkortájt lesz a bank vezérigazgató-helyettese. A Živnobankát a történetírás a cseh gazdasági nacionalizmus és terjeszkedés zászlóshajójaként írja le, amelyik konzekvensen és határozottan próbálta felszámolni a német (vagyis 1918 után már osztrák) gazdasági „hadállásokat”. Ezt a véleményt már a kortársak is osztották,⁵⁰ amiből a bank nyilván hasznot is húzhatott az új Csehszlovákiában. Steiner ellenben egy törölmetszett birodalmi intézményben csinált karriert, az összeomlaskor a Creditanstalt prágai fiókjának vezetője volt. Innen igazolt 1919-ben a szintén bécsi és szintén birodalmi Bodencreditanstalt (BCA) vezetésébe, a bank vezérigazgató-helyettesének.

Bělohříbek és Steiner levelezése – vagy legalábbis az, ami fennmaradt belőle – éppen a fent vázolt karrierutak miatt született, és a két említett levél⁵¹ is ennek közvetlen, bár sokszor mellékesnek gondolt hatásáról tanúskodik. 1920. január elején Bělohříbek írt Steinernek arról, hogy sajnos nem tudta elintézni Steiner kérését a hatóságoknál, és bár megvásárolta számára a vonatjegyeket Bécsbe, nem kapott exportengedélyt az élelmisze-

⁵⁰ Oskar Weismayer levele Jindřich Bělohříbekhez, Eszék, 1920. augusztus 12. Cseh Nemzeti Bank levéltára, Živnostenská banka ŽB 863-1. – Weismayer ebben a levélben beszámol egy bizonyos dr. P. tárgyalásáról a magyar pénzügyminiszterrel a Landes Industriebank (Országos Iparbank) átalakításáról, amiben a Weismayer üzleteiben is szerepet vállalt Živnostenská banka is részt kapott volna. Dr. P. kérte, hogy a magyar kormány nevezzen meg tekintélyes magyar személyiségeket, akik a bank vezetésében szerepet vállalnának. A pénzügyminiszter a kollégáival való konzultáció után azt válaszolta, hogy a Živnostenská bankát Magyarországon olyan mértékben azonosítják a magyar-ellenes, az ország felbomlásához vezető cseh nacionalizmussal, hogy ez nem lehetséges. (Weismayer egyébként azt javasolta, hogy a Živnostenská banka nyíltan ne vállaljon szerepet, de természetesen az új banknak kizárólagos partnere lenne Csehszlovákiában.) Weismayer és a Živnobanka kapcsolatára lásd: IZSÁK Gergely: Mit adtak nekünk a csehek? A Živnostenská banka hitelügyletei a magyarországi iparral a 20. század elején. In: KÖVÉR György–POGÁNY Ágnes–WEISZ Boglárka (szerk.): *Hálózat és hierarchia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, Budapest, 2020. 459–461.

⁵¹ Jindřich Bělohříbek levelezése, Bělohříbek Steinerhez 1920. január 7.; Steiner Bělohříbekhez 1920. május 26. Cseh Nemzeti Bank Levéltára, Živnostenská banka ŽB 1462-5.

rekre. Megígérte azonban, hogy amint ő maga Bécsbe utazik, legalább a jogszabályilag engedélyezett tíz kilogramm élelmiszert elviszi majd kollégájának. (Bécs közellátási helyzete ekkoriban tragikus volt.)⁵²

Nem tudni, hogy ezt megtette-e legkésőbb 1920 májusában, amikor ő kapott levelet Steinertől, midőn a bécsi Hotel Bristolban időzött. Steiner egy sürgős ügyben próbálta elérni prágai kollégáját, akiről tudta, hogy hamarosan visszatér a csehszlovák fővárosba. Arról értesítette Bělohříbeket, hogy a BCA vezetőségéből többen, akik prágai látogatást terveztek, betegség miatt kénytelenek Bécsben maradni. Lehetséges helyettesítőjük sajnos Morvaországba utazik fontos üzleti ügyben. Ezért Steiner azt kérte Bělohříbektől, hogy ő vigye magával Prágába azokat a kabátokat, amelyeket a BCA vezetői cseh kollégáiknak megígértek.

Ami itt felvillan a szemünk előtt, önmagában is igen érdekes, valódi szívességgazdálkodás olyan javakkal, amelyeknek semmi közik a bankok és érdekeltségeik működéséhez, annál több a bankárok magánéletéhez, és más körülmények közt jelentéktelennek számítanának. A közös nyomorúság és relatív státuszvesztés idején viszont kifejezetten fontossá lesznek. Csakhogy a kölcsönös szívességek ebben az esetben igazolhatóan olyan bizalmi viszonyt jeleztek, alapoztak meg, erősítettek fel, amely aztán a következő évtizedekben a BCA csehszlovákiai érdekeltségeinek sorsát is nagyban befolyásolta. Nem véletlen, hogy Steiner őszintén megírta Bělohříbeknek, a BCA azt szeretné, hogy amennyiben valamelyik üzleti vállalkozásukban (legyen az meglévő vagyon nosztrifikálása vagy új befektetés) a Živnobanka társul szegődne, akkor azt szeretnék, ha a közös vállalkozásban Bělohříbek képviselné a prágai pénzügyintézetet.⁵³ Ami nem is egy alkalommal megtörtént.

Nem tárgya ennek az írásnak a közös vállalkozások üzleti működésének részletes elemzése és bemutatása, annál inkább a személyes kapcsolat rétegzettsége és a kölcsönös kötelezettségek

⁵² Franz ADLGASSER: *American individualism Abroad. Herbert Hoover, die American Relief Administration und Österreich, 1919–1923.* VWGÖ, Wien, 1993.

⁵³ Steiner Bělohříbekhez 1920. április 13., május 11. Cseh Nemzeti Bank Levéltára, Živnostenská banka ŽB 1462-5.

felsejlő, gondosan ápolts rendszere, amit a bankok úgy fogtak fel, mint annak lehetőségét, hogy partnerük a gazdasági racionalitás mellett vagy helyett más motiváció alapján fog cselekedni.

Ennek nyomai a PMKB és a Blancbanca viszonyában is tetten érhetők. Amikor 1918-ban Blanc-ék hazatértek Koppenhágából Bukarestbe – utazásukat jelentős mértékben segítette a PMKB lobbizása a beutazási engedélyekért –, Lánczy Leó találkozót remélt velük Budapesten. Bár a találkozó végső soron a két fél üzleti együttműködésének jövőjéről szólt, Lánczy Leó egy feljegyzéséből kiderül, hogy ezt meg kellett előznie az 1916-ban és utána megroppant bizalom helyreállításának.⁵⁴ Blanc-éknak előbb elégtételt kell adniuk – nem anyagi, hanem erkölcsi értelemben – ahhoz, hogy a partnerség fennmaradjon. Ha ez nem történik meg, akkor a PMKB inkább saját útját járja majd – vagyis nem lehetetleníti el a Blancbancát, csak kilép ebből a viszonyból. (Lánczy egyébként ebben az iratban azt is jelezte, hogy ez Söpkézt is hasonló választás elé állítaná tényleges munkaadójával szemben.)

Bár megint csak nincs forrásunk arra, hogy ha megtörtént a találkozó, mi hangzott el ott, a PMKB romániai és Romániához került befektetéseinek sorsa – a Blancbanca rendszeresen vállalta, hogy budapestiek strómanja lesz, Söpkéz számos volt PMKB-cégben vállalt szerepet – azt mutatja, hogy a bizalmat sikerült helyreállítani. Sőt, utal a kölcsönös bizalom fontosságára és erejére is, hiszen az 1916-os és 1918-as epizód azt is világossá teszi, hogy a két fél közt komoly politikai nézetkülönbség volt, és Blanc-ék támogatták a román Nemzeti Liberális Párt protekcionizmusát és gazdasági nacionalizmusát – legalábbis amíg nem régi partnereiket érintette.⁵⁵

Fontos még rámutatni, hogy ez a fajta morális gazdaság nem korlátozódott a szűken vett üzleti életre és elitre. (Ahol egyébként a legfontosabb román vállalkozók is részesei voltak ennek a szö-

⁵⁴ MNL OL PMKB Z 41 34. cs. 422. t. 1164ee/I-2, 1164e/XXV.

⁵⁵ Erről bővebben Gábor EGRY. The Moral Economy? I. m. és Gábor EGRY: The Rise of Titans? Economic Transition and Local Elites in Post-1918 Banat and Transylvania. *European Review of History*, 2024/5. 788–816. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2024.2396818>.

vedéknek, például Max Ausnit.) Hasonló, és hasonlóan erős kapcsolat fűzte az osztrák–magyar tőkéhez a politikai kijárókat, a jogászokat, mérnököket, mindazokat, akik valamiképp szerepet vállaltak a gazdasági tér működtetésében és beágyazásában.⁵⁶

Középen a periférián

Bizonyos értelemben nagyon hasonló, a partnerségek és az ezeket működtető személyes kapcsolatok mellett a kölcsönös kötelezettségek erejét és fontosságát sejtető életutakon keresztül bomlik ki az osztrák–magyar gazdasági tér harmadik fontos jellegzetessége, szoros kapcsolata a kontinens gazdasági centrumával is. Csakhogy ezeknek az életutaknak egy része éppen-séggel Európa gazdasági perifériáján keresztül kötötte össze a szereplőket, ami a kontinens hagyományos, a központból a perifériák felé egyenletesen lejtő felfogását is érdekes fénytörésbe helyezi.

Megint csak egy konkrét életutat felhasználva illusztrációként, ezúttal nem Victor, hanem Ernest Weylt ajánlom az olvasók figyelmébe. Történetünk szempontjából az Elzászban született Weyl életének egyik legérdekesebb pillanata a Konstantinápoly Konzorcium részvényeseinek közgyűlése 1920. április 27-én a brüsszeli Rue de Naples 46–48.-ban. Bár a német és az osztrák békék aláírására ekkor már sor került, ezen a közgyűlésen még az összes, nem csak a magyar ellenséges tulajdon volt zár alatt.⁵⁷ Ez azt jelentette, hogy a Magyar Általános Hitelbankot (MÁH), a Ganzot, a WBV-t, de a német AEG-t, a Deutsche Bankot is a belga bíróság által kijelölt zárgondnokok (köztük Weyl) képviselték – általában olyanok, akik amúgy is a társaság többi, vagyonuk felett teljes joggal rendelkező részvényeseinek képvisel-

⁵⁶ További példákért és részletes elemzésért: Csongor JÁNOSI: *A Hungarian Count's Business*. I. m.; RIGÓ Máté: I. m.; Gábor EGRY: *The Rise of Titans?* I. m.

⁵⁷ Lásd RIGÓ Máté: I. m.; Daniela L. CAGLIOTI: *War and Citizenship. Enemy Aliens and National Belonging from the French Revolution to the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108776493>.

letében vettek részt az eseményen. A zárgondnok természetesen nem élhetett vissza a helyzetével, vagyis nem tulajdoníthatta el a vagyont, nem okozhatott szándékos kárt a tulajdonosnak. Mivel azonban a zár alá vétel lényege éppen az, hogy a tényleges tulajdonos ne rendelkezhesen a céggel, ezért a zárgondnok nem is pusztá követője a tulajdonos utasításainak, széles körben hozhat meg vagy hanyagolhat el olyan döntéseket, amelyek közvetlenül nem károsítják a tulajdonost, de annak helyzetét mégis rontják a cégen belül.

A brüsszeli közgyűlésen nyilvánvalóan ilyen helyzet volt a részvényesek által elhatározott tőkeemelés lebonyolítása, ennek során kialakítható lett volna olyan konstrukció, amely formálisan nem jelent vagyonszétválást (a részvények névértéke nem változik), de lényegében a volt (és a magyarok esetében jogilag még akkor is) ellenséges tulajdonosok marginalizálását és ezzel tulajdonképpen kisajátítását jelenti. Ráadásul ez egyáltalán nem állt távol a francia vagy éppen belga gazdaságpolitikától sem. A Rue de Naples-on azonban semmi ilyesmi nem történt.⁵⁸ Az ellenséges tulajdonosok számára a zárgondnokaik lejegyezték a tulajdoni arányuk megtartásához elegendő részt – vagyis a MÁH továbbra is a második legnagyobb részvényes maradt.

Ami megváltozott, az a cég igazgatóságának összetétele volt. Az első igazgatóságban, még a világháború előtt – dacára annak, hogy nem az övé volt a legtöbb részvény – a MÁH képviseltette magát a legtöbb taggal, összesen négygyel.⁵⁹ Az 1920-ban választott igazgatóságból eltűntek a MÁH delegáltjai, bekerült viszont – és mindjárt ügyvezetőnek (administrateur délégué) választották meg – Ernest Weyl. És 1920 augusztusában, amikor a MÁH tartotta meg saját közgyűlését Budapesten, a bank egyik új – a francia befektetőket képviselő – igazgatósági tagja szintén nem más lett, mint Ernest Weyl.⁶⁰

⁵⁸ A közgyűlés nyilvános jegyzőkönyvét közölte a belga hivatalos lap. Lásd Oesterreichische Staatsarchiv (OeSTA) Finanzarchiv, Bécs, WBV 943.

⁵⁹ Tramways et électricité de Constantinople. Statuts 1914. OeSTA Finanzarchiv WBV 943.

⁶⁰ A Magyar Általános Hitelbank közli. Az *Est*, 1920. augusztus 8. 6. A tranzakció körüli politikai manőverekre lásd ORMOS Mária: Francia-magyar tárgyalások 1920-ban. *Századok*, 1975/5–6. 904–949.

Weyl életútja azonban nem ekkor kezdett érdekes lenni az osztrák–magyar gazdasági tér szempontjából, hanem 1904-ben. Az 1871 után Franciaországba települt, ott mérnöki diplomát szerzett Weyl kezdetben az Aix-en-Provence-i állami gyufagyárat igazgatta. Innen került 1904-ben Konstantinápolyba a Tabakregie (az állami dohánymonopólium) vezetésébe, 1910-ben egyenesen a vezérigazgatói székbe. A Tabakregieiben nyilván kapcsolatba került az osztrák és magyar részvényesek képviselőivel, talán még Jankó Miklóssal is. A város életének is fontos szereplője volt, olyannyira, hogy 1916-ban, a gallipoli kampány idején a még Konstantinápolyban maradt francia állampolgárok informális vezetőjének tekintették.⁶¹ Egy évvel később azonban már Franciaországban találjuk, Louis Loucheur új fegyvergyártási minisztériumában, ahol a miniszter jobbkezeként is emlegették.

Nem kizárt, inkább valószínű, hogy kettejük útja Konstantinápolyban is keresztezte egymást. A szintén mérnök végzettségű Loucheur ugyanis saját cégével – Sociétés Générales d'Entreprises (SGE) – maga is pályázott a villamosítási koncesszióra, amit a Ganz és a MÁH nyert el. Nem volt különösebben sikeres, az első körben kiesett. Viszont amikor a magyar koncessziósok elkezdték saját vállalkozásuk kialakítását, meglepő lépésre szánták el magukat, társultak Loucheurrel és cégével. (A közös cég konstantinápolyi alapító közgyűlésén az a gróf Batthány Lajos elnökölt, aki 1920 augusztusában a közgyűlésen fontosnak érezte személyesen is köszönteni az új, francia igazgatósági tagokat.)⁶²

Bár jelenleg nincs konkrét információ Weyl itteni működéséről, az elég világos, hogy bizalmi viszony fűzte a vállalkozó miniszterhez. Olyannyira, hogy 1937-ben, amikor Loucheur eredeti üzlettársa és utóda a cég élén, Alexandre Giros (aki egyébként 1920-ban Weyl társa volt a Konstantinápoly Konzorcium igazgatóságában is) meghalt, Weyl vette át a vezérigazgatói posztot.⁶³

⁶¹ Henry MORGENTHAU: *Secrets of the Bosphorus*. London, Hutchinson and Co. [é. n.] 155.

⁶² Személyi és üzleti hírek. *Elektrotechnika*, 1910. június 15. 171.; Villamosági társaság Konstantinápolyban. *Budapesti Hírlap*, 1911. április 21. 14.

⁶³ Dominique BARJOT: Un grand patron. Alexandre Giros [Egy nagyszerű vállalkozó. Alexandre Giros (1870–1937)]. *Bulletin d'histoire de l'électricité*, 1987/10. 67–68. DOI: <https://doi.org/10.3406/helec.1987.1022>.

Ami azért igazán fontos, mert 1918–1920-ban éppen Loucheur volt a megtestesítője annak a francia politikának, amely Elzász-Lotaringiában a német vállalkozók ellehetetlenítésével, ár alatt történő kényszerkivásárlásával próbálta francia kézbe venni az ottani gazdaságot, és amely Németországot általában is minél inkább meggyengítette volna.⁶⁴ Mindez éles ellentétben áll a Konstantinápoly Konzorcium német, osztrák és magyar tulajdonosainak sorsával, de a MÁH és érdekeltségei sorsával is. Olyannyira, hogy elképzelhetővé teszi azt is, Weyl ebben a kapcsolatrendszerben valójában közvetítő volt, mindkét oldal elfogadta éppen azért, mert már jóval korábbról ismerték és kialakult vele a „szokásos” morális viszonyrendszer is.

Weyl esete semmiképp sem volt kivételes, bár személyét kiemelten fontossá teszi, hogy lényegében minden, a történetírásban stratégiaiainak tekintett közép-európai francia befektetésben valamilyen szerepet kapott.⁶⁵ Csakhogy éppen ez mutatja meg, milyen fontos volt azoknak a partnereknek a szerepe az osztrák–magyar gazdasági tér túlélésében, akiket a Wiener Bankverein vezetőségének ülésein csak „unsere französische und belgische Freunde”-ként (francia és belga barátainkként) emlegettek. Ők vállaltak szerepet előbb fontos érdekeltségek átmentésében Lengyelországban, Csehszlovákiában és a délszláv államban, majd később új befektetésekben is, mint az Allgemeine Yugoslavische Bankverein.⁶⁶

⁶⁴ RIGÓ Máté: I. m.

⁶⁵ Jonathan A. GRANT: *Between Depression and Disarmament. The International Armaments Business, 1919–1939*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 24–51.; Jerzy ŁAZOR: Pierwsza francusko-polska koncesja kolejowa z 1924 roku. Przyczynę do relacji finansowo-gospodarczych Polski i Francji po I wojnie światowej. [Az első francia–lengyel vasútkoncesszió 1924-ben. Adalékok az I. világháború utáni francia–lengyel pénzügyi és gazdasági kapcsolatok történetéhez.] *Kwartalnik Historyczny*, 2021/3. 785–812. DOI: <https://doi.org/10.12775/KH.2021.128.3.03>.

⁶⁶ Vesna S. ALEKSIC: *From Affiliation to Nazification. The Political Destiny of a Grossbank in Yugoslavia 1918–1945*. Institute of Economic Sciences, Belgrade, 2021.

Tér a globális térben?

Ebben az írásban azt állítottam, hogy az osztrák és magyar (vagy éppen osztrák–magyar) gazdasági elit és cégek viszonylag sikeres túlélése a Monarchia összeomlása után egy osztrák–magyar gazdasági tér létének volt köszönhető. Ezt a teret a legfontosabb osztrák–magyar gazdasági szereplők kapcsolatrendszerre határozta meg, azok az interakciók, amelyeket egymással, gazdaságban aktív partnerekkel, illetve a birodalmi és helyi politikával, valamint társadalommal alakítottak ki. Vagyis ez a tér több léptéket is összekötött, nem csupán horizontális volt, és nem is csupán gazdasági. A kapcsolatok nem pusztán egy területre terjedtek ki, hanem sokfélék voltak, és ezek mindegyike szerepet játszott a tér létrejöttében és működtetésében, a tér egy olyan definícióját kínálva, amely mind Perreux, mind Wenzlhuemer meghatározására épít, de meg is haladja azokat.⁶⁷ Perreux térfogalmát a nem gazdasági kapcsolatok, Wenzlhuemer felfogását a többféle kapcsolat egyidejű figyelembevétele révén.

Egy fontos szempontból pedig mindkettőtől egyaránt különbözik, és ez a tér eltevészthetetlen földrajzi dimenziója. Nem feltétlenül a gazdasági tér az, ami ilyen módon elhatárolható, hiszen a kapcsolatok nem korlátozódnak csupán Közép-Európára, a Balkánra és a késő Oszmán Birodalomra, hanem az egymással összefonódó informális és formális imperializmus földrajzi víziója. A földrajzi keretet végső soron az rajzolja ki, hogy mit képzelt a birodalmi politika (a magyar, az osztrák és a közös kormány) Ausztria–Magyarország hatalmi szférájának, és mit tekintettek az üzleti szereplők saját gazdasági terébe tartozónak. Mivel a gazdasági tér csak beágyazás révén működhetett, ezért óhatatlanul is kapcsolódott a politikai (formális) imperializmushoz, bár viszonyuk nem volt egynemű és egyirányú. Mindkét oldal felhasználta a másikat, akár igazodott is hozzá, de egyikről sem állítható, hogy képes lett volna saját vélt érdekeit és ezekből fakadó terveit a másakra erőltetni.

⁶⁷ François PERREUX: I. m.; Roland WENZLHUEMER: Globalization, Communication. I. m.

A gazdasági teret meghatározó kapcsolatok legfontosabbika az egyes szereplők közti interakciók sora volt. A menedzserek, tulajdonosok, vállalkozók, diplomaták mozgása, életútja rajzolja ki talán a leginkább kézzelfoghatóan a tér belső dinamikáját, és sokszor – (egyelőre?) források hiányában – ezek révén válik láthatóvá a tér viszonya más terekkel is. Amennyiben a teret működtető gazdasági szereplők életútját az imperializmus és a birodalmiság felől közelítjük meg, akkor az látható, hogy a formális imperializmustól elszakadva is képesek az imperializmus informális változatát fenntartani vagy legalábbis új működési formává alakítani.

Az osztrák–magyar gazdasági teret – tekintettel a Monarchia politikai projektjéhez való viszonyára és a gazdasági szereplők által artikulált integrációs víziókra – informális imperialista jelenségnek tekinthetjük. Ebben a formában egyúttal elkülönülő egység is, amivel kapcsolatban joggal tehető fel a kérdés, miként illeszkedett az első globalizáció globális rendszerébe. Erre vonatkozóan, éppen az életutak segítségével, a legizgalmasabb következtetés az, ahogy a tér működése megkérdőjelezi az európai gazdaság szerkezetéről, a nyugati centrumtól kelet és délkelet felé húzódó fejlettségi lejtőről kialakult klasszikus felfogást. Erre vonatkozóan azt láthatjuk, hogy az egyik periféria, a késő Oszmán Birodalom és a Balkán sokkal centrálisabb szerepet játszik, mint azt általában gondoljuk. Egyfelől ez az a térség, ahol az osztrák és magyar gazdasági szereplők kifejezetten élen járnak a gazdasági újításban, például korszerű város- és infrastruktúrafejlesztéssel vagy éppen a Tabakregie és a Dette Publique államreformjaival.⁶⁸ Majd ezek a vállalkozások jelentős szerepet játszanak azoknak a kapcsolatoknak a kialakításában a kontinens nyugati felén, amelyek 1918 után segítik őket az immár politikai alátámasztását veszített gazdasági tér fenntartásában is. Vagyis a periféria hirtelen centrális szerepet kap, illetve az egész kontinentális gazdasági szerkezet is megragadható lesz az osztrák–magyar gazdasági teret középpontba állítva.

⁶⁸ Murat BIRDAL: I. m.; Erol ÜLKER: Multinational Capital, Public Utilities, and Urban Change in Late Ottoman Istanbul: Constantinople Tramway and Electric Company. *Moderne Stadgeschichte*, 2018/1. 68–80.

Ezzel együtt fontos látni, hogy amíg a tanulmányomban tárgyalt első két pont – a gazdasági tér és az azt alkotó interakciók, valamint a beágyazás és ebben az egyéni életutak szerepe – viszonylag jól dokumentált, addig a harmadik tézis egyelőre inkább hipotézisnek számít. Jól összeegyeztethető Wenzlhuemer térfogalmával abból a szempontból, hogy a konkrét kutatási kérdés – a késő oszmán birodalom jelentősége az osztrák–magyar tőke számára – felől nézve, azt keretként elfogadva nyilván lehetséges a klasszikus kontinentális hierarchiáktól eltérő rendszert felvázolni és igazolni. Ugyanakkor ebben a formában még csak egy tér a sok lehetséges közül, azokhoz való viszonya sem tisztázott. Egy lehetőség, amely azonban csak további kutatással – ezen belül viszont éppen a kulcsfontosságú szereplők életútjának feltárásával – terjeszthető ki. És éppen ez az osztrák–magyar gazdasági teret és informális imperializmust feltáró kutatási projekt lényege.⁶⁹

⁶⁹ EGRY Gábor: Polgári ellenállás? I. m.

SZÍVÓS ERIKA

Városok és tudástranszferek: magyar várostervezők, építészek nemzetközi kapcsolatrendszere és szakmai mobilitása a Kádár-korban*

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.2>

Magyarország műszaki értelmisége 1956 után fontos szerepet játszott a nemzetközi tudástranszferekben. A magyar szakemberek saját szakterületükön belül számos esetben közvetítették az új paradigmákat, módszereket és újításokat a nyugati világ felől, miközben a fejlődő országokkal is megosztották és ott a gyakorlatban is alkalmazták azokat a technológiai, műszaki, tudományos és egyéb eredményeket, amelyeket a KGST-országok, s azon belül Magyarország elértek.

Tanulmányom főszereplői magyar építészek, várostervezők és urbanisták; egyik fő kérdésem pedig az, hogy ezek a szakemberek nemzetközi szakmai kapcsolataik, tanulmányútjaik, külföldi munkavállalásuk és megbízásaik révén hogyan váltak transznacionális hálózatok és egy globális munkaerőpiac résztvevőivé, és szakértőként milyen tapasztalatokat szereztek Európában, illetve az Európán kívüli világban. Kitérek arra is, hogy a magyar szakértők 1956 után milyen szerepet tölthettek be

* E tanulmányom magyarra átdolgozott, átalakított, kibővített változata az *Urban History* folyóiratban megjelent angol nyelvű írásom egy részének. Lásd Erika Szívós: The historic city and the East-West exchange: architecture, urban renewal and international knowledge transfers under state socialism in Hungary. *Urban History*, 2022/3. 523–548. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0963926821000468>. – Jelen tanulmányban egyrészt áttekintem az azóta megjelent irodalmat, továbbá részletesebben foglalkozom a külföldi tanulmányok és munkavállalás, valamint az ösztöndíjasok és kiküldetésben dolgozók (illetve kiküldetésre készülők) állami kontrolljával és állambiztonsági megfigyelésével.

a tudástranzsferekben,¹ és hogyan járultak hozzá ahhoz, hogy az államszocialista Magyarországon az építészetben és várostervezésben meghonosodjanak az aktuális nemzetközi trendek.

Magukat a változásokat és az abban közrejátszó hatásokat több korábbi írásomban mutattam be; például azt, hogy milyen kapcsolatban voltak az 1940-es évek végéig a magyar építészek a modernizmus és funkcionalizmus akkor domináns nemzetközi iskoláival, és hogyan hatott ez később az 1960-as és 1970-es évek hazai építészetére; hogyan változott az épített örökséghez való viszony, hogyan alakult át a történelmi településközpontok és a régi belvárosi negyedek megítélése, majd hogyan vert gyökeret a városrehabilitáció filozófiája a hazai várospolitikában, illetve várostervezői gyakorlatban.² Jelen tanulmányban arra koncentrálok, hogy hogyan és honnan tájékozódtak a magyar építészek, mekkora lehetőségük nyílt nemzetközi kapcsolatok építeni, és hogyan hatottak pályájukra a Kádár-korszakban megnyíló új lehetőségek.

Írásom második része egy ez idáig sokkal kevésbé kutatott dimenzióról szól: arra reflektál, hogy meddig terjedt a látszólagos szabadság, és az építészek nemzetközi szakmai kapcsolatai, utazásai és külföldi munkavállalása fölött milyen módon érvényesült az állami kontroll – beleértve ebbe az állambiztonsági megfigyelést és annak következményeit is. A tanulmány második fő kérdésfeltevése tehát a mobilitás korlátaira vonatkozik, árnyalva azt a képet, amely a Kádár-korszak viszonylag liberális utazási és mobilitási politikájáról a történelmi köztudatban kialakult.

Kutatásom során a szakirodalmon túl nyomtatásban vagy online megjelent építész-visszaemlékezésekre és -interjúkra, saját, építészekkel, illetve urbanistákkal készült interjúimra, továbbá

¹ A különféle tranzsferek kutatásának legfontosabb magyarországi eredményeit foglalja össze: FEITL István: Hazai tranzferkutatás. *Múltunk*, 2024/2. 206–248. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.2.9>

² Erika SZÍVÓS: The historic city... I. m.; SZÍVÓS Erika: Terhes örökség: a történelmi lakónegyedek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. *URBS Magyar Városhistória Évkönyv V.* Budapest, 2010. 407–428; SZÍVÓS Erika: Kelet-Közép-Európa nagyvárosai a második világháborútól a 2000-es évekig: mai városfejlődésünk jelenkori gyökereiről. *Múltunk*, 2020/4. 1–67.

levéltári forrásokra, legfőképpen az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának forrásanyagára támaszkodtam.

Hidak és kapcsolathálók a kétpólusú világban: egy paradigmaváltás vázlatos historiográfiája

A történettudományban ma már sokan megkérdőjelezik a hidegháborús korszaknak azt a korábban uralkodó felfogását, amely Kelet és Nyugat dichotómiáját és a kétpólusú világ szigorú megosztottságát vallotta. Az újabb kutatások gyakran viszonyulnak kritikusan a „vasfüggöny” paradigmájához, és mutatnak rá arra, hogy a „vasfüggöny” sok szempontból átjárhatóvá vált a posztsztálini korszakban (bár nyilván országtól és korszaktól is függött, hogy milyen mértékben). Péteri György, a Trontheimi Egyetem magyar származású történésze már 2004-ben felvetette, hogy vasfüggöny (*iron curtain*) helyett indokoltabb lenne nejlonfüggönyről (*nylon curtain*) beszélni;³ a nejlonfüggöny fogalma azután nagy karriert futott be a hidegháborús korszakkal foglalkozó szakmabeliek körében. Mások a vasfüggöny – különösen Sztálin halála után jellemzővé váló – „porózus” voltát vagy „félleg áteresztő membrán”-jellegét hangsúlyozták.⁴ A KGST-országok s azon belül Magyarország nyitottságának, illetve zártságának kérdését számos tanulmány vizsgálta az utóbbi két évtizedben, számot adva az átjárásokról és kapcsolatokról a kultúra, a tudomány, a technika és a gazdaság területén, de egyben a hatásokkal és kölcsönhatásokkal kapcsolatos korabeli dilemmákat is érintve.⁵

³ György PÉTERI: Introduction: Nylon Curtain – Transnational And Trans-systemic Tendencies In The Cultural Life Of State-Socialist Russia And East-Central Europe. *Slavonica*, 2004/2. 113–123. DOI: <https://doi.org/10.1179/136174204790105749>

⁴ Lásd Michael DAVID-FOX: The Iron Curtain as Semipermeable Membrane: Origins and Demise of the Stalinist Superiority Complex. In: Patryk BABIRACKI–Kenyon ZIMMER (eds.): *Cold War Crossings: International Travel and Exchange Across the Soviet Bloc, 1940s–1960s*. Introduced by Vladislav ZUBOK. Texas A&M University Press, Austin, Tex., 2014. 14–39.

⁵ Lásd TAKÁCS Róbert: Nyitottság és zártság dilemmái – kulturális érintkezések a külfölddel és a Nyugattal. *Századok*, 2014/6. 1491–1516.; lásd tovább-

E megközelítések szerint a transzferek mind a keleti blokkon belül,⁶ mind pedig a keleti blokk országai és a fejlett Nyugat között fontos szerepet játszottak; de ugyanilyen fontosak voltak azok a tudástranszferek is, amelyek a „második világ” (azaz a Szovjetunió és annak közép-kelet-európai szatellitállamai) és a „harmadik világ”⁷ országai között zajlottak. A kutatók figyelmének ezért a kelet–nyugati viszony kizárólagos vizsgálata helyett a kelet- és kelet-közép-európai szocialista országok multilaterális kapcsolatrendszerére kell irányulnia. Posztkoloniális összefüggésekben, az európai félperiféria és az immáron függetlenné vált, volt gyarmati országok relációjában közelítette meg a kérdést Ginelli Zoltán;⁸ a globalizáció és a globális történelem szemszögéből tárgyalták ugyanezt a kérdéskört James Mark és szerzőtársai, köztük Apor Péter,⁹ a Szovjetuniónak és szatellitállamainak a „baráti” fejlődő országokkal kapcsolatos politikáját, a keleti

bá a következő kötet tanulmányait: TAKÁCS Róbert (szerk.): *A nyitott zárt ország. Kulturális és tudományos érintkezések az 1970-es és 1980-as években Magyarország és a Nyugat között*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.; különösen: TAKÁCS Róbert: Kulturális külpolitika, kulturális érintkezések és transzferek az 1970-es és 1980-as években. Megközelítések és értelmezési keretek. (9–62.) Lásd továbbá Patryk BABIRACKI–Kenyon ZIMMER (eds.): I. m. tanulmányait.

⁶ Patryk BABIRACKI–Austin JERSILD (eds.): *Socialist Internationalism in the Cold War: Exploring the Second World*. Palgrave, New York, 2016. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-32570-5>

⁷ E tanulmányban a „második világ” és a „harmadik világ” kifejezéseket időzöjelek között használok. Ezzel kívánom jelezni azt, hogy ezek a kifejezések, amelyek a hidegháború idején születtek, egy adott történelmi korszak szóhasználatát és gondolkodásmódját testesítik meg. Mára a „harmadik világ” kifejezés fokozatosan kikopni látszik a nemzetközi szóhasználatból, és helyét egyre inkább a „globális Dél” elnevezés veszi át.

⁸ Zoltán GINELLI: Hungarian experts in Nkrumah's Ghana: Decolonization and semiperipheral postcoloniality in socialist Hungary. *Mezosfera*, May 2018. Forrás: <http://mezosfera.org/hungarian-experts-in-nkrumahs-ghana/> (Letöltve: 2025. 06. 25.).

⁹ James MARK–Péter APOR: Socialism Goes Global: Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956–1989. *Journal of Modern History*, 2015/4. 852–891. DOI: <https://doi.org/10.1086/683608>; James MARK–Yakov FEYGIN: The Soviet Union, Eastern Europe, and Alternative Visions of a Global Economy 1950s–1980s. In: James MARK–Artem MALINOVSKY–Steffi MARUNG (eds.): *Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Postcolonial World*. Indiana University Press, Bloomington, 2020. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph.5>

blokk és a fejlődő világ kapcsolatrendszerének kiépítését egyfajta alternatív globalizációs törekvésként értékelve. Velük polemizálva Bódy Zsombor vitába szállt az alternatív globalizáció tézisével, de azt ő maga is kimutatta, hogy a globális Déllel kialakított kapcsolatoknak igen nagy volt a jelentősége az egyes KGST-országok és gazdaságaik számára.¹⁰ A vitáknak, megközelítéseknek és álláspontoknak alapos összefoglalását nyújtja a *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák* című kötet.¹¹

Mindeme munkákban központi szerepet kap a közép- és kelet-európai szocialista országok tudásexportja, és nagyon hangsúlyos az a kérdés, hogy a keleti blokk – értsd: a Szovjetunió és a vele szövetséges európai szatellitállamok – szakemberei hogyan járultak hozzá egyes közel-keleti, afrikai, távol-keleti vagy esetleg latin-amerikai országok modernizációjához, infrastrukturális fejlődéséhez.

Az említett tanulmányok, feldolgozások gyakran vetik fel azt a kérdést, hogy valójában mennyire voltak szimmetrikusak a közép- és kelet-európai szocialista országok és a fejlődő világ „cserekapcsolatai” a posztkoloniális korszakban, és jutnak arra a következtetésre, hogy teljes szimmetriáról általában nem beszélhetünk.

Nemcsak azért, mert a tudás- és technológiai export többnyire a „második világ” felől irányult a „harmadik világ” felé, és az utóbbiból a „második világ” inkább az európai képzési lehetőségekkel élni kívánó diákokat és vendégmunkásokat, mintsem magasan képzett szakembereket fogadott; hanem azért sem, mert az országok közti kapcsolatok hivatalosan „baráti” jellege és a segítségnyújtás, szolidaritás politikai szólamai mögött az európai szocialista országok részéről inkább a gazdasági és ideológiai térnyerés szándéka húzódott meg. Arra több szerző is rámutat, hogy

¹⁰ BÓDY Zsombor: *A magyar glóbusz kitágul. Magyar szakértelem a globalizáció folyamataiban az 1960–1980-as évtizedekben*. HistGlob Working Paper 2., MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, Szeged, 2020. Forrás: <https://acta.bibl.u-szeged.hu/74671/> (Letöltve: 2025. 06. 19.).

¹¹ TOMKA Béla (szerk.): *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2023.

a közép-kelet- és kelet-európai szocialista országok attitűdje nem volt mentes a kolonialista szemlélettől. Ez ugyan a hivatalos politikai narratívákban nem volt tetten érhető, a fejlődő országokban dolgozó szakértők, diplomaták és családtagjaik attitűdjében és a helyi lakossághoz való viszonyulásában, valamint az ezekről árulkodó titkosszolgálati, külképviseleti stb. jelentésekben, forrásokban viszont annál inkább – ahogyan azt Bódy Zsombor tanulmánya plasztikusan feltárta.¹² A kérdéskört más, migrációs aspektusból nézve az egyelőre sporadikus tanulmányokból az is kirajzolódik, hogy a kelet-közép-európai szocialista országok a „harmadik világból” kiinduló *tömeges* bevándorlás elől elzárkóztak, s határaikat még történelmi krízishelyzetekben sem nyitották meg korlátlanul az onnan érkező menekültek előtt.¹³ A közel- és távol-keleti, afrikai stb. „baráti országok” náluk tanuló, dolgozó állampolgárainak végleges letelepedését, a helyi – magyar, csehszlovák, lengyel stb. – társadalomba való integrációját – legalábbis tömeges méretekben – pedig igyekeztek akadályozni, s ehelyett inkább elkülönítésükre törekedtek.¹⁴ Apor és nyomán Bódy szerint ebben a kolonialista magatartásra emlékeztető attitűdön túl tetten érhető egyfajta rejtett rasszizmus is.¹⁵

A kérdéskörrel építészeti, urbanisztikai értelemben is sokan írtak. E tanulmány szempontjából különösen azok a nemzetközi transzferekre fókuszáló város- és építészettörténeti munkák relevánsak, amelyek kritikus módon közelítenek a szovjet

¹² BÓDY Zsombor: I. m. Főként 15–23.

¹³ SZIVÓS Erika: Bevándorlók és (város)politika Budapesten a 20. század második felében: változó keretek és rejtett dimenziók. In: CSEPELI György–GRAJCSJÁR István (szerk.): *Törtetlenül. Örkeny Antal 70 éves*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2024. 165.

¹⁴ PÉTER APOR: Socialist Mobility, Postcolonialism and Global Solidarity: The Movement of People from the Global South to Socialist Hungary. In: Włodzimierz BORODZIEJ–Joachim VON PUTTKAMER (eds.): *Immigrants and Foreigners in Central and Eastern Europe during the Twentieth Century*. Routledge, London–New York, 2020. 113–126.; APOR Péter: Észak-vietnámi hallgatók a magyar egyetemeken. Diák és munkásmigráció a hidegháború alatt. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022. 311–314.

¹⁵ APOR Péter: Szocialista migráció, posztkolonializmus és szolidaritás. Magyarország és az Európán kívüli migráció. *Antropólus*, 2017/1. 26–44.; hivatkozza, illetve reflektál rá BÓDY Zsombor: I. m. 7.

blokk országainak elszigeteltségét valló korábbi szemlélethez.¹⁶ A „második világból” a „harmadik világba” irányuló építészeti, urbanisztikai tudásexport kutatásának egyik prominens képviselője, Lukasz Stanek¹⁷ azok közé tartozik, akik azt vallják, hogy a nyugati világból kiinduló – és a fejlett nyugati országok által uralt – globalizáció mellett egy párhuzamos, szocialista globalizációs kísérlet is megfigyelhető volt 1949 és 1989 között – igaz, maga Stanek szívesebben használja a szocialista „világépítés” (*mondialisation* vagy *worldmaking*) kifejezést a globalizáció helyett.¹⁸ Részben szintén építészeti, építőipari, városrendezési tudásexportról és a „harmadik világban” megvalósult projektekről adnak számot Ginelli és Bódy már hivatkozott tanulmányai is. De a modernizmus és funkcionalizmus építészetének, illetve várostervezési elveinek globális elterjedése kapcsán valójában a jelenkori építészettörténet és várostervezés-történet számos más reprezentánsát is lehetne e helyt hivatkozni.

Végül, de nem utolsósorban jelen tanulmányom szempontjából fontos vonatkoztatási pontként említhetők mindazok a munkák is, amelyek szakemberek, diákok és ösztöndíjasok cseréjével foglalkoztak az államszocialista korszakban – legyen szó akár a szocialista világ és a nyugati kapitalista országok, akár pedig

¹⁶ Lásd pl. Daria BOCHARNIKOVA–Andres KURG: Introduction: Urban Planning and Architecture of Late Socialism. *The Journal of Architecture*, 2019/5. 593–603. DOI: <https://doi.org/10.1080/13602365.2019.1671658>; Carmen POPESCU: Introductory Argument: Architecture of the Communist Bloc in the Mirror. *Journal of Architecture*, 2009/1. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.1080/13602360802704786>; Ákos MORAVÁNSZKY–Torsten LANGE–Judith HOPFENGÄRTNER–Karl R. KEGLER (eds.): *East West Central: Re-Building Europe, 1950–1990*. Birkhäuser, Basel, 2017.

¹⁷ Lukasz STANEK: *Architecture in Global Socialism: Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War*. Princeton University Press, Princeton. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780691194554>.

¹⁸ Lukasz STANEK: Socialist Worldmaking: The political economy of urban comparison in the Global Cold War. *Urban Studies*, 2021/8. 1575–1596. DOI: <https://doi.org/10.1177/00420980211050178>; Lukasz STANEK: Socialist Worldmaking: Architecture and Global Urbanization in the Cold War. James MARK–Artem MALINOVSKY–Steffi MARUNG (eds.): I. m. 166–186.

a kelet-közép-európai szocialista országok és a fejlődő országok közötti interakciókról.¹⁹

Tudástranszferek

A továbbiakban tehát főként a tudástranszferek aktoraira koncentrálok: az építészetre és urbanistákra, valamint az ő nemzetközi tapasztalataikra, tájékozódási lehetőségeikre, szakmai mobilitásukra és kapcsolatrendszerükre. Pontosan hogyan és ki által kerültek át a „vasfüggönyön” túlra a funkcionalista várostervezés második világháború utáni elvei, vagy később a városrehabilitáció és a városi örökségvédelem eszméi? Hogyan jutottak el Magyarországra a nemzetközi építészeti hatások vagy áramlatok akkor, amikor az információcserét szigorúan ellenőrizték, az utazási lehetőségek korlátozottak voltak, és a nyugati folyóiratok, könyvek sem voltak könnyen elérhetőek? Hogyan jeleníthetők meg a magyar szakemberek tapasztalatain keresztül a szocialista Magyarország multilaterális kapcsolatai?

Ami a szakmai kapcsolatokat illeti, ezeket a hidegháború korai szakaszára jellemző kölcsönös bizalmatlanság és a hazai sztálinista rendszer zártsága csak átmenetileg lehetetlenítette el. Egyes magyar történészek szerint a desztalinizáció hatása már korán, 1953-tól kezdve érezhető volt. A kulturális kapcsolatok területét vizsgálva Takács Róbert például 1953-ig, a hrucsovi korszak kezdetéig vezeti vissza a megújult transzferek és kulturális csere történetét,²⁰ Kalmár Melinda pedig azt hangsúlyoz-

¹⁹ Lásd LÁSZLÓ Szabolcs: A transznacionalitás privilégiuma. Hidegháborús utazások típusai az államszocialista Magyarországon. In: TAKÁCS Róbert (szerk.): *A nyitott zárt ország*. I. m. 63–92.; SOMLAI Katalin: Amerikából jöttek, híres mesterségük: fordosok. A Ford Alapítvány ösztöndíjas programjában résztvevők karrierive: szubelitből az elitbe. In: RAINER M. János (szerk.): *Elit és szubelit a Kádár-korszakban – közelítések*. 1956-os Intézet Alapítvány–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2021. 103–164.; PÉTER APOR: Socialist Mobility... I. m.; APOR Péter: Észak-vietnámi hallgatók... I. m.

²⁰ TAKÁCS Róbert: Szovjet és magyar nyitás a kultúrában Nyugat felé 1953–1964. *Múltunk*, 2015/3. 30–68. és Róbert TAKÁCS: Hungarian Foreign Policy and Basket III in the Cold War Confrontation from Helsinki to Madrid. *Múltunk*, 2019, Special Issue. 64.

za, hogy az „olvadás” időszakában mindkét nagyhatalom, illetve mindkét szövetségi rendszer érdekelt volt a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok újbóli kiépítésében.²¹

Az 1950-es évek második felében, de különösen 1960 után Magyarország nem volt többé hermetikusan elzárva a nagyvilágtól, s azon belül a nyugati kapitalista országoktól sem. Körülbelül 1960-tól kezdve egyre inkább megnyíltak a magyarok számára az utazási lehetőségek, beleértve ebbe mind a turizmust, mind pedig a külföldi szakmai utakat. A magyar építészeknek, várostervezőknek és műemlékvédelmi szakembereknek egyre több lehetőségük nyílt arra, hogy találkozzanak külföldi kollégáikkal, tájékozódjanak, és külföldön maguk is tapasztalatokat szerezzenek: nemzetközi konferenciák, szimpóziumok, delegációk látogatásai, külföldi munkavállalás, ösztöndíjak, külföldön élő, magyar származású építészek látogatásai segítették tájékozódásukat.²² Erről vall számos építészmemoár és -életrajz, valamint erről adnak számot a publikált és kiadatlan interjúk is.

Konferenciák, szimpóziumok, szakmai utak

Granasztói Pál (1908–1985) építész, várostervező és író annak a nemzedéknek volt a tagja, amelynek pályája még a két világháború közötti időszakban kezdődött. *Itthon éltem* című önéletrajzi munkájában²³ érzékletes képet ad a magyar építészek nemzetközi mobilitásáról, világosan jelezve, hogy mely történelmi (al)-korszakokban volt lehetőségük külföldre utazni, és mely években nem. A választóvonalak meglehetősen egyértelműek: 1948–1949, a magyarországi kommunista hatalomátvétel és 1956, a magyar forradalom éve. 1949 előtt Granasztói minden további

²¹ KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 81–86.; lásd továbbá Melinda KALMÁR: *The Decades of Détente. Múltunk*, 2019, Special Issue, 28–31.

²² A műemlékvédelmi szakemberek kiejednt nemzetközi kapcsolatrendszeréről az 1970-es és 1980-as években lásd HARLOV Melinda: *Műemlékvédelem: kapocs a világgal. Múltunk*, 2016/4. 125–130.

²³ GRANASZTOI Pál: *Ifjúkor a Belvárosban – Múltó világom – Itthon éltem*. Magvető Kiadó, Budapest, 1984.

nélkül meglátogathatta külföldön élő magyar kollégáit – a második világháború előtt vagy röviddel utána Magyarországról emigrált építészeket – Svájcban vagy Franciaországban, és néhány magyar kollégájával együtt részt vehetett a CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) nemzetközi szimpóziumán Londonban.²⁴ 1948-as londoni útja után azonban hosszú szünet következett. Az azt követő nyolc évben Granasztóinak esélye sem volt újra eljutni Nyugat-Európába, ahogyan legtöbb kollégájának sem.

Az 1958-as brüsszeli világkiállításon való magyar részvétel már jelezte a változást, de ezen a nemzetközi seregszemlén még csak az építészek egy szűk köre vehetett részt: jelesül azok az építészek, akik Gádoros Lajos vezetésével a brüsszeli expó magyar pavilonjának tervezéséért feleltek. A magyarok számára a világkiállítás komoly kihívást jelentett: a brüsszeli expón való magyar részvétel azt a célt is szolgálta, hogy javítson az ország nemzetközi megítélésén, mely két évvel az 1956-os forradalom leverése után, a forradalmat követő megtorlások közepette a mélyponton volt.²⁵

Körülbelül 1960-tól kezdve azonban egyre inkább megnyíltak a magyarok számára az utazási lehetőségek, beleértve ebbe mind a turizmust, mind pedig a külföldi szakmai utakat. Magyarország növekvő nyitottsága sok tekintetben összefüggött a Nyikita Hruscsov által képviselt szovjet politikával. Hruscsov szakított Sztálin korábbi doktrínáival, és véget vetett a Szovjetunió nyugati világtól való szigorú és teljes elszigeteltségének. A nyugati hatalmakkal kialakítandó barátságosabb kapcsolatok többek között azt jelentették, hogy a Szovjetunió elkötelezte magát a „békés egymás mellett élés” mellett, és hajlandó volt békés versenybe szállni a Nyugattal a tudomány, a technológia és a kultúra területén. A hruscsovi korszakban szovjet művészek, filmesek és tudósok immáron részt vehettek nemzetközi szimpóziumokon, konferenciákon, filmfesztiválokon és más hasonló

²⁴ Uo. 596–618.

²⁵ LEGÁT Tibor: Nagyot lőtt a gulyáságyú – magyarok az 1958-as brüsszeli Expón. *Magyar Narancs Online*. Forrás: <http://magyarnarancs.hu/lokal/nagyot-lott-a-gulyasagyu-101840> (Letöltve: 2025. 06. 21.).

rendezvényeken;²⁶ általában véve a szovjet állampolgárok is nagyobb utazási szabadságot élvezhettek, mint Sztálin alatt. Bár a szabadság korlátozott maradt és erőteljes állami ellenőrzés mellett valósulhatott csak meg, a lehetséges úti célok nagy többsége a szovjet befolyási övezeten belül maradt.²⁷ A szovjet állampolgárok továbbra is jórészt csak a „baráti szocialista” országokba utazhattak, és oda is szervezetten, szigorú ellenőrzés mellett.

A Szovjetunióban uralkodó új szelek következtében a legtöbb szatellitország – köztük Magyarország is – liberalizálni kezdte utazási politikáját, és legalább valamekkora mértékben igyekezett felszámolni a hazai értelmiség mobilitásának addigi korlátait. A keleti blokk országaiból érkező művészek, értelmiségiek, tudósok, szakemberek egyre nagyobb számban jelentek meg nemzetközi rendezvényeken szovjet kollégáik mellett.²⁸

1960 után Magyarország is lazítani kezdett a korábbi utazási korlátozásokon, sőt, a továbbiakban ezen a téren az egyik legliberálisabb államszocialista országgá vált. Számos más szakma képviselői mellett az építészek is utazhattak ismét; kezdetben elsősorban a keleti blokk országaiban, ám 1960 után egyre gyakrabban fordult elő, hogy a „vasfüggönyön” túl is részt vehettek konferenciákon és szimpóziумokon. Granasztói Pál ekkorra már élénken érdeklődött a történelmi városok és régi városrészek iránt – bár ezt a hajlamát ő maga is sokszor anakronisztikusnak érezte akkoriban, hiszen a modernista-funkcionalista építészet éppen fénykorát élte. Granasztói több olyan kongresszust említ, amelyen részt vett, részben az NDK-ban, részben Csehszlovákiában. A kelet-németországi Erfurtban 1956-ban tartott konferencia volt az első alkalom, amelyen úgy érezhette, hogy jó irányba halad: a nemzetközi szimpóziум ugyanis teljes egészében a történelmi városokról és azok megőrzéséről szólt.²⁹

Más források is említik a nem kommunista országokba tett konferenciautakat az 1960 utáni időszakban. Például Locsmándi Gábor építész (1942–), akinek neve később szorosan összekap-

²⁶ TAKÁCS Róbert: Szovjet és magyar nyitás... I. m. 33–35.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 32–33.

²⁹ GRANASZTÓI Pál: I. m. 709–712.

csolódott a magyarországi városrehabilitációval, az 1960-as évek végén akkori tanszékvezetője, Perényi Imre (1913–2002) kezdeményezésére Salzburgba utazhatott – ez volt élete első nyugati útja. Az 1965-ben diplomázott Locsmándi, aki akkoriban a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítészeti Tanszékének fiatal adjunktusa volt, egy nemzetközi szimpóziumon vett részt, ahol határozott különbséget érzett a várostervezés új áramlatai és a képzése során tanult megközelítések között,³⁰ és új impulzusokkal gazdagodva jött haza.

A tudásátadás leggyakoribb formája az 1950-es évek közepétől 1989-ig a delegációk és vendéglátók közti információcsere volt. A folyamatban lévő vagy befejezett projektek megtekintése, az új technológiák tanulmányozása szinte minden szakterületen így zajlott, az építészet és a várostervezés területén is. Legtöbbször KGST-országok szakértői tettek egymásnál (és egymás vállalatainál) kölcsönös látogatást, az 1950-es évek közepétől, végétől azonban egyre gyakoribbá váltak a nem kommunista államokkal való szakmai kapcsolatok is. Dragonits Tamás (1924–), aki a budai várnegyed, az egykori polgárváros 1960-as években meginduló rekonstrukciójának vezető építésze volt, nemrégiben felidézte emlékeit a svéd és magyar delegációk műemlékvédelmi kérdésekben való együttműködéséről. Ezek a delegációk döntő szerepet játszottak egy közös európai városépítési és örökségvédelmi szemlélet formálódásában azáltal, hogy közösen megvittatták az egyes országokban követett műemlékvédelmi elveket és gyakorlatot.³¹ Dragonits így írta le a szépen bimbózó kapcsolatokat építésének gyakorlati részleteit:

³⁰ Interjú LOCSMÁNDI Gáborral, 2020. november 21. Az interjút készítette SZÍVÓS Erika. A digitális hangfelvétel a szerző birtokában.

³¹ JANKÓ Judit: Romokból lett kis falu a város közepén – „Az itt lakók életében is van valami műemlék jellegű.” Beszélgetés Dragonits Tamással, a Várnegyed egykori építészével. *MúzeumCafé*, 2016/53. Forrás: <http://muzeumcafe.hu/hu/romokbol-lett-kis-falu-varos-kozepen/> (Letöltve: 2025. 06. 21.). Dragonits életéről, pályájáról és Svédországhoz fűződő kapcsolatáról lásd PALASIK Mária: *A Műegyetemisták Odüsszeiája 1944–46*. Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2006; Fehér köpeny és rajzasztal: MÉSZÁROS Ábel beszélgetése DRAGONITS Tamással. Lechner Tudásközpont, 2016. november 29. Életrajzi összefoglaló. <https://epiteszforum.hu/feher-kopeny-es-rajzasztal-beszelgetes-dragonits-tamassal>. (Letöltve: 2025. 06. 21.).

1972-ben a Svéd Építéstudományi Intézet vezetője idejött látogatni egy városépítési problémákkal foglalkozó delegációval, és a VÁTI-ban³² előszedtek engem, mint svédül tudót³³ a fogadásukra, és jártam velük az országot. Később visszaadtuk ezt a látogatást, munkakapcsolatok alakultak, ezek során évi két alkalommal látogattuk egymás intézményeit. Kölcsönösen megismertettük egymást műemlékvédelmünk megválaszolt, illetve megválaszolatlan kérdéseivel. Az időközben hetvenöt főre duzzadt komplex műemléktervezési irodánk egész országra kiterjedő munkásságát ismerhették meg a svéd kollégák, ennek köszönhetően a göteborgi Chalmers Műszaki Egyetem meghívását előadások tartására a magyar műemlékvédelem helyzetéről. 1988-ban díszdoktori oklevelet kaptam tőlük.³⁴

Aczél Gábor (1947–) építész, várostervező, településrendezési szakember az 1970-es évek végétől kezdve számos várostervezési projektben vett részt; többek között a győri történelmi belváros komplex rehabilitációjának terveit készítette el 1983-ban, amely munkájáért a rá következő évben Ybl Miklós-díjban részesült. Aczél a finn, német, román és belorusz kollégákkal való együtt-

³² A Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) 1967-ben alakult meg.

³³ Egy vele készült interjúcikk bevezetője így említi Dragonits skandináv kötdéseit: „Az 1924-ben született *Dragonits Tamás* a második világháború végén *Skandináviába* hurcolt építészhallgatók, a hazatérésük után »dániás« építészeként híressé vált csoport egyik utolsó képviselője. Kotsis Iván tanítványa, diploma után a FÖTI (a BUVÁTI elődje), a KÖZTI, majd a VÁTI tervezőjeként dolgozott. Kulcsszerepet játszott a budai Vár polgárvárosának ostrom utáni megújításában, számos helyreállítást és új foghíjbeépítést tervezett.” Fehér köpeny és rajzasztal. I. m. (Kiemelés tőlem – Sz. E.) Egy másik, jól értesült forrás további részleteket árul el: „[Dragonits Tamás] építész mérnöki tanulmányait 1942–48 között végezte a József Nádor Gazdaságtudományi és Műszaki Egyetemen, illetve a Budapesti Műszaki Egyetemen. A háború alatt Svédországban töltött – sok más pályatársához hasonlóan – hosszabb időt, ami későbbi életpályájára is meghatározó volt. Fél évig béreslegény volt egy svéd farmon és szintén fél évig egy svéd építészirodában is dolgozott. Hazatérése után (1947) folytatta az egyetemet, majd a Fővárosi Tervező Intézethez (FÖTI) került, az épületek helyreállításával foglalkozó csoporthoz.” Részlet a Magyar Építészakamara meghívójából Dragonits Tamás építész 90. születésnapjára. Forrás: <https://mek.hu/index.php?id=42411> (Letöltve: 2025. 06. 21.) (Kiemelés tőlem – Sz. E.)

³⁴ Részlet a Dragonits Tamással készült interjúból. JANKÓ Judit: I. m.

működést emelte ki a vele készült interjúbán.³⁵ Ez az együttműködés delegációs utazásokat, vendégelőadásokat és különféle projektek helyszíneinek meglátogatását foglalta magában. Aczél külön kitért azokra az esetekre, amikor ő és kollégái, akik addigra már elismert szakértői voltak a történelmi belvárosok megújításának, az 1980-as években a keleti blokk országaiban terjesztették tudásukat, előadásokat tartva a helyi tervező cégek munkatársainak különböző romániai, keletnémet és fehéroroszországi városokban.³⁶ Grodnóban például a régi városközpontok revitalizációjának elveiről és gyakorlatáról tartottak előadást a helyi szakmai közönségnek, beleértve ebbe a közlekedési kérdéseket is, és sikerült meggyőzniük a helyi tervezőket, hogy hozzanak létre egy autómentes sétálóövezetet a város történelmi magjában.³⁷

A magyar műemlékvédelmi szakemberek (nem kis részben szintén építészek) széles körű nemzetközi hálózatokban és együttműködési projekteken vettek részt az 1970-es és 1980-as években,³⁸ s ez minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a magyar műemlékvédelmi munka ebben az időszakban magas színvonalra emelkedjen és általános nemzetközi elismertségnek örvendjen.³⁹ A szakma nemzetközi kapcsolatairól írva Harlov Melinda kiemeli, hogy Román András (1929–2005), aki az Országos Műemléki Felügyelőségnél építéssként, műemlékvédelmi szakértőként és urbanistaként dolgozott, majd később nemzetközi szervezeteket, például a Műemlékek és Helyszínek Nemzetközi Bizottságát (ICOMOS) képviselte Magyarországon, számtalan szakmai látogatáson és programon vett részt a világ minden részén.⁴⁰ Hasonlóképpen megjegyzi, hogy Walter

³⁵ Interjú ACZÉL Gáborral, 2020. február 25. Az interjút készítette SZÍVÓS Erika. A digitális hangfelvétel a szerző birtokában.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ HARLOV Melinda: I. m. 125–130.

³⁹ LÓVEI Pál: Örökségvédelem versus műemlékvédelem: a nagy hal megeszi a kis halat. In: SZÍVÓS Erika–VERESS Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2020. 9.

⁴⁰ HARLOV Melinda: I. m. 127. 38. l. Román Andrásnak az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága oldalán olvasható életrajza alapján. Forrás: <http://icomos.hu/roman-andras/> (Letöltve Harlov által: 2016. 09. 25.).

Frodl professzor, az osztrák Bundesdenkmalamt (Szövetségi Műemlékvédelmi Hivatal) elnöke gyakran járt Magyarországon, diákjait Sopron városába és más nyugat-magyarországi helyszínekre hozva, hogy megismertesse őket a magyar műemlékekkel és azok megőrzésével.⁴¹

A budapesti tervezést a vezető szakemberek nemzetközi kapcsolatai és külföldi tevékenysége is befolyásolta. A BUVÁTI, a Fővárosi Tanács alá tartozó Budapesti Városépítési Tervező Vállalat vezető tervezői és kutató szakemberei rendszeresen jártak szakmai utakra Ausztriába, valamint más nyugat-európai országokba. Ilyen alkalmakkor hazai tervek és koncepciókat mutattak be külföldi szakmai közönségnek. Igen tevékeny volt e téren Preisich Gábor, Budapest korábbi főépítésze (1953–1955), majd a BUVÁTI városrendezési osztályának vezetője (1956–1970), aki 1975-ös nyugdíjazásáig aktív várostervezőként működött.⁴² A BUVÁTI kutatási osztályának (hivatalos nevén: Városépítési Kutatási Önálló Osztály) vezetője, dr. Szűcs István rendszeresen tanított külföldön; az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején évente tartott kurzusokat a Grazi Műszaki Egyetemen.⁴³ Az 1970-es évek közepétől kezdve Szűcs és osztálya több, Budapest belső kerületeiben végzett városszociológiai felmérésért volt felelős. A Szelényi Iván (1938–) által elsőként alkalmazott módszertan segítségével a BUVÁTI kutatási osztálya empirikus adatokat szolgáltatott a történelmi belvárost érintő kedvezőtlen demográfiai és szociológiai folyamatokról, s ez 1975-öt követően mind a helyi kísérleti, mind pedig az átfogó városrehabilitációs politikák megalapozásául szolgált.⁴⁴ Így Szűcs ausztriai szakmai tapasztalatai közvetlenül kapcsolódhattak saját tevékenységéhez és a

⁴¹ DERCSÉNYI Dezső: Walter Frodl 75 éves. *Magyar Műemlékvédelem*, 1984, 463–465. Idézi HARLOV: I. m. 27., 39. l.

⁴² Interjú LOCSMÁNDI Gáborral. I. m.

⁴³ Interjú TOSICS Ivánnal, 2021. január 22. Az interjút készítette Szívós Erika. A digitális hangfelvétel a szerző birtokában.

⁴⁴ SZÜCS István–BALÁZSNÉ VARGA Margit: *Belső-Erzsébetváros településszociológiai vizsgálata*. Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, Budapest, 1975. Ez volt az egyik első, a városrehabilitációs projekteket megalapozó városszociológiai tanulmány.

magyar fővárosban a városrehabilitációs gyakorlat kibontakozásához.

Tosics Iván (1952–) matematikus, szociológus és városkutató az 1970-es évek közepétől szintén a BUVÁTI tudományos kutatási osztályának munkatársa volt, 1983-tól pedig az Építésgazdasági és Szervezési Intézetnél (ÉGSZI) dolgozott. Az ÉGSZI szoros kapcsolatokat ápolt hasonló intézetekkel, vállalatokkal a KGST-n belül és kívül, így munkatársai rendszeresen jártak külföldi szakmai utakra. A svéd delegációk évenkénti látogatásait viszonzandó az ÉGSZI szintén évente küldte saját munkatársait Svédországba, ahol a Svéd Nemzeti Építéskutató Intézet látta vendégül őket Gävle városában.⁴⁵

Így ismerkedett meg Tosics Iván Bengt Turner svéd kutatóval, akivel sok közös érdeklődési területük volt. Bengt Turner 1986-ban megszervezte az első nemzetközi konferenciát a lakhatásról, majd 1988-ban megalapította az Európai Lakhatáskutatási Hálózatot (European Network for Housing Research, ENHR). Turner meghívta Tosicsot az 1986-os svédországi konferenciára, és bár az ÉGSZI a kiutazást szigorúan felügyelte, engedélyezték az utat. Így Tosics előadást tarthatott a késő szocialista Magyarország lakáshelyzetéről. Még ennél is fontosabb, hogy Tosics alapító tagja és állandó résztvevője lett az ENHR-nek (jelenleg a szervezet alelnökeként tevékenykedik). Nem sokkal Tosics svédországi útja után Bengt Turner is meghívást kapott Budapestre az ÉGSZI lakásreform-csoportjának vezetőjétől, és egy teljes hónapot tölthetett Budapesten az akkor készülő magyar lakásreform dokumentumainak kutatásával – ami a késő szocialista Magyarországon kivételes esetnek számított.⁴⁶ Tosics kutatói munkássága az 1970-es évek közepe óta szorosan kötődött a belső kerületek rehabilitációjához, és az 1990-es évekre ő lett a lakhatási kérdések egyik vezető hazai szakértője. Nemzetközi beágyazottságának és szakértelmének köszönhetően a nyugat- és észak-nyugat-európai modellek, elképzelések utat találtak a magyar városi lakáspolitikába, s hatottak a történelmi belvárosok

⁴⁵ Interjú Tosics Ivánnal. I. m.

⁴⁶ Uo.

megújítását célzó politikára is. Két évvel a rendszerváltás előtt Tosics körutat szervezett ingatlankezelő vállalatok munkatársai számára is; együtt jártak Svédországban, Hollandiában és az Egyesült Királyságban, ahol helyi szakértőkkel találkoztak és a lakásszektor különböző modelljeit tanulmányozták.⁴⁷ A külföldi szakmai tapasztalatszerzés ekkorra már sokkal szélesebb köröket érinthetett, mint az 1960-as és 1970-es években.

Külföldi munkavállalás, pályázatok és ösztöndíjak: az első fecskék Nyugat-Európában és a nagyvilágban

A Kádár-rendszerben az építészeknek, építőmérnököknek és várostervezőknek hosszú idő után ismét lehetőségük nyílt arra is, hogy külföldön dolgozzanak – elsősorban a „baráti” szocialista országokban vagy a fejlődő világ országaiban, de nem kizárólag ott.

Borvendég Béla építész (1931–2014) részletesen beszámolt arról a korszakról, amikor fiatal magyar építészek, köztük ő maga is, 1960 és 1962 között hivatalosan engedélyt kaptak arra, hogy Nagy-Britanniába utazzanak, és gyakornokként éveket töltsenek a magyar származású, nemzetközi hírnévnek örvendő Goldfinger Ernő (1902–1987) londoni irodájában. Goldfinger Nagy-Britanniában már elismert építész volt; emblemikus brutalista magasépületeit az 1960-as és kora 1970-es években tervezte. Maga Borvendég 2002-ben írt cikkében hangsúlyozta, mennyire valószínűtlennek tűnt ez a lehetőség az 1960-as évek elején, és hogy mennyit tanult személyesen és szakmailag a londoni időszakból:

Mi voltunk az első csoport. A londoni reptéren ő fog ránk várni. [...]

Ernő bácsi a vám kijáratánál várt. Néhány harsány üdvözlő mondatot kiabált – mindenki felénk fordult (Angliában, legalábbis akkor – attól tartok – még nem volt szokás in public kajabálni), s mi zavartan vigyorogtunk. Aztán besöpört a Rover-

⁴⁷ Uo.

jébe. Ami kilóve a parkolóból, zümmögve fürta bele magát az ólomszürke esőfüggönybe [...]. 1960. augusztusa volt. Alig két héttel a berlini fal világpremierje előtt.⁴⁸ Ez a két hét példátlan szerencsének bizonyult. A horror-dráma színrevitele után alighanem jóideig leshettük volna, mikor lesz, sőt lesz-e még egyszer engedelkeny a kesztyűs vagy inkább vaskezü Rendező? [...]

[...] Hatvankettő késő őszen tértem haza. De akkor már kint volt a következő négy építész. És ez még tán ötször vagy hatszor azután is megismétlődött. Egészen addig, míg a politika orrát nem kezdte facsarni ez az angломán burzsoá elhajlás. De persze – mint majd’ mindig – akkor már késő volt. Negyedszáz fiatal magyar építésznek adatott meg, hogy beleszippantson Anglia, és ezen keresztül Európa tüdőt tágitó és elmét bizsergető levegőjébe. Nem titkolom, építészként nagyon sokat tanultam odakint. De emberként és magyarként még ennél is sokkalta többet.⁴⁹

A konferenciákon való részvétel és a külföldi munkavállalás mellett az ösztöndíjak is hozzásegítették a szerencsés keveseket ahhoz, hogy külföldi tapasztalatokat szerezzenek. Magyar szakembereknek az 1960-as és 1970-es években nem volt könnyű Nyugat-Európába és az Egyesült Államokba szóló kutatói, illetve egyéb ösztöndíjakat szerezniük, de nem is volt teljességgel lehetetlen. Az ENSZ vagy annak szervezetei, például az UNESCO vagy a WHO is hirdettek ösztöndíjakat. Az ösztöndíjasok vagy gyakornokként dolgoztak, vagy más formában helyezkedtek el nyugat-európai cégeknél.

Más esetekben magyar szakemberek különböző információs csatornákon keresztül értesültek külföldön meghirdetett állásokról, és egyszerűen jelentkeztek azokra. Egy ilyen esetről így írt Aczél Gábor építész, urbanista megjelent visszaemlékezéseiben:

Mint abban az időben minden fiatalember, én is úgy gondoltam, hogy karriert csak nyugaton lehet csinálni. [...] mindig forgott a fejemben az a lehetőség – vagy inkább vágy – is, hogy külföldre menjek dolgozni. Ez abban az időben nagyon nehéz, szinte lehe-

⁴⁸ Borvendég erre tévesen emlékszik: a berlini fal a következő évben, 1961 augusztusában épült.

⁴⁹ BORVENDÉG Béla: E, mint Goldfinger. *Építészfórum*, 2002. szeptember 18. Forrás: <http://epiteszforum.hu/e-mint-goldfinger>. (Letöltve: 2025. 06. 20.).

tetlen volt. De váratlanul nyílt erre egy alkalom. az UIA [Union Internationale des Architectes – Sz. E.] párizsi székhelyén kiírt egy álláslehetőséget [1974-ben – Sz. E.] a Szövetség székhelyén, ahol kifejezetten egy – úgymond »keleti országból jött« fiatalembert kívántak alkalmazni. Jelentkeztem erre a feladatra, és ennek kapcsán ki is jutottam Párizsba, amikor már a dolog elkezdett komolyra fordulni.⁵⁰

Am végül a magyar hatóságok megvétőzták a terveit, és Aczél a Magyar Építőművészek Szövetsége útján értesült arról, hogy „valamilyen adminisztratív vagy egyéb probléma” miatt nem szerződhet a párizsi munkára. Kárpótlásul egy algériai állást ajánlottak fel neki, így Aczél 1975-től 1977-ig Algirban dolgozott.⁵¹

Az 1970-es évek elejétől kezdve a magyar építészek és tervezők részt vehettek nemzetközi építészeti pályázatokon és várostervezési tendereken, amennyiben tudtak egy adott pályázati kiírásról és rendelkeztek elegendő kemény valutával ahhoz, hogy ki tudják váltani az adott pályázat részletes kiírását. Szintén Aczél Gábor számolt be például egy Firenze városa által kiírt várostervezési pályázatról, amelyen ő és egy magyar kollégája, Zlamál Ilona is részt vett.⁵² Egy másik forrás, dr. Callmeyer Ferenc építész, címzetes egyetemi tanár egy Bilbao város által kiírt várostervezési pályázatot említ, amelyen ő és egy másik magyar építész, Tenke Tibor egymás ellen is versenyeztek.⁵³

Az építészek és más műszaki szakemberek külföldi munkavállalását az 1962-ben Magyarországon alapított, TESCO névre hallgató magyar állami ügynökség szervezte (nem tévesztendő össze a brit székhelyű és 1994 óta Magyarországon is mű-

⁵⁰ ACZÉL Gábor: *Kalandozások Urbanisztikában*. Pallas Kiadó, Budapest, 2009. 25.

⁵¹ Uo. 26.

⁵² Uo. 41.

⁵³ CALLMEYER Ferenc beszéde Tenke Tibor emlékkövének felavatásán. In: *Negyven év II. Forrás: <https://www.bpxv.hu/hirek/negyven-ev-ii-kepes-beszamolo-a-cikk-vegen>. (Letöltve 2020. 03. 30. – Az eseményről szóló beszámoló sajnos már nem érhető el a weboldalon. – Sz. E.)* Lásd még: Tenke Tibor építész emlékkövének felavatása. *Építészfórum*, 2009. szeptember 21. Forrás: <https://epiteszforum.hu/tenke-tibor-epitesz-emlekkovenek-felavatasa> (Letöltve: 2025. 06. 21.). Az utóbbi cikk Callmeyer Ferenc avatóbeszédéről is említést tesz.

ködő szupermarketláncsal!). A TESCO Nemzetközi Műszaki Tudományos Együttműködési Iroda szakembereket közvetített külföldre, és intézte azok munkaszerződéseit; ők fogadták továbbá a „harmadik világ”-ból tanulmányi céllal érkező ösztöndíjasokat is.⁵⁴ A TESCO néha kemény (konvertibilis) valutában kölcsönt is nyújtott magyar építészeknek, hogy azok részt vehessenek külföldi pályázatokon. Ilyenkor a pályázók általában nem magánszemélyként, hanem saját magyarországi tervezővállalatuk képviselőjeként neveztek be a pályázatokra. Más esetekben a TESCO magyar cégeket ajánlott külföldi partnerek számára kivitelezőnek.⁵⁵ A TESCO maga is állami vállalat volt, tehát egyértelműen a magyar tudásexport közvetítőjeként működött; tevékenysége révén a szocialista Magyarország gazdasága profitálni tudott a magyar szakemberek külföldi foglalkoztatásából – gyakran a legnyersebb értelemben is. Ahogy egyik interjúalanyom, Aczél Gábor fogalmazott: „A TESCO-n keresztül kaptuk a fizetésünket. De azt soha senki nem tudta pontosan, hogy a TESCO mennyit húzott le ebből.”⁵⁶

A külföldi munkavállalás és az ösztöndíjak lehetőséget biztosítottak a nemzetközi tapasztalatszerzésre; lehetővé tették a magyar szakemberek számára, hogy megismerkedjenek az építészet és a várostervezés aktuális trendjeivel és gyakorlatával. Fontos újra hangsúlyozni a magyar – és általában a közép-kelet-európai – építészek, tervezők és mérnökök többirányú lehetőségeit: a „második világ” szakembereinek tudására a „harmadik világ” országaiban az 1960-as, 1970-es és 1980-as években folyamatos kereslet volt, így viszonylag sok munkalehetőség közül választhattak. Ginelli Zoltán arra mutatott rá, hogy a dekolonizációs hullám idején függetlenné vált államok számára a „második világ” országai félperifériás helyzetükből fakadóan ideális partnereknek bizonyultak.⁵⁷

⁵⁴ BÓDY Zsombor: I. m. Bódy tanulmánya alaposan bemutatja a TESCO tevékenységi körét a vállalatról fennmaradt levéltári iratanyag alapján. A TESCO-ról lásd továbbá GINELLI Zoltán: I. m.

⁵⁵ ACZÉL Gábor: I. m. 41. Lásd még: Interjú ACZÉL Gáborral. I. m.

⁵⁶ Interjú ACZÉL Gáborral. I. m.

⁵⁷ GINELLI Zoltán: I. m. A kelet-közép-európai régióból érkező építészekről tárgyban lásd LUKASZ STANEK: Introduction: The ‘Second World’s’ Architecture and

A „harmadik világbeli” államokban végzett munka során a magyar szakemberek nem csupán az afrikai, közel-keleti, közép-ázsiai vagy távol-keleti országok tervezőivel és helyi politikusaival ismerkedtek meg, hanem lehetőségük nyílt arra is, hogy a fejlett világ építészeivel, építőmérnökeivel és más szakembereivel találkozzanak. A posztkoloniális időszakban a fejlődő országok számára nyilvánvalóan olcsóbb volt a „második világból” származó mérnököket, építészeket és tervezőket szerződtetni, illetve az ottani vállalatokkal szerződni, de a korábbi gyarmatosító államok, például Franciaország és Nagy-Britannia szakemberei szintén vállaltak megbízásokat a volt gyarmatokon; más fejlett országok, például a Német Szövetségi Köztársaság vagy az Egyesült Államok szakértői és vállalatai is részt vettek bizonyos projektekben. A projektekre szerződtetett csapatok gyakran a legkülönbözőbb országokból származó munkavállalókból álltak.⁵⁸ A „harmadik világbeli” projektek így a kelet–nyugati találkozások helyszíneivé is válhattak. Igaz, más esetekben a különféle országokat képviselő cégek egymásnak támasztottak konkurenciát. Ami a „harmadik világból” érkező megrendeléseket és az ottani projekteket illeti, KGST-országok éppúgy léphettek fel egymás versenytársaiként, mint amennyire a nyugati cégek és a mögöttük álló banki–pénzügyi háttér veszélyeztethették a KGST-államok esélyeit.⁵⁹

Mindenesetre, ahogyan azt Bódy Zsombor Algéria kapcsán részletesen bemutatta, egy-egy fejlődő országban, annak nagyobb városaiban nemcsak a munkahelyek, hanem a magánélet, a jószomszédi viszony és a gyerekek iskoláztatása révén is erősödtek az ottani magyar kolónia kapcsolatai a nyugati kolóniákban élő szakemberekkel és családjaikkal. A gyerekeket ugyanis a magyarok szinte soha nem helyi (ez esetben arab) iskolába járatták, hanem az egykori gyarmatosító ország által fenntartott, többnyire magániskolákba – Algériában például francia

Planning in the ‘Third World’. *Journal of Architecture*, 2012/3. 299–307. DOI: <https://doi.org/10.1080/13602365.2012.692597>.

⁵⁸ Interjú ACZÉL Gáborral. I. m.; GINELLI Zoltán: I. m.

⁵⁹ Bódy Zsombor más okok mellett ennek is tulajdonítja Magyarországnak 1980-as évekbeli térszűkítését Algériában. BÓDY Zsombor: I. m. 23.

magániskolákba.⁶⁰ Ugyanígy jártak el a többi európai nemzet kiküldetésben dolgozó munkavállalói is. A magyarok és a nyugati szakemberek közötti szálakat tovább erősítette, hogy az elvileg baráti szocialista országok – legalábbis a nagyhatalmak (Kína és a Szovjetunió) – viszont szigorúan megtiltották kiküldetésben dolgozó állampolgáraiknak, hogy más, akár „baráti” szocialista országok ugyanott kialakult kolóniáival érintkezzenek.⁶¹ Mindezek miatt a magyarok gyerekeik, házastársaik kapcsolatai révén munkahelyükön kívül is jelentős számú nyugati állampolgárral érintkeztek napi gyakorisággal. A közeli kapcsolat, valamint a magyar és nyugati kolóniák közötti szívélyes viszony, a kölcsönös segítségnyújtás napi rutinja⁶² nagyon nyugtalanította a magyar hatóságokat, ezért ezeket a kapcsolatokat titkosszolgálati módszerekkel is figyelték, valamint a kitelepült pártalapszervezetek révén is igyekeztek – mérsékelt sikerrel – ellensúlyozni.⁶³ Mindenesetre a kolóniák között kialakuló kapcsolati háló a magyar műszaki értelmiségieknek később is jól jöhetett.

Az egyre szabadabbá váló privát turizmus és az aránylag könnyen megvalósítható külföldi munkavállalás ugyanis a disszidálást is jelentősen megkönnyítette. Számos, legálisan külföldön dolgozó magyar szakember ragadta meg a kínálkozó lehetőséget, és soha nem tért vissza Magyarországra. Nem közismert tény, hogy a Magyarországról 1958 és 1989 között legálisan és illegálisan kivándorolt állampolgárok együttes száma (mintegy 132 000 fő)⁶⁴ nagyságrendileg megközelítette az 1956-os forradalom idején, illetve a forradalom utáni hónapokban végleg távozottak számát.⁶⁵ Ebből az 1957 és 1989 között illegálisan disszidáltak több mint 70 000 főt tettek ki.⁶⁶ Az ezekben az év-

⁶⁰ Uo. 17–18.

⁶¹ Uo. 20.

⁶² Uo.

⁶³ Uo. 16–19.

⁶⁴ Tóth Pál Péter: A vándormozgalom szerepe a magyar népességfejlődésben. In: Uo (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006. 106.

⁶⁵ András Lénárt: Emigration from Hungary in 1956 and the Emigrants as Tourists to Hungary. *Hungarian Historical Review*, 2012/2. 371–372.; Tóth Pál Péter: I. m. 106.

⁶⁶ Uo.

tizedekben Magyarországot elhagyó illegális kivándorlók közül sokan olyan szakemberek, köztük építészek, várostervezők vagy építőmérnökök voltak, akik kihasználták a már meglévő külföldi munkakapcsolataikat és kapcsolati hálójukat. „Az emberek fele nem jött vissza” – emlékezett vissza egyik interjúalanyom külföldön munkát vállalt kollégáira a vele készült interjúban.⁶⁷ Még ha becslése túlzásnak hangzik is, jól mutatja, hogy a műszaki hivatások tagjai milyen arányokat érzékeltek saját szakmájukon belül.

A folyóiratok szerepe a szakmai tájékozódásban

A tudástranszferekhez és a nemzetközi tájékozódáshoz természetesen nemcsak a szakmai utak, hanem az egyre szélesebb körben elérhető szakfolyóiratok és -irodalom is hozzájárultak. Az 1960-as évektől kezdve e téren határozott javulás volt tapasztalható Magyarországon, köszönhetően a korábbiakhoz képest nyitottabb kultúr- és tudománypolitikának.⁶⁸ Míg 1956 előtt Magyarországon gyakorlatilag lehetetlen volt hozzáférni a nemzetközi folyóiratokhoz, és szinte teljes volt az információs zárlat Kelet és Nyugat között, addig az 1960-as évektől kezdve a nagyobb könyvtárak – köztük a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára is – szinte minden tudományterületen, így a mérnöki, illetve építésztudományok különböző területein is elkezdtek előfizetni a Nyugat-Európában vagy a tengerentúlon megjelenő jelentősebb folyóiratokra. Ennél is fontosabb, hogy az építész szakkönyvtárak is előfizetői voltak számos vezető nemzetközi periodikának, ahogy azt Lantos Edit szisztematikusan feltárta kutatásában.⁶⁹

⁶⁷ Interjú ACZÉL Gáborral. I. m.

⁶⁸ Cristina CUEVAS-WOLF–Isotta POGGI (eds.): *Promote, Tolerate, Ban: Art and Culture in Cold-War Hungary*. Getty Publications, Los Angeles, 2018.

⁶⁹ LANTOS Edit: A magyar építészek tájékozódási horizontja 1957 és 1965 közt. In: LANTOS Edit–UHL Gabriella (szerk.): *Postera crescam laude recens. Tanítványi tisztelgés Keserü Katalin születésnapjára*. Magánkiadás, Budapest, 2006. 82–110.

Ekler Dezső építész, aki 1978 és 1985 között a BUVÁTI kutatási osztályának munkatársaként dolgozott, külön kiemelte a budapesti Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár (OMIKK) szerepét. Az OMIKK-ban emlékei szerint mindig elérhetőek voltak a világ vezető építészeti folyóiratainak legfrissebb számai; ő maga is itt ismerkedett meg először a posztmodern építéssel jelentős képviselőinek munkáival, és itt szerzett tudomást a modernista tervezés alapelveivel szembe forduló, az épített örökség és a történeti hagyományok iránt sokkal elkötelezettebb iskolákról és irányzatokról.⁷⁰ Ezekkel az ismeretekkel felvértezve Ekler 1981 és 1983 között számos előadást tartott nagy hallgatóság előtt különböző szakmai fórumokon; ezzel felhívta a magyar építésszakma figyelmét a világszerte kibontakozó tendenciákra, és erősítette Magyarországon a történelmi építészeti értékek iránti tudatosságot.⁷¹

Ráadásul a magyar tervezővállalatok saját könyvtárai is büszkélkedhettek hasonló folyóirat-előfizetésekkel, így az ott dolgozó építészek és tervezők számára is elérhetővé váltak a legfrissebb trendek és tervek.⁷² Miután 1948–1949-ben államosították a magánépítési, illetve mérnöki irodákat és tervezőcégeket, az államszocialista Magyarországon az összes építéssz, várostervezőt, építőmérnököt, statikust, műszaki rajzolókat és egyéb okleveles építésügyi szakembert nagy, állami tulajdonú tervezővállalatokba (VÁTI, KÖZTI, IPARTERV, MÉLYÉPTERV, UVATERV) szervezték. Ezeken kívül léteztek még a városok és megyék közigazgatásának alárendelt nagy tervezővállalatok is, mint a FŐTI – később BUVÁTI –, a BORSODTERV vagy a MISKOLCTERV. E vállalatok mindegyike a tervezés egy-egy területére specializál-

⁷⁰ Interjú EKLER Dezsővel, 2020. november 9. Az interjút készítette SZÍVÓS Erika. A digitális hangfelvétel a szerző birtokában.

⁷¹ Uo.

⁷² Interjú ACZEL Gáborral. I. m. Aczél Gábor a VÁTI (Városépítési Tudományos és Tervező Intézet) nevű tervezővállalatnál dolgozott, melynek fő feladata a vidéki városok település-, illetve városrendezési terveinek elkészítése volt. Ahogy Aczél is elmondta, a VÁTI könyvtárában számos vezető nemzetközi építészeti és várostervezési folyóirat hozzáférhető volt.

lódott, így monopolhelyzetet élveztek,⁷³ és saját szakterületük nemzetközi folyóirataira kedvező áron tudtak előfizetni. A szovjet irodalom és folyóiratok, valamint a keleti blokk többi országának termése természetesen sokkal könnyebben elérhető volt az egész államszocialista időszak alatt; az 1960-as évek elejéig a nyugati hatások nemegyszer szovjet közvetítéssel jutottak el Magyarországra. Azonban az 1960-as évek végétől kezdve a magyarországi építész- és várostervezői szakma tagjai egyre kevésbé figyeltek a szovjet fejleményekre, és egyértelműen a nyugati világ új irányzatai felé orientálódtak.⁷⁴

Kivétel nélkül minden, e tanulmányban idézett interjúalany, legyen az építész, tervező vagy városkutató, hangsúlyozta a külföldi folyóiratok döntő szerepét az új paradigmák és irányzatok közvetítésében, és aláhúzta azok magyar várostervező szakemberek szemléletére gyakorolt hatását. Ekler Dezső és Tosics Iván egyaránt úgy nyilatkozott, hogy az építészettel, várostervezéssel és városkutatással foglalkozó szakmák tagjainak tájékozódása szempontjából a külföldi folyóiratoknak központi szerepe volt. Véleményük szerint a folyóiratok valójában sokkal fontosabb szerepet játszottak a legtöbb várossal foglalkozó szakember önképzésében, mint a külföldi tanulmányutak, tekintettel az államszocialista időszakban meglévő, de viszonylag korlátozott szakmai utazási lehetőségekre.⁷⁵

Csalóka szabadság: nemzetközi mobilitás és az állambiztonság vigyázó tekintete

Hiba lenne azonban, ha megtévesztene bennünket a műszaki értelmiség viszonylag nagy mozgásszabadsága és a nemzetközi szakmai utak, illetve munkavállalás gyakoribbá válása az

⁷³ Az állami tervezővállalatok áttekintését lásd SCHÉRY Gábor (szerk.): *A magyar tervezőirodák története*. ÉTK Kft., Budapest, 2001.

⁷⁴ „Nem igazán érdekelt bennünket, hogy mi történik tőlünk keletre. Csak nyugati folyóiratokra fizettünk elő, és az izgatott bennünket, ami ezekben a nyugati folyóiratokban megjelent.” Interjú LOCSMÁNDI Gáborral. I. m.

⁷⁵ Interjú TOSICS Ivánnal. I. m.; Interjú EKLER Dezsővel. I. m.; Interjú ACZÉL Gáborral. I. m.; Interjú LOCSMÁNDI Gáborral. I. m.

1960-as, 1970-es években. A hatóságok a nemzetközi mobilitás minden formáját, a kiutazást és a beutazást egyaránt szigorúan ellenőrizték, és a magyar állambiztonság is intenzíven figyelte az aktív vagy volt külföldi munkavállalókat, ösztöndíjasokat.⁷⁶

Az építészek és más műszaki hivatások szakmai életét a megfigyelés valójában itthon és külföldön egyaránt érintette. Kezdjük azzal, hogy az építészekről és más építésügyi szakemberekről a munkahelyükön vagy szakmai szervezeteiken belülről jelentettek, egy-egy olyan kollégájuk, aki beépített ügynökként együttműködött az állambiztonsággal. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában több ilyen dosszié megőrződött, így például a „Reményi Lajos” fedőnevű ügynök két munkadossziéja.⁷⁷ „Reményi Lajos” az iratok tanúsága szerint közeli kapcsolatban állt kora legtöbb neves építészével, elfogadott és megbecsült tagja volt szakmájának, ami abból is sejthető, hogy építész-kollégái előtte általában szabadon beszéltek érzékenyebb kérdésekről is, és politikai állásfoglalásaikat sem igen titkolták (ezekről azután „Reményi” részletesen beszámolt jelentéseiben). Maga is az egyik állami tervezővállalatnál dolgozott. „Reményi” tagja volt a Magyar Építőművészek Szövetségének (MÉSZ) is, amelynek tagságáról rendszeresen jelentett 1957 és 1962 között.

Az MÉSZ és az ott – az ő részvételével vagy jelenlétében – lefolytatott beszélgetések révén számos állami tervezővállalat viszonyaiba és tevékenységébe látott bele, és jellemző adatokat gyűj-

⁷⁶ Az állambiztonsági szolgálatok az e részben tárgyalt korszakban a Belügyminisztérium (BM) alá tartoztak. 1962-ben a BM keretein belül létrejött a III., Állambiztonsági Főcsoportfőnökség, amely szervezeti felépítését tekintve 1990-ig az ekkor létrejött formában működött (PÁL István: *New York – Washington – London. Fejezetek a pártállami hírszerzés angol–amerikai osztályának történetéből, 1950–1970.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2024. 15.) Ezen belül a III/I. Csoportfőnökség a hírszerzéssel, a III/II. Csoportfőnökség a kémelhárítással, a III/III. pedig a belső elhárítással foglalkozott. Lásd TABAJDI Gábor–UNGVÁRY Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* 1956-os Intézet–Corvina Kiadó, Budapest, 2008; ugyanerről a korszakról, közép-európai összehasonlításban lásd György GYARMATI–Mária PALASIK (eds.): *Continuities – Discontinuities: Secret Services after Stalin's Death in Communist Central and Eastern Europe.* ÁBTL–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2017.

⁷⁷ „Reményi Lajos”. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, HU-ÁBTL 3.1.2. M-13287/1 és HU-ÁBTL 3.1.2. M-23749/2.

tött az azoknál – az Építéstudományi Irodánál, a Magasépítési Tervező Irodánál, az IPARTERV-nél, a MÉLYÉPTERV-nél stb. – alkalmazott szakemberekről. Ügynöki jelentéseiben rendszeresen kitért építéskollégái származására, korábbi családi-társadalmi hátterére, politikai nézeteire, habitusára, valamint 1956-ban vállalt szerepükre. Utóbbival nemcsak zsarolási potenciált szolgáltatott a Belügyminisztériumnak, hanem befolyásolhatta az érintettek útlevélkérelmeinek elbírálását és külföldi terveik kilátásait is. Ugyanebben a kategóriában egy másik ügynök „Szakértő” fedőnéven működött; ő szintén az építésügy és a tervezővállalatok munkatársairól jelentett.⁷⁸ A munkahelyi megfigyelést nagyban megkönnyítette az a tény, hogy az építészek és tervezők mindegyike nagy létszámú állami tervezővállalatok alkalmazásában állt; ezek munkatársi gárdája így tehát mind térbelileg, mind szervezetileg koncentrált volt.

Amikor az építészek és más szakértők külföldön vállaltak munkát, vagy nemzetközi eseményekre készültek kiutazni, fokozottan megnőtt az ügynöki megfigyelés és a feljelentés valószínűsége. Ha hosszabb külföldi munkaszerződést készültek kötni, személyes aktáikat az állambiztonság ellenőrizte, mielőtt aláírták volna a szerződést.⁷⁹ Ha az ösztöndíjas útra, külföldi munkavállalásra vagy akár csak társas turistaútra készülő építészről, műszaki szakemberről a vállalaton belüli beépített ügynök az illető „disszidálási szándékát” jelentette, az állambiztonság javasolta a Belügyminisztérium illetékes szervének, hogy az vonja vissza – vagy ne állítsa ki – a jelölt útlevét.⁸⁰ Egyes operatív dossziék aktái szerint előfordult ugyanis, hogy valaki tett olyan óvatlan kijelentéseket bizalmas körben, közeli kollégái előtt, amelyek arra utaltak, hogy nem akar visszatérni

⁷⁸ „Szakértő” HU-ÁBTL 3.1.2. M-16475.

⁷⁹ A HU-ÁBTL 3.1.5. O-14242/4. jelzetű objektumdossziéjában szerepel például két olyan építész, akik mindketten a VÁTI alkalmazottai voltak, és akik 1970-ben szerződéssel ENSZ-szakértőként készültek külföldön dolgozni. Az állambiztonság tisztje javasolta a két szakember TESCO-nál vezetett személyi aktájának felülvizsgálatát. Egy másik, későbbi iratban a tiszt deklarálta, hogy a Belügyminisztériumnak (és azon belül az állambiztonsági szerveknek) nincs kifogása a két építész külföldi alkalmazása ellen. Uo. 27.

⁸⁰ Lásd pl. HU-ÁBTL 3.1.5. O-14242/4. 21. (1969).

Magyarországra, vagy a hálózat más módon szerzett tudomást az illető disszidálási terveiről.⁸¹

A minimális övintézkedés az volt, hogy a jelöltet, azaz a külföldön dolgozni vagy tanulni készülő leendő ösztöndíjast, illetve munkavállalót behívták a Belügyminisztériumba, ahol kelőképpen „felkészítették” a lehetséges veszélyekre, nevezetesen arra, hogy a célország külföldi (hírszerző) szolgálatai megpróbálják majd beszervezni őt, hogy náluk dolgozzon. Egy építész, az IPARTERV-cég alkalmazottja, akit név szerint említ egy állambiztonsági akta,⁸² pontosan ilyen eljárásan ment keresztül. Az illető építészmérnök, „az Iparterv munkatársa, 1966-ban ENSZ-ösztöndíjjal két hónapot Belgiumban töltött; kiutazása előtt a BM III/I-3-J alosztályon »eligazították«, hazatérését követően beszámoltatták”⁸³ – és még számos más esetet lehetne említeni a kapcsolódó aktákból.

A kiküldetésre kiutazók közül, főleg ha csoportosan mentek vagy viszonylag nagy volt a kinti magyar kolónia, a szolgálatok igyekeztek minél több embert beszervezni. A külföldi magyar kolóniákat, szakembereket és külszolgálati dolgozókat egyaránt, egyébként is „operatív védelemben” részesítették, de nyilván belülről is figyelték a közösségeket – illetve azok tagjai egymást. Az algériai magyar kolónián belüli operatív tevékenységről Bódy Zsombor 2020-as tanulmánya számolt be részletesen; Algéria

⁸¹ Lásd pl. HU-ÁBTL 3.1.5. O-14242/1. 56-58. Az objektumdosszié az Építőipari Tervező Vállalatok címet viseli, és benne O-14242/1 szám alatt több olyan dokumentum található, amelyekben a BM III/II. Csoportfőnökség 5-b alosztályának valamelyik tisztje javasolja, illetve már intézkedett az ügyben, hogy a jelentésben szereplő megfigyelt személy ne kaphasson útlevelet, mert „a BM III/II-3/c. alosztályhálózati jelentése szerint [...] disszidálni akart” (58.), vagy mert „operatív úton [...] tudomásunkra [ti. a BM. III/II. Csoportfőnökség tudomására – Sz. E.] jutott, hogy [név] Ausztriába szervezett társasutazáson kíván részt venni, melyet a hazatérés megtagadására akar felhasználni” (56.). Más esetben a kiutazni készülő mérnökkel kapcsolatban maga a TESCO, illetve annak vezetői jelezték az állambiztonságnak, hogy „szokatlanul itélik” az általuk Irakba utaztatandó mérnök kívánságait, és „arra következtetnek, hogy esetleg a disszidálás gondolatával foglalkozik”. HU-ÁBTL 3.1.5. O-14242/4. 15. Az O-14242/1-4. dossziék iratai számos hasonló esetet írnak le, és egy részük egyértelműen utal az útlevélkérelmek elutasítására is.

⁸² „Raduly Aladár”. HU-ÁBTL K-2171.

⁸³ Uo. Részlet az iratanyag ÁBTL által készített rövid leírásából.

1965 és 1988 között a magyar tudás- és technológiai export egyik legnagyobb felvevőpiaca volt.⁸⁴

Azokat a szakembereket is rendszeresen megfigyelték, akik az 1960-as és 1970-es években külföldön, nyugati, „kapitalista” országokban dolgoztak, majd visszatértek Magyarországra. Az egyik, 1967-ben nyitott és 1978-ban lezárt objektumdoszié a „Kapitalista országokból hazatértek” címet viselte.⁸⁵

De előfordult, hogy a kiutazóknak magasabb árat kellett fizetniük. Az ígéretes, akár többéves külföldi munkaviszony megkezdése előtt a jelentkezőket nemegyszer felkereste az állambiztonság, és gyakorlatilag megszarolták őket: ha azt akarják, hogy a magyar hatóságok engedélyezzék a külföldi munkavállalás vagy az ösztöndíjas tanulmányok megkezdését, akkor elvárják tőlük, hogy együttműködjenek az állambiztonsági szolgálatokkal, és azok beépített ügynökeivé váljanak.⁸⁶ Tekintettel a nyugati országok által kínált tanulmányi és munkalehetőségek magas presztízsére és arra, hogy ilyen lehetőségek ritkán adódtak, a jelöltek egy része ilyen helyzetben nem tudott vagy nem akart nemet mondani.

Volt például egy építész és hadmérnök, aki „Edison” fedőnéven titkosügynökként tevékenykedett. 1962-ben a magyar Belügyminisztérium III/1-es Csoportfőnöksége szervezte be, amikor egy ösztöndíj elnyerése után az UNESCO pári-

⁸⁴ BÓDY Zsombor: I. m.

⁸⁵ A HU-ÁBTL 3.1.5. O-17160 jelzetű, „Kapitalista országokból hazatértek” címet viselő objektumdoszié 1967 és 1978 közötti eseteket tartalmaz. A külföldi munkavállalásból, kiküldetésből hazatért szakemberek állambiztonság általi monitorozását Aczél Gábor is említette. Interjú Aczél Gáborral. I. m.

⁸⁶ Munkájukra leginkább a hírszerzés tartott igényt. A műszaki-tudományos hírszerzés tágabb összefüggéseit, tevékenységét terjedelmi és koncepcionális okokból e tanulmányban nincs mód alaposabban kifejteni, de a kérdéskör alapos áttekintését nyújtja: UNGVÁRY Krisztián: Tudományos-műszaki hírszerzés a rendszerváltás előtt. In: RAINER M. János (szerk.): *Ezerkilencszáznyolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet Alapítvány–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2020. 355–380.; SZEKER Nóra: *Fedőneve: Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2023.; Uő: A tudományos emigráció és a magyar állambiztonság. In: HEIL Kristóf Mihály (szerk.): *Szemelvények a magyar emigráció történetéből*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2024. 146–165., különösen 150–151. és az általuk hivatkozott további szakirodalom.

zsi Természettudományi Főosztályán készült munkába állni.⁸⁷ A dosszié iratai részletesen leírják a beszerzés körülményeit: „Edison”-t kiutazása előtt nem sokkal keresték meg. A célszemély nem akárci volt: személyi anyagából az derül ki, hogy korábban a Budapesti Műszaki Egyetem 1950 és 1957 között működő Hadmérnöki Karának dékánja volt. „Edison” 1962 és 1966 között Párizsból jelentéseket küldött a korábban illegálisan Franciaországba emigrált magyar mérnökökről és építészekről, továbbá beszámolt saját munkatársairól és az UNESCO-n belüli tevékenységről.

Közelebbről szemügyre véve azonban aktái egyértelműen egy olyan személy történetét tárják elénk, aki nyomás alatt cselekedett. Párizsba kerülve „Edison” formálisan teljesítette ugyan a feladatát (azaz rendszeres jelentéseket írt a munkahelyén dolgozó személyekről), de nyilvánvalóan nem volt képes olyan átfogó információkat szolgáltatni a francia tudományos intézményekről, kutatási kapacitásokról és technológiákról, amilyeneket ambiciózus tartótisztjei az akták tanúsága szerint elvártak volna tőle.⁸⁸ „Edison” története végül személyes tragédiákba torkollott. Előbb felesége nem akart vele kimenni Franciaországba, mert fiukkal akart maradni Budapesten. Aztán üldözési mánia hatalmasodott el rajta; a jelek szerint rettegett a dekonspirálódástól, azaz attól, hogy ügynök mivoltát felfedezik. Majd katonaviselt, Magyarországon maradt fia öngyilkosságot követett el. Ezt követően „Edison” megtört ember lett, az állambiztonság számára használhatatlanná vált, és az 1970-es évek elején csendben el is bocsátották a szolgálatból.⁸⁹

A nemzetközi szakmai kapcsolatokat, beleértve a magyar építészek külföldön élő emigráns magyar kollégáikkal való kapcsolattartását is, rendszeresen figyelte az állambiztonság. Azok az emigráns építészek, akiknek a nevével más építészek visszaemlékezéseiben – vagy éppen a nyugati világ szakmai folyóirataiban – találkozunk, a magyar állambiztonsági aktákban is megjelennek. Ezek az építészek vagy már tapasztalt szakemberként hagy-

⁸⁷ „Edison”. HU-ÁBTL 3.2.2. Mt-829/1.

⁸⁸ „Edison”. HU-ÁBTL 3.2.1. Bt-1328. 42–44., 45–47.

⁸⁹ Uo.

ták el Magyarországot 1949 előtt, illetve 1956-ban, vagy pedig fiatalon kerültek külföldre, és azután új hazájukban, Nyugat-Európában, Észak-Amerikában vagy Izraelben (egyes esetekben Dél-Amerikában vagy Ausztráliában) építésznek tanultak. Sokan közülük új hazájukban az építésszakma elismert tagjai lettek. Néhány korai emigráns, aki a két világháború közötti időszakban hagyta el Magyarországot, nemegyszer külföldön futott be jelentősebb karriert, és vált nemzetközileg is ismert tervezővé: így például a korábban már említett Goldfinger Ernő, aki 1929-ben végzett a párizsi Képzőművészeti Főiskolán (az École des Beaux-Arts-on) építész szakon, és később Nagy-Britanniában telepedett le;⁹⁰ vagy Breuer Marcell (1902–1981), a Bauhaus-iskola egyik tagja, formatervezője, akiből később, már az emigrációban elismert és keresett építész lett.

Mint Granasztói Pál memoárjából és Borvendég Béla korábban idézett visszaemlékezéseiből kiderül, Goldfinger – annak ellenére, hogy fiatalon hagyta el Magyarországot – egész életében tartotta a kapcsolatot a hazai építészekkel. Mint már említettük, az 1960-as évek elején egy sor fiatal magyar építészt fogadott gyakornokként londoni irodájában,⁹¹ és az 1960-as évek elejétől kezdve számos alkalommal látogatott el Magyarországra is.

Volt rá példa, hogy az emigráns építészeket magyarországi látogatásaik alkalmával (amikor újra lehetővé váltak az ilyen látogatások), illetve külföldön felkereste a magyarországi külföldi hírszerzés; ezek a szervek igyekeztek meggyőzni a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, Magyarországon született építészeket, hogy működjenek együtt velük. Többek között Goldfinger Ernőhöz is igyekeztek közeledni, nemcsak akkor, amikor 1960-

⁹⁰ A jómódú zsidó polgári családba született Goldfinger 1919-ben, a Tanácsköztársaság kikiáltása után hagyta el Magyarországot szüleivel együtt. 1923-ban kezdte meg építészeti tanulmányait a párizsi Képzőművészeti Akadémián, és az 1930-as években telepedett le Angliában. Életéről és pályájáról lásd Nigel Warburton: *Ernő Goldfinger: The Life of an Architect* című monográfiáját (Routledge, London–New York, 2003). Lásd továbbá: Ernő Goldfinger 1902–1987. *AHRNet – Biographical Dictionary of British and Irish Architects 1800–1950. From Gothic Revival to the New Brutalism*. Forrás: <https://architecture.arthistoryresearch.net/architects/goldfinger-erno> (Letöltve: 2025. 06. 25.).

⁹¹ BORVENDÉG Béla: I. m.

ban a Magyar Építőművészek Szövetségének meghívására el látogatott Magyarországra, hanem Londonban is. Dossziéját „Szinész” néven vezették; kiderül belőle, hogy a magyar hírszerzés (a BM III/I. Csoportfőnökség) milyen (sikertelen) erőfeszítéseket tett a beszerzésével kapcsolatban.⁹² Goldfingert nem ügynöknek, hanem „társadalmi kapcsolatnak” igyekeztek megnyerni. A társadalmi kapcsolatként számontartottak szintén rendelkezh(et)tek fedőnévvel, és alapvetően olyan személyek voltak, akiktől a magyar hírszerzés információkat nyerhetett.⁹³ A Magyar Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára más hasonló eseteket is megőrzött.⁹⁴ Hozzá kell azonban tenni – és ez valamivel derűsebbé teszi a képet –, hogy a magyar hírszerzés ezen kísérleteinek többsége sikertelennek bizonyult, amint azt maguk az akták is dokumentálják.

Összegzés

A magyar építészek, várostervezők és más szakemberek számára 1960 és 1990 között egyre inkább kinyílt a világ. Mobilitásuk nemcsak a kelet–nyugati szakadékot hidalta át, hanem ennél több irányú volt: a keleti blokkon belüli utazások és a nyugati világba tett szakmai utak mellett a munkaszerződéses és megbízások a világ számos úgynevezett fejlődő országába is eljuttatták őket. 1960 és 1990 között építészek, tervezők és más urbanisztikai szakemberek egész generációinak volt meghatározó élménye a külföldi tapasztalatgyűjtés és az új ismeretek közvetítése Magyarországra.

⁹² „Szinész” HU-ÁBTL 3.2.4 K-1521. Az iratokban Goldfingert mint célszemélyt említik „Szinész” néven.

⁹³ A III/I. Csoportfőnökség és elődszervei New York-i, washingtoni és londoni rezidentúrájához kötődő társadalmi kapcsolatokra számos példát említ: PAL István: I. m. 125., 133., 148–149., 152., 200., 232., 241.

⁹⁴ Csak egy példával élve: egy másik kutatódosszié például arról tanúskodik, hogy a III/I. Csoportfőnökség egy 1956-ban emigrált és Nagy-Britanniában letelepedett gépészmérnököt próbált hasonló módon megnyerni a hírszerzés számára. Dossziéját „Laló” fedőnéven vezették. HU-ÁBTL I. – 3.2.4. – K-2108/1.

A kulturális nyitottságot és a magán-, illetve szakmai utazások viszonylagos szabadságát azonban, amely Magyarország megkülönböztető jellemzője volt az 1960-as évek eleje és 1990 között, visszatekintve kritikusan kell értékelnünk. Az ellenőrzés és az állampolgárok megfigyelése a rendszer lényegéhez tartozott, és folyamatosan gyakorolták akkor is, amikor a rendszer – látszólag – viszonylag tág mozgásszabadságot biztosított polgárai passzív lojalitásaért cserébe.

A szocialista Magyarország számára az előnyök mellett potenciális kockázatok is rejtett magában az, hogy az ország vezetése a műszaki értelmiség számos tagját engedte akár éveken át külföldön dolgozni. A külföldi munkavállalás erős és monopolisztikus állami kontrollja és az állambiztonsági megfigyelés ebben az értelmezésben nem mellékesen említendő dimenziók, hanem nagyon is centrális elemei egy ambivalens rendszernek: nemcsak arról volt szó, hogy a külföldön dolgozók és családtagjaik kapcsolatba kerülhettek – és rendszeresen kerültek is – nyugati szakmai körökkel, hanem hogy kiépíthettek egy olyan kapcsolatrendszert, amelyre támaszkodva akár Magyarország végleges elhagyását is vállalhatták. A titkosszolgálati kontroll ebben az értelmezésben a humán erőforrások itthon tartásának egyik eszközeként is értelmezhető: nem utolsósorban az volt a célja, hogy igyekezzen megelőzni az illegális kivándorlást (azaz a disszidálást) és a műszaki értelmiség, a hazai szakembergárda képviselte szellemi tőke elvesztését.

KONDOROSY CSENGE

„A pszichiátria ügye számára, mint valami harcmező”

Autonómia, nemzetközi beágyazottság
és politikai lojalitás összefonódásai
dr. Juhász Pál pszichiáter életútjában

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.3>

Bevezetés

Tanulmányomban egy magyar neurológus, majd pszichiáter életútján keresztül vizsgálom a globalizáció sajátos működését az államszocializmus viszonyai között. A globalizációt – Tomka definíciója alapján – olyan világméretű folyamatnak tekintem, amelyben az országhatárokon átnyúló kapcsolatok egyre intenzívebbé válásának köszönhetően erősödik a társadalmak közötti kölcsönös függés, amelyet mindezek egyre fokozódó tudatosulása kísér.¹ Bár a kelet-európai szocialista rendszerek kutatása hagyományosan a nemzeti keretekre fókuszált – a hidegháborús időszak elzárkózásként való értelmezése jelenik meg a vasfüggöny kifejezésben is –, új történetírói kánon fogalmazódik, mely szerint a régió jóval globalizáltabb volt az 1945 utáni évtizedekben, mint ahogy az a korábbi kutatásokból kitűnik.²

Juhász Pál szakmai pályája példázza, hogy a kelet-európai tudományos mező nem elszigetelt, hanem különféle hálózatokba rendeződő, a nyugatot is magába foglaló transznacionális tér része volt – ha másként is, mint a nyugati világban. A vizsgálat középpontjában a szakmai autonómia, a politikai lojalitás és a nemzetközi tudományos hálózatokhoz való hozzáférés viszonya áll. Arra keresem a választ, hogyan tudott Juhász – megfele-

¹ TOMKA Béla: Globalizáció: megjelenési formák, szakaszok és determinánsok. *Magyar Tudomány*, 2023/10. 1226.

² TOMKA Béla: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. 73–75.

lő társadalmi tőkével és szervezői készséggel – olyan kutatási programokat megvalósítani, amelyek egyszerre illeszkedtek a hazai ideológiai elvárásokhoz és a nemzetközi szakmai trendekhez – különösen a szociálpszichiátria példáján keresztül. Pályája jól mutatja, hogy az államszocialista rendszerben is léteztek intézményi és személyes „átjárók” a globális tudáscseréhez. A tanulmány részletesen bemutatja Juhász pozícióját a Pszichiátriai Világszövetség konfliktusokkal terhelt időszakában az 1980-as évek első felében, amikor a pszichiátriai szakma a hidegháborús diplomáciai feszültségek metszéspontjába került. Esete arra világít rá, hogy a globalizáció a keleti blokkban nem a kapcsolatok hiányaként, hanem azok komplex és gyakran ambivalens konfigurációjaként értelmezhető.

Főbb szocializációs közegek: a vallásos neveltetéstől az illegális kommunistákon át a Sántha-klinikáig

Juhász pályafutásáról és életéről sok forrás áll rendelkezésre; az általa írt tanulmányokon kívül bőven találni visszaemlékezéseket, vele készült sajtóinterjúkat és egyéb levéltári dokumentumokat. Néhány kitüntetett esemény – mint amilyen például a Pszichiátriai Világszövetség által 1983-ban szervezett VII. világkongresszus – történeti feldolgozásban is megjelenik.³ Jelen tanulmányban ezeken túl volt kollégáival, Tringer Lászlóval és Bitter Istvánnal, valamint fiával, ifj. Juhász Pál ismert agrárszociológussal készített interjúkra is támaszkodom.⁴

Juhász Pál 1916-ban, Nagyenyeden született. Négygyermekes, református pedagógus családban nőtt fel. Családtagjai aktív, elhivatott értelmiségiként tűnnek fel; apja, Juhász Albert például a

³ Robert van VOREN: *Cold war in psychiatry: human factors, secret actors*. Rodopi Publishers, Amsterdam–New York, 2010. 197. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789042030473>

⁴ Az interjúkat Magos Gergellyel készítettem 2024 tavaszán. Lásd KONDOROSY Csenge–MAGOS Gergely: Interjú prof. Tringer Lászlóval és prof. Bitter Istvánnal. *Aetas*, 2025/1. 173–181.; KONDOROSY Csenge–MAGOS Gergely: *Interjú Juhász Pál agrárszociológussal*, 2024. Kézirat.

nagyenyesi Bethlen Gábor Kollégium tanára.⁵ Habitására, értékeire a pedagógusléten kívül a családban vissza-visszatérő lelkesi tradíció is nagy hatást gyakorolt, különösen anyai nagyapja, Barabás Samu, Kaba református lelkésze.⁶ Diákkorában Juhász a nyarakat itt töltötte, később is rendszeresen visszajárt. Juhász így megismerkedhetett és rendszeresen érintkezett a vidéki társadalommal, pontosabban annak jómódú, parasztpolgári rétegével.⁷ A helyi társadalommal való kapcsolatát, egyúttal a vallási neveltetés gyakorlati megvalósulását egyszerre jelenti, hogy nagyobb ünnepek alkalmával maga is tartott vidéki prédikációkat: érettségi öltönyét is a legátusként keresett pénzből vette meg.⁸

Pusztán ennyiből is kitűnik Juhász messzemenőig előnyös társadalmi helyzete. A család kulturális és társadalmi tőkét számos esetben sikerült előnyösen kamatoztatnia. Anyai nagyapja például, még mielőtt Kabára került volna, református esperes volt Kolozsváron. 1919 januárjában azonban idézést kapott a kolozsvári térparancsnokságra „bolsevizmus, anarchizmus és Nagy-Románia elleni izgatás” vádja miatt.⁹ A problémát többek között provokatívnak számító prédikációi okozták, s a kellemetlen helyzetet végül az újdonsült román polgármesteren keresztül sikerült megoldani, aki – Juhász nagyapjához hasonlóan – szabadkőműves volt; ő segített neki Kabára kerülni és elhelyezkedni.¹⁰ Hogy miért fontos mindez? Korábban utaltam rá, később pedig részletesen is kitérek az egyéni erő-

⁵ VIDOVSZKY Gábor: *Emlékezések Juhász Pálra*. Magánkiadás, Budapest, 2009. A szerző Juhász unokaöccse; a róla szóló emlékiratot többek között családi elbeszélésekre – különösen Juhász húgának emlékeire –, levelezésre támaszkodva írja meg, a Juhász iránt érzett lekötöttségtől motiváltan.

⁶ Lásd JUHÁSZ Ábel: A történelmi kálvinizmus nyomai Erdélyben. *Theologiai Szemle*, 2015/1. 15–20.

⁷ Ifj. Juhász interjújában a parasztpolgár, tőkésparaszt, gazdagparaszt jelzőket használja id. Juhász anyai nagyszüleiére.

⁸ VIDOVSZKY Gábor: I. m. 67.

⁹ GIDÓ Attila: Az erdélyi zsidóság történeti kronológiája (1918–1940). In: Uó (szerk.): *Úton – Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csikszereda, 2009. 470.

¹⁰ KONDOROSY Csenge-MAGOS Gergely: Interjú Juhász Pál agrárszociológussal. I. m. Ifj. Juhász a helyzetet kevésbé látja jelentősnek, mivel „a művelt értelmiségiek akkoriban szabadkőművesek voltak”.

források fontosságára, amelyek jelentősen befolyásolták, hogy egy-egy személy mit tudott elérni. Nem elhanyagolható tehát Juhász társadalmi háttere, hiszen később ezek átgondolt és stratégikus felhasználása is hozzájárult ahhoz, hogy olyan dolgokat vigyen véghez, amelyek mai szemmel meglepő szabadságfokra utalnak.

Juhász Kolozsváron kezdte el az egyetemet 1935-ben, ezután a Debreceni Egyetemen folytatta a képzést,¹¹ ahol ekkoriban élénk politikai légkör uralkodott, nagyrészt a Horthy-kor „legsajátosabb és legjellemzőbb” szervezeteinek, az úgynevezett bajtársi egyesületek tevékenysége nyomán.¹² Ezen egyesületek helyzete jelentősen eltért a többi egyetemi diákszervezetétől: nem tartoztak az Egyetemi Tanács fennhatósága alá, alapszabályaikat nem a minisztérium és az intézmény vezetősége, hanem a belügyminiszter fogadta el. Az egyesületek az országos központhoz, a Turul Szövetséghez kapcsolódtak.¹³ Az egyetemhez való lazább kötődést mutatja az is, hogy tagjaik lehettek olyanok is, akik nem voltak hallgatók.¹⁴ Az egyesületek alapvetően szélsőjobboldali nézeteket képviseltek; a fajvédelmet rendkívül fontosnak tartották, a Turul arculatát meghatározó antiszemitizmus már a megalakulásukat követően „mélyen gyökeret vert” Debrecenben. Így rendkívül meglepő volt, amikor 1937-ben rövid időre csatlakoztak a baloldali Márciusi Fronthoz.¹⁵ Ennek előzménye, hogy az 1930-as években a bajtársi egyesületek egyre aktívabban kezdtek foglalkozni társadalmi problémákkal, s ennek részeként a parasztság helyzetével és annak javításával. A társadalmi irányultság legtisztább-

¹¹ Uo. Ifj. Juhász elmondja, hogy apja kisebbségi magyarként numerus clausus miatt szökött Magyarországra. Nem hivatalosan jogerős, hanem bújtatott rendelkezés miatt legfeljebb tíz magyart vettek fel romániai egyetemre.

¹² KEREPESZKI Róbert: Diákegyesületek a két világháború között. In: OROSZ István–ifj. BARTA János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 250.

¹³ A Turul Szövetség 1919-ben alakult meg Budapesten, debreceni helyi szervezete pedig 1921 novemberében jött létre. Uo. 253.

¹⁴ Uo. 247–250.

¹⁵ TÓTH Pál Péter: *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 182.

ban egy sajátos diákkonferenciában, a „debreceni diétákban” fejeződött ki. Ezek jellegzetessége volt, hogy minden politikai oldal véleménye megnyilvánulhatott: az eseményeken népi írók és liberális értelmiségiek is előadtak, „kétségtelen tény, hogy a debreceni diétáknak döntő szerepük volt abban, hogy egyre több baloldali fiatal is tagja lett a Turulnak”.¹⁶ Jelentős szereplője volt e mozgásnak Bajcsy-Zsilinszky Endre: „életpályájának egyik jelentős színhelye volt Debrecen”,¹⁷ a harmincas évek elejétől fogva több előadást tartott és bírálta a szélsőjobboldali turulosok nácibarát megnyilvánulásait.¹⁸

Bajcsy-Zsilinszky politikai nézetei a harmincas évekre több ponton megváltoztak, a parasztság ugyanakkor végig fontos téma volt számára. Az 1920-as évek első felében – amikor még „úgy vélte, a liberális nemzetszemlélet helyére a »fajt« kell helyezni, helyeselte a numerus clausust”¹⁹ – visszafogott földreformot sürgetett, a Nemzeti Radikális Párt 1930-as megalapítása után, mintegy 170 oldalon keresztül kifejtett pártprogramjában a földreform jóval radikálisabb formában tér vissza.

1936-ban, amikor Juhász Debrecenbe került, a helyi kommunisták már aktívak és beágyazottak voltak.²⁰ Juhász az események közepében találta magát, s a családjától alapvetően eltérő közeg hamar fontossá vált az életében.²¹ Fontos szerepet játszott ebben a harmincas évek népi mozgalma – a falukutatók és népi írók –, akik a vidéki Magyarország társadalmi problémáiról és

¹⁶ Uo. 264.

¹⁷ VIGH Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre szerepe a népi mozgalmakban. *Hitel*, 2005/1. 83.

¹⁸ BARTHA Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai ideológiája a harmincas évek első felében. *Aetas*, 2018/1. 102.

¹⁹ BARTHA Ákos: Bal vagy jobb? Németh László minőségyszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa. *Forrás*, 2017/2. 42.

²⁰ „A[z 1935/36-os] tanév jellegzetessége volt még, hogy a Turul új irányvonalához tartozók nemcsak a Turulban, hanem más diákalakulatok vezetőségében is különböző funkciókhoz jutottak. Ekkor kerül a DEK vezetőségébe Bakó Elemér, E. Kiss Sándor, Makay László, Nyitrai Lajos és Tariska István. A Bethlen Gábor Kör irányítói közé pedig Bolla József, Giday Endre, Kovács Kálmán, Újhelyi Szilárd.” TOTH Pál Péter: I. m. 124.

²¹ E tanulmányban csak röviden ismertetem Juhász debreceni pályafutását és a kommunistákkal való kapcsolatát – a téma a jelenleginél mélyebb elemzést érdemel.

nyomorúságáról adtak hírt. Juhászra mindez nagy hatást gyakorolt: „Itt ismerkedtem meg azután lényegileg a magyar társadalommal, a harmincas évek hamu-nyugalmával. [...] A fejlődésem: egyházi nevelés, aztán a falukutatók, a baráti köröm – ezek játszottak szerepet szemléletem formálásában.”²² Az említett baráti kör a Márciusi Front tagjaira utal, akik közül többel szoros viszonyt ápolt. A társaság tagjai közé tartozott például Tariska István – akinek a nevével találkozunk még –, illetve a későbbi tragikus sorsú kommunista belügyminiszter, Zöld Sándor is. Ezentúl Juhász a „Bajcsy-Zsilinszky-féle politikai munkában” is részt vett.²³

Sántha Kálmánnal – orvos, egyetemi tanár, később az MTA tagja – szintén Debrecenben ismerkedett meg. 1939-ben, amikor kinevezték őt a debreceni idegklinikára élére, már ismerték egymást, és az ő jóvoltából szinte azonnal a klinikára költözött. Juhászra szakmailag és emberileg – saját megfogalmazása szerint „orvosi szemléletemre, társadalmi attitűdömre”²⁴ – is Sántha gyakorolta a legnagyobb hatást. Természettudományos, orvosi gondolkodása, humanizmusa és „társadalmi állásfoglalása” miatt is felnézett rá. Témánk szempontjából azonban még fontosabb, hogy 1942-ben neki köszönhetően – magyar állami ösztöndíj keretében – egy évig Bécsben tartózkodott, 1947-ben pedig egy évig Párizsban dolgozott a Saint-Antoine Klinika neuropatológiai laboratóriumában.²⁵ A neuropatológia mellett foglalkozott az elektroencefalográfiával (EEG) is, amelynek alkalmazása és az eszköz köré szerveződő kutatói apparátus ekkortájt teremtődött meg. Bár az első EEG-felvételek már a húszas években elkészültek, a klinikai gyakorlatban csak az 1930-as évektől jelent meg, széles körben pedig csak az 1950-es évekre vált elterjedtté²⁶ –

²² MAGYARI-BECK István: Juhász Pál, ideg- és elmegyógyász. In: MAGYARI-BECK István: *Száműzött értékeink: beszélgetések az alkotó munkáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 79–108., 100–101.

²³ Uo. 101.

²⁴ MAGYARI-BECK István: I. m. 101.

²⁵ Uo. 102.

²⁶ Anton COENEN: The Erratic History of Electroencephalography. *Medical Research Archives*, 2024/6. 1–12. DOI: <https://doi.org/10.18103/mra.v12i6.5351>

bár még ekkor is nagymértékben függött a helyi viszonyoktól.²⁷ Az első hazai EEG-gépet – külföldi tapasztalatait kamatoztatva – Juhász Pál állította fel 1948-ban, ami nemzetközi viszonyításban egyáltalán nem számított megkésettnek. A magyarországi szemlélők számára úgy tűnhetett, hogy „a semmiből varázsolt elő hazánkban az első EEG-laboratóriumot”.²⁸ E műszer hosszabb távon is olyan lehetőségnek bizonyult, amely a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódást tette számára lehetővé.

Az államszocialista rendszer kiépülésével párhuzamosan az 1940-es évek végén a teljes szovjet blokkra kiterjedő zárt-ság²⁹ természetesen Juhász lehetőségeit is behatárolta. Ennek következtében Juhász – aki ekkorra szoros kapcsolatot épített ki német és francia intézetekkel – nemzetközi kapcsolatai egy bő évtizedre megszakadtak. Juhászt 1950-ben behívták a hadsereghez, a Központi Honvéd Kórház Ideg- és Elmeosztályának vezetője lett, majd pedig ezredesként a hadsereg főideggyógyászává nevezték ki.³⁰ A cél a Sántha körüli kör felszámolása volt; rajta kívül Juhászt és további öt vezető orvost küldtek el más területekre, amely véget vetett a szakterület fejlődésének.³¹ Ez a pszichiátriai szakma mélypontjának tekinthető. Kovai Melinda megfogalmazásában a Sántha-ügy „a magyar pszichiátria elleni politikai-ideológiai támadások egyetlen látványos és felkavaró eseménye” volt.³² További szempont lehetett Juhász „kiméletes”

²⁷ Cornelius BORCK: Between local cultures and national styles: Units of analysis in the history of electroencephalography. *Comptes Rendus Biologies*, 2006/5–6. 450–459. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.crv.2006.03.015>

²⁸ Juhász Pál. *Honvédorvos*, 1984/1. 3–4. Az sem zárható ki, hogy a szerző a hatás fokozása érdekében fogalmazta meg így a mondatot.

²⁹ TAKÁCS Róbert: Kulturális külpolitika, kulturális érintkezések és transzferek az 1970-es és 1980-as években. Megközelítések és értelmezési keretek. In: TAKÁCS Róbert (szerk.): *A nyitott zárt ország. Kulturális és tudományos érintkezések az 1970-es és 1980-as években Magyarország és a Nyugat között*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022. 12.

³⁰ OLÁH László: A debreceni neurológiai klinika története. *Gerundium*, 2002/3–4. 189–208.

³¹ MAGYARI-BECK István: I. m. 103

³² KOVAI Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. 279. A Sántha-ügy részletesebb elemzéséhez lásd HUSZÁR Tibor: *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye: esettanulmány*. Corvina

elbocsátása is, akit Sántha 1951-ben bekövetkezett eltávolítása előtt hívtak be. A pártállam a hadsereg fejlesztésének szükségességével indokolta a döntést.

Akármi állt is pontosan a döntés mögött, azt mutatja, hogy Juhász iránt nem rendült meg a bizalom. Sántha eltávolítása ellenére Juhásznak ezekben az években is sikerült tartania vele a kapcsolatot, sőt: korábbi kutatásait is folytatni tudták. A honvédség elmeosztályát ebben az értelemben a „Sánthától kapott útravalóval” szervezték meg.³³ Tehát paradox, de ugyancsak nem példa nélküli módon épp azon erőforrásokból építkezett, amelyektől az államhatalom igyekezett eltávolítani.

Autonómia és lojalitás között: lavírozás és taktika

„Az alapító elnök nagy stratégia volt. A pszichiátia ügye számára, mint valami harcmező, meghódítandó terület volt, amelyet – széles arcvonalon indítva a támadást – be kell venni. Emlékszem, ahogy a szakma területét feltérképezte s az egyes munkacsoportokat, szekciókat létrehozta, úgy tett, mint a tábornok a csapataival.”³⁴

Az újabb fordulópontra az ötvenes évek végére tehető: Juhászt 1957-ben visszahívták Debrecenbe, ahol egészen addig helyettesítéssel vezették az Ideggyógyászati Klinikát.³⁵ A nem is olyan régen még modern klinika addigra „teljesen lezüllött, korszerűtlenné vált”. A nemzetközi kapcsolatok terén is ezekben az években vált érezhetővé az enyhülés; a francia tanulmányutat követő bő évtizedes „adásszünetet” követően „1960-ban kellett [a nem-

Kiadó, Budapest, 1998. Ugyanebben az évben ítéltek el Tariska Istvánt is – annak ellenére, hogy korábban ő volt a pszichológia mint „burzsoá áltudomány” elleni hadjárat egyik éllovasa, egyúttal a szocialista ideológia egyik kiemelkedő hazai képviselője.

³³ MAGYARI-BECK István: I. m. 103.

³⁴ TRINGER László: Az MPT első évtizede, személyes visszaemlékezés: 1990. *Magyar Pszichiátriai Társaság*. Forrás: https://mptpszichiatria.hu/info.aspx?sp=6&web_id= (Letöltve: 2025. 04. 16.)

³⁵ KAPUSZ Nándor-PETROVICS Alica: VI. Az Orvostudományi Egyetem. In: OROSZ István-Ifj. BARTA János (szerk.): I. m. 435.

zetközi kapcsolatokat] újra, előlről indítani. Ez a mi generációnk története, nem csak az enyém”. Juhász a Debreceni Klinika élén töltött évtized alatt bekapcsolta azt a nemzetközi kutatóhálózatba, rendszeresen publikált külföldi szaklapokba. Ezt követően, 1967-ben Juhászt nevezték ki a budapesti Semmelweis Egyetem II. sz. Neurológiai és Pszichiátriai Klinikájának élére. Jelentős tényező volt ebben, hogy a kar és az egyetem vezetése már két évvel korábban foglalkozott a Balassa utcai klinikák szakmai profiljával; az elmegyógyászat és ideggyógyászat különálló oktatását nem tekintették fenntarthatónak. Így a korábbi neurológiai és pszichiátriai klinikákat egy évvel később egyesítették: így jött létre az I. és II. sz. Neurológiai és Pszichiátriai Klinika. Nyíró Gyula ugyanebben az évben hunyt el. Egyre erősödő felvétel volt, hogy Juhász kapja meg a posztot, végül a tanári kar és a rektor egyetértésében Juhászt pályázat kiírása nélkül hívták meg a professzori állás betöltésére.³⁶ Ez nem volt egyértelmű előrelépés: a „klinika ütőképessége nem érte el a debreceni szintet, teljesítőképessége pedig 20 vagy 25%-a volt a debreceninek”.³⁷ Az intézményrendszernek a jelek szerint nagy szüksége volt Juhász szakértelmére és szervezőképességére, amit ekkorra két alkalommal is demonstrált. A Budapesten töltött idő alatt Juhász tudatosan szervezte a saját és a klinika tudományos életét, kifejezetten törekedve arra, hogy a nemzetközi tudományos diskurzusba bekapcsolódjon és biztosítsa a versenyképességet – mielőtt azonban ennek technikáira rátérnénk, alaposabban szemügyre veszem a Juhász autonómiáját alakító tényezőket.

Fontos körülménynek tekinthetjük, hogy Juhász orvosként egy régóta fennálló hivatáshoz tartozott, amely nemcsak sajátos társadalmi elismertséget élvezett, hanem bizonyos mértékű autonómiát is biztosított gyakorlóinak. A hivatásokat ugyanis többek között épp a különböző érvekre hivatkozva kialakított és

³⁶ BITTER István: Juhász Pál, a „szervező”, a Pszichiátriai Klinika önálló arculatának kialakítója (II. Neurológiai és Pszichiátriai, majd a Pszichiátriai Klinika igazgatója). In: BITTER István–HUSZÁR Ilona–SZIRMAI Imre (szerk.): *A Balassa utcai klinikák 100 éve. Szemelvények az intézmény történetéből 1908–2008*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2008. 150.

³⁷ MAGYARI-BECK István: I. m. 101.

fenntartott autonómiájuk különbözteti meg más tevékenységektől.³⁸ Ez az államszocialista keretek között sem tűnt el teljesen. Bizonyos hivatásoknak ugyanis biztosítottak némi önállóságot, „ha ezt tudományos és szakmai sztemderdek vagy az adott hivatás társadalmi haszna alátámasztotta, és az autonómia nem mondott ellent a politikai alapelveknek”.³⁹

Jól mutatja ezt a pszichológia, amely nem orvosi terület, így nem élvezhette a hivatásból származó előnyöket. A pszichiátriánál jóval kedvezőtlenebb helyzetben volt: nemcsak az orvos tekintélye, hanem a biológiai szemlélet is hiányzott belőle. A marxista ideológia logikája szerint az a tudomány, amely figyelme nem a materiális jelenségekre irányul, elfogadhatatlan. Az államszocialista rendszer kiépülésével ezért burzsoá áltudománynak minősítették és több mint egy évtizedre tiltólistára került.⁴⁰ A pszichoanalízis, amely kifejezetten a pszichés struktúrák mélyreható vizsgálatát tűzi ki maga elé, különösen összeegyeztethetetlen volt a sztálinista kultúrpolitikával, így nem véletlen, hogy az első támadás épp a pszichoanalízist érte. A vele szembeni hivatalos fellépés egyik legmeghatározóbb alakja Tariska István volt, akit 1948-ban a Népjóléti Minisztérium Gyógyító-megelőző Főosztályára neveznek ki, az újonnan létesített (bár 1945 előtti hagyományokkal rendelkező) elmeügyi szaktanácsadó befolyásos pozíciójára. Így ő vált a pszichologizmussal való leszámolás élharcosává.⁴¹ A pszichiátia a fentiekhez képest előnyösebb helyzetben volt, mivel a biomedikális modellen ke-

³⁸ Hannes SIEGRIST: Professzionális autonómia a modern társadalomban, tudományban és kultúrában. *Replika*, 2021/119–120. 19–20.

³⁹ Uo. 29.

⁴⁰ A szakma talán leginkább jelentős szervezete, az 1928-ban létrejött Magyar Pszichológiai Társaság 1948-ban szűnt meg működni. Lásd BALLA Györgyi: Ötven év a Magyar Pszichológiai Szemle történetéből. *Impulzus – Szegedi Pszichológiai Tanulmányok*, 2021/1. 1–33.

⁴¹ KOVAI Melinda: I. m. 276., illetve ÁGNES SZOKOLSZKY: Hungarian psychology in context. Reclaiming the past. *Hungarian Studies*, 2016/1. 17–55. DOI: <https://doi.org/10.1556/044.2016.30.1.2>.

resztül, a szocialista ideológiának megfelelő pavlovi modellre való áthangolással viszonylag kontinuus tudott maradni.⁴²

Bár mindezek alapján kézenfekvőnek tűnhet, hogy az államszocialista rendszer kiépülésével egyfajta kommunista pszichiátria is kialakult, a tudományos szféra komplex működését, az állami, szakmai és transznacionális (kölcson)hatásokat is figyelembe véve jelenleg eldöntetlen annak a kérdése, hogy létezett-e kommunista pszichiátria.⁴³ Hogy miért nem annyira egyszerű a válasz, jól szemlélteti, hogy Tariska a „pszichologizmus” felszámolásának évében, 1949-ben alapítja meg a Lipótmezőn a Pszichológiai labort, ahova Benedek István – a korábban éppen Tariska által „leleplezett” és emiatt korábbi posztjából eltávolított – pszichoanalitikus is kerül.⁴⁴ Érdemes megfigyelni az egyidejű szakmai és a politikai meggyőződésekből fakadó, jellegzetes ambivalenciát. Kovai Melinda „kettős tudatnak” hívja a jelenséget, amely szerint Tariska elmentmondásos elköteleződésének lehet jele, aki „ekkor legalább annyira elkötelezett híve a pártnak, amennyire a pszichiátriának. Meggyőződéses sztálinistaként »leleplezi« ugyan az ellenséges irányzatokat, azonban a leendő országos intézet igazgatóhelyetteseként és minisztériumi tisztviselőként meglehetősen keményen bírálja a korabeli egészségpolitika pszichiátriát érintő anomáliáit.”⁴⁵ Hasonló meglátásokra jut Borgos Anna is az 1950-es években az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézetet is vezető Hajdu Lilly (1891–1960) pszichiáter kapcsán, aki többek között a Sántha elleni perben is felszólalt.⁴⁶ Ezzel

⁴² CSIKÓS Gábor: *Beidegzetten lapul a vidék. A falusi Magyarország lelki zavarai és észleletük a modern korban*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2024. 14.

⁴³ LÁSZLÓFI Viola: A munka mint az elmebetegségek gyógymódja? Megalkuvás és útkeresés a pszichológiában és a pszichiátriában Magyarországon az államszocializmus első évtizedeiben. *Sic Itur ad Astra*, 2019/66. 1–2.

⁴⁴ KOVAI Melinda: I. m. 276.

⁴⁵ Uo. 276–277.

⁴⁶ „Nyilvánvalóan erős konfliktust éltetett át a kommunista ideológia »szellemi« előírásai és pszichoanalitikus elköteleződései között. A felelősség, hasznosság, a szakmai kontroll érzése igen fontos volt a számára, ennek lehetősége azonban csak komoly politikai kötelezettségek árán teremthető meg. (Ennek egyik epizódja 1951-es akadémiai felszólalása az orvosi osztály ülésén Sántha

együtt a szakma „átmentésének” kérdése az ötvenes évek második felében kulcskérdés maradt. A fennmaradás érdekében az egyik kézenfekvő taktika az elméleti írások államhatalmi ideológiához való hozzáigazítása volt. Az egyik kiutat a munkaterápia újrafelfedezése kínálta: megkonstruálták annak „kommunista” verzióját, amely azonban inkább védekezési stratégiának tekinthető, amely nem eredményezett mélyreható tartalmi változást.⁴⁷ Sőt, az ötvenes évek közepétől fogva a „látványosan politikai megfogalmazás azonban egy olyan, a nyugati világ tudományos eredményeit is integráló terápiát rejtett, amely árnyalja az államszocialista pszichiátriáról és pszichológiáról alkotott képünket”.⁴⁸

A tendencia folytatását jelzi, hogy az 1960-as években a nyugati szaktudás a magyar szakemberek számára „etalonná vált”.⁴⁹ A hetvenes években nyilvános platformokon is méltató hangnemben számoltak be a nemzetközi szakmai hivatkozásokról. 1979-ben Pléh Csaba – az 1958 és 1975 közötti időszak hazai pszichológiai publikációkban szereplő hivatkozások vizsgálatával kapcsolatban – nemcsak azt jelenti ki, hogy a hazai szakembernek „szakmailag tág látókörre van lehetősége, az európai és a szovjet pszichológia is formálja értékrendjét”, hanem azt is, hogy ez olyan helyzeti előnyt jelent, amellyel a szakmának „határozottabban kellene élnie”.⁵⁰

Kálmán ellen.)” BORGOS Anna: Elhárító mechanizmusok. Pszichoanalízis és ideológia Hajdu Lilly életútjának tükrében. *Thalassa*, 2009/20. 11. – A nehéz sorsú pszichoanalitikus többek között 1947 és 1949 között a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület elnöke volt, amelyet kényszerűen fel kellett oszlatnia. Fiát, Gimes Miklóst pedig az 1956-os forradalomban betöltött szerepe miatt Nagy Imrével együtt végezték ki 1958-ban. Két évvel később Hajdu Lilly önkézzel vetett véget életének.

⁴⁷ A hazai pszichológiai és pszichiátriai szakma lavírozásához, illetve a munkaterápia újrafeltalálásának részletes és mélyreható leírását lásd LÁSZLÓFI Viola: I. m.

⁴⁸ Uo. 19.

⁴⁹ KOVAI Melinda: I. m. 473.

⁵⁰ PLEH Csaba: A magyar pszichológia fejlődésének néhány jellemzője a publikációk mennyiségi elemzésének tükrében, 1958–1975. In: MÁTRAI László (szerk.): *Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* (28. kötet). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 229.

Mindezek alapján látszik, hogy Juhász autonómiája hivatásából és a pszichiátriátörténeti sajátosságokból egyaránt eredt. Az ötvenes évek második felétől a pszichológiai szakma is lazábbá vált. Harmatta János az 1956 és 1980 közti időszakra vonatkozóan megállapítja, hogy „több esetben az osztály vezetői vagy igazgatói ideológiailag és pártösszeköttetés tekintetében jelentős személyek voltak, és az a mai szemmel paradox helyzet állt elő, hogy mintegy az ő ernyőjük alatt lehetett akár a hivatalos ideológiával ellentétes irányultságú pszichoterápiát művelni”.⁵¹ Juhász – vezető szakemberként – szintén egyfajta védett teret képezett a klinikán belül. Bitter István, Juhász volt kollégája így emlékszik rá vissza: „Az én korosztályom felett egy üvegbúrát tartott, de védő értelemben. Engem egyik alkalommal egy fegyelmiből húzott ki, amibe azért keveredtem bele, mert írtam egy kritikus cikket a gyógyszerellátásról.” A konfliktusos helyzeteket „elsimította, lelevelezte. [...] A halálát követően szembesültem vele, hogy milyen tetemes adminisztrációs munkát végzett el értünk.”⁵²

Ez a fajta védett tér adott lehetőséget a külföldi tudományosságba való bekapcsolódásra is. Juhász számára a külföldi szakirodalom és a nemzetközi tájékozottság nem pusztán érdeklődést, hanem a tudományos elkötelezettség szerves részét jelentette: a tudományos munka igényes gyakorlásának elengedhetetlen feltétele volt. Mintegy tíz év nemzetközi kapcsolatépítés után, az 1970-es évek elején is úgy látta, hogy „nagyon súlyos hiányságok vannak a nemzetközi kapcsolatok területén”, aminek felszámolása – hangsúlyozta – a fiatal kutatóknak volna a legfontosabb.⁵³ Juhász szemlélete a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódásról koherens képet fest: a tájékozottság, a közös értelmezési keret és a hazai tudomány megbecsültsége kéz a

⁵¹ HARMATTA János: A magyar pszichoterápia történetének vázlata. In: PLÉH Csaba–MÉSZÁROS Judit–CSÉPE Valéria: *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019. 373.

⁵² Interjú Bitter Istvánnal.

⁵³ MAGYARI-BECK István: I. m. 86. Bírálta az ösztöndíjrendszert is, melynek révén rendszerint idősebb kollégáknak nyílt lehetősége utazni, ráadásul jellemzően rövidebb időkre, ami miatt „nem alakul ki az a szellemi és munkaközösség a külföldi intézetekkel, aminek ki kellene alakulnia a huszonöt-harminc év közötti kutatók külföldi munkája során”.

kézben jár. „Ha rendszeresen lehetne külföldre járni, és valóban nem lenne probléma a fiatal kutatókat külföldre küldeni, akkor ők maguk látnák azt, hogy itthon meg lehet teremteni lényegében ugyanazokat a feltételeket, ki lehet dolgozni ugyanazokat a szakmai problémákat, mint külföldön. Ez saját házunk tájának a megbecsültségét is elősegítené.”⁵⁴

Tudatosan néhány olyan központi kutatási téma köré szervezte a tudományos munkát, amelyekhez a klinika különböző irányultságú szakemberei is kapcsolódni tudtak – ezáltal a közös irányok a saját szakmai érdekeikkel is összhangba kerültek. A főbb témák megválasztása is megfontolt döntés eredménye: az epilepszia vizsgálatához rendelkeztek megfelelő „kutatási bázissal”, például megfelelő eszközökkel. Ugyanilyen jelentős tényező volt a döntésben az, hogy „az ideg- és elmegyógyászatban az epilepsziakutatás mindig korszerű volt, sok intézetnek volt központi témája, így az epilepsziakutatás alkalmas volt a külföldi kapcsolatok kialakítására is”.⁵⁵ Ezen a ponton érdemes megjegyezni – anélkül hogy előreszaladnánk –, hogy a nemzetközi kapcsolatok építése a hidegháborús időszak alatt különös politikai jelentőséggel bírt. A hatalmak által is ösztönzött érintkezés hatására az olyan elit tudósok, mint Juhász, a nemzetközi kapcsolatok kitüntetett szereplőivé váltak.⁵⁶

⁵⁴ MAGYARI-BECK István: I. m. 87.

⁵⁵ Uo. 90.

⁵⁶ „[A] tudományos szférákban dolgozók nyelveket beszélő, munkásságukkal nemzetközi színvonalat képviselő, párbeszédképes csoportja a sűrűsödő konferenciáknak, fesztiváloknak, ösztöndíjas programoknak köszönhetőn állandósíthatta és bővíthette kapcsolatait. Ezáltal lehetőségük nyílt bekapcsolódni nemzetközi kulturális és tudományos hálózatokba, és maguk is érdekeltté váltak a nyitottság szintjének fenntartásában.” TAKÁCS Róbert: Kulturális külpolitika... I. m. 37.

Út a hazai és nemzetközi elismeréshez: egy nyugati megközelítés sikeres adaptálása

Juhász nemzetközi sikereihez jelentősen hozzájárult egy debreceni kollégáival végzett vizsgálat, amelyet az eddigiekben ismertetett módon tudatosan szervezett meg és épített fel. Fontos elem volt ebben a módszertani egyedülállóság, amely egyúttal szakmai elismertséggel is járt. A hazai és nemzetközi tudományos szférában való érvényesülés elengedhetetlen eleme volt egy globális tényező is: Juhász olyan kutatást valósított meg, amely a szociálpszichiátria 1950-es években kibontakozó, nyugaton népszerű irányzatához csatlakozott.⁵⁷

Juhász debreceni kollégáival együtt 1959-ben kezdte el epidemiológiai kutatásait egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei, határmenti faluban, Csengersimán.⁵⁸ A szociálpszichiátriai kutatás módszertana ritkaságszámba ment: a falu több mint hatszáz lakóját egyesével vizsgálták meg. Juhász jól ráérzett, mekkora különlegesség rejlik az egy-egy populációt teljesen lefedő vizsgálatok kivitelezésében, amellyel sikeresen kiküszöbölte az epidemiológiai – és általában a társadalomtudományi – kutatások rákfenéjét: a mintavételből eredő potenciális torzításokat és inherens bizonytalanságokat. További, különös előnye volt a vizsgálatnak, hogy rendkívül hosszú időn át, két évtizeden keresztül folyt – Juhász tisztában volt ezzel. A csengersimai kutatás ugyan a legnagyobb léptékű, de nem az egyetlen hasonló projekt volt. Nem sokkal azután, hogy Juhászt 1967-ben a Semmelweis Egyetemre nevezték ki, a klinika vállalta, hogy minden VIII. kerületi lakos hozzájuk fordulhat ideg- és elmegyógyászati prob-

⁵⁷ Az irányzat már a 19. század utolsó harmadában fejlődésnek indult, jelentős hatást azonban csak a 20. század első évtizedeiben gyakorolt. A gazdasági világválság és a második világháború megszakításai miatt a szociálpszichiátria reformtörekvései csak az 1950-es évektől váltak észlelhetővé. Kathleen HAACK-EKKEHARDT KUMBIER: *History of Social Psychiatry. Current Opinion in Psychiatry*, 2012/6. 492. DOI: <https://doi.org/10.1097/YCO.0b013e3283590509>

⁵⁸ Jelen írásnak nem célja a csengersimai kutatás részletes bemutatása, sem a kapcsolódó, tévesztés hatásaira fókuszáló társadalomtörténeti vita ismertetése és az abban való állásfoglalás. Ehelyett azt kívánom bemutatni, hogyan és miért szolgálhatott a kutatás a nemzetközi és itthoni sikerek elérésének eszközéül.

lémájával. A cél itt is egy teljes populáció – a kerületi lakosok – lefedettségének elérése volt. A Semmelweis klinikájának – az epilepszia kutatása mellett – a kerület epidemiológiai felmérése volt a másik nagy kutatási témája, amely az 1970-es évek elején már kibontakozóban volt.⁵⁹

Mire a hazai sajtó az első szociálpszichiátriai vizsgálatokat szemlélte⁶⁰ – ekkor még „gúnyolódó és elítélő” hangnemben⁶¹ –, a csengersimai kutatás már javában zajlott, amelyről egy képes hetilap be is számolt.⁶² Ez a gyors reagálás önmagában viszont nem lett volna elég; a nemzetközi siker háttérében egy mélyebb, szemléletbeli változás érhető tetten. A pszichiátriában mint az

⁵⁹ „Ma már a krónikus betegeket kizárólag mi tartjuk kézben, ismerjük szociális helyzetüket, mi visszük végig őket a gyógyulás összes fázisán. Végeztünk már bizonyos módszertani elővizsgálatokat, elsősorban a neuróziskutatás területén. Három-négy éve kisebb körzetekben már felméréseket, szűréseket végeztünk, mintegy hat-nyolc résztémában már a VIII. kerület lakosainak 5-6%-ára vonatkozó felmérésekkel rendelkezünk. Úgy érezzük, hogy kb. két-három év alatt ki tudjuk dolgozni azt a módszertani bázist, amellyel megteremtjük a VIII. kerület szociálpszichiátriai értékeléséhez szükséges feltételeket.” MAGYARI-BECK István: I. m. 89.

⁶⁰ Szülés engedéllyel. *Somogyi Néplap*, 1964. szeptember 10. 6. A hírt egy napilap hozta le röviden, mintegy mellékesen, a „színes sorok” rovatban. A *Somogyi Néplap* ekkoriban propagandaeszközként működött, a direkt politikai propagandát szolgáló írások csak az 1980-as években kezdtek el fokozatosan csökkenni. Lásd PAÁL László: *Somogy megye sajtója 1863–2007*. Axel-Springer Magyarország Kiadó Kft., Kaposvár, 2010. 162–163.

⁶¹ CSIKÓS Gábor: I. m. 170.

⁶² GÁBOR Áron: Új vendégek a Smilovics-csárdában. *Ország-Világ*, 1961. május 24. 9. – Bár jelen tanulmánynak nem fókusz, fontos megjegyezni, hogy Juhász kutatásai 1970-től fogva nemcsak szaklapokban jelentek meg, hanem a szélesebb nyilvánossághoz is elértek. Juhász alakjának kettősségét – elismertségét és az államhatalom szempontjából problémás voltát – jól szemlélteti egy általa bevezetett fogalom: a téessneurózis, amely a rendszer legitimációs alapját jelentő kolhozmodell és a diszfunkcionális működést egyetlen fogalomba sűrítette. A komoly társadalmi problémára reflektáló kifejezés a sajtóban is megjelent: 1970–1989 között tizenkét olyan cikk jelent meg, amely említi a fogalmat, ezek közül tíz esetben hazai sajtótermékről van szó, egy esetben szaklapról, egy esetben pedig külföldi emigrációban élő magyarok lapjáról. Azon újságírói stratégiákra itt csak utalhatok – a téma külön tanulmányt érdemel –, amelyekkel bár bemutatták a kutatást, a Juhász publikációiban olvasható gondolatokat kritikus helyeken torzan, jelentős hangsúlyeltolódásokkal közölték. Ezzel együtt a fogalom a szocialista modernizáció kritikájának fontos elemét jelenti. Lásd CSIKÓS Gábor: I. m. 145–173.

orvoslás egy mellékágában hosszú ideig a biológiai megközelítés dominált. Ez a szemlélet idővel azonban egyre több kritikát kapott. Hangsúlyozni kezdték a mentális betegségek társadalmi tényezőit, a közösségi alapú kezelések népszerűbbé váltak. A betegség és az örökltség konstrukciója – például a stigmatizáció vizsgálatán keresztül – a figyelem fókuszába került.⁶³ A kritikák legélesebben az antipszichiátria irányzatában fejeződtek ki, amely gyakorlati javaslatokat és megvalósítást is kínált, így egyszerre volt „elmélet, alternatív terápia és politikailag tudatos mozgalom”.⁶⁴ Hasonló kritikákat fogalmazott meg a szociálpszichiátria irányzata is, azonban fontos különbség a kettő között, hogy utóbbi nem kérdőjelezte meg a pszichiátria legitimitását: inkább konstruktív, reformorientált irányelveket képviselt a pszichiátriai ellátás átalakításában.

A nyugaton népszerű antipszichiátriai irányzathoz azonban sok szempontból hasonlított, így a nyugati oldal – amely „saját logikája mentén az 1960-as, 1970-es években előszeretettel ragadta ki az államszocialista országok kulturális életéből azt, ami saját szemszögéből nézve jelentős, azonos volt”⁶⁵ – örömmel üdvözölhette és ismerhette fel, mint számára szimpatikus, kritikai jellegű irányzatot. Segítette a folyamatot, hogy a csengersimai kutatásokról megjelent első publikációk – magyar nyelven először 1964-ben – nagyjából egybeestek a szociálpszichiátria intézményesülésével.⁶⁶ Juhász külföldi szaklapokba is publikálta az eredményeket, amellyel nemzetközi elismertséget szerzett – ez pedig hazai megbecsültségét is fokozta. Ez az önmagát gerjesztő folyamat is jelzi, hogy ekkoriban a külföldi kapcsolatok kifejezetten elismertséget élveztek. Ezt mutatja egy 1972-es egyetemi

⁶³ Az irányzat egyik szellemi atyja a szociálpszichológus Erving Goffman, aki a stigmatizáció és a totális intézmények (mint az elmeegógyintézet) hatását kutatta. Két nagyhatású könyvét lásd: Erving GOFFMAN: *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Touchstone, London, 1963; Erving GOFFMAN: *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books, New York, 1961.

⁶⁴ ERŐS Ferenc: Laing és az antipszichiátria. *Imago Budapest*, 2020/1. 80.

⁶⁵ TAKÁCS Róbert: Kulturális külpolitika... I. m. 31.

⁶⁶ A Szociálpszichiátriai Világszövetséget 1964-ben Joshua Bierer brit tudós alapította meg; hivatalos folyóirata 1966-ban jön létre *Social Psychiatry* néven. A folyóirat jelenleg *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* néven ismert.

jegyzőkönyv is, amelyben dicsérőleg jegyzik fel Juhászról, hogy „[n]emzetközi vonatkozásban is elsőként tárja fel és elemzi egy falusi lakosság psychogen megbetegedéseinek magas morbiditását”.⁶⁷

A „nemzetközi vonatkozás” dicsérete a hetvenes években nem meglepő. Ahogy láttuk, már az ötvenes évek második felétől – politikai megfogalmazás mögé rejtve – helyet kaptak a nyugati tudományos megközelítések is, a hatvanas évekre pedig követendő példa volt, legalábbis a szakma számára. Juhász nemzetközi megbecsültsége növelte hazai presztízsét is, ám ez sem lett volna elég, ha a szociálpszichiátia szemlélete nem lett volna olyan jól beilleszthető az államhatalom elképzeléseibe. A hagyományos pszichiátriához kritikusan viszonyuló irányzat különösen a szűk biomedikális fókusz és a társadalmi tényezők figyelmen kívül hagyását nehezményezte. Mivel az állampárti ideológia szerint „a társadalmi lét adottságai határozzák meg az emberek gondolkodásmódját, ezért az elmebetegségek jelentős része a kapitalizmus visszaéléseiből fakadhat. Így tehát a problémát szociális eredetűnek, a hibás társadalmi berendezkedés fejleményének tekintették”,⁶⁸ a szociálpszichiátia remekül illett ezekbe a hazai elképzelésekbe.⁶⁹

A nyugati hatások efféle adaptálása a hidegháborús időszakban nem volt példa nélküli. A kulturális termékek esetében gyakran az eredetileg felforgató erővel bíró irányzatok „megszűrve, megszelídítve, elfogadhatóan szovjetté formálva” kerültek be a szovjet kultúrába is.⁷⁰ Hasonló figyelhető meg az antipszichiátia és szociálpszichiátia esetében is. Juhász az antipszichiátia fogalmát explicit módon nem említette, szemléletében azon-

⁶⁷ Jegyzőkönyv a Semmelweis Orvostudományi Egyetem egyetemi tanácsának 1972. október 10-i rendes üléséről. Semmelweis Orvostudományi Egyetem, Egyetemi Tanácsülések, 1972–1973. Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOTE_ET_1972-73/?pg=110&layout=s (Letöltve: 2025. 06. 20.)

⁶⁸ LÁSZLÓFI Viola: I. m. 3.

⁶⁹ Rendkívül vonzó lehetett ezentúl az is, hogy a hibás társadalmi gyakorlatokkal és berendezkedéssel való szembenézés egyúttal a társadalom alakíthatóságával kecsegtetett, ami a szocialista társadalom tökéletesítésére vonatkozó ideologikus elképzeléseknek is bázisául szolgálhatott.

⁷⁰ TAKÁCS Róbert: Kulturális külpolitika... I. m. 18.

ban több elemét is átvette, illetve az 1970-es évek elején elhívta az antipszichiátria egyik legismertebb – budapesti születésű, Amerikában élő – képviselőjét, Thomas Szaszt, hogy tartson egy előadást Budapesten.⁷¹ Ez nem hozta meg a Juhász által várt eredményt: a magyar szakmai közeg fenntartásokkal fogadta az előadást.⁷²

Ezentúl bevezette a nyitott ajtók (open doors) rendszerét a korábbi – szó szerint is – zártosztályokon. Kedvező történeti egybeesésként értelmezhető, hogy az open doors jól illett abba az egészségpolitikai keretrendszerbe, amely a pszichofarmakonok⁷³ megjelenése miatt némileg átalakult. 1952-ben fejlesztették ki az első olyan szert, amely hirtelen és látványos javulást volt képes elérni olyan betegeknél is, akik más módszerrel korábban gyógyíthatatlannak tűntek. Részben az új hatóanyagokkal elért szembetűnő változásnak köszönhetően a hatvanas évek második felétől egyre inkább a rehabilitációs szemlélet kezdett kibontakozni a hazai pszichiátriában.⁷⁴

A nemzetközi hatások kevésbé látványos módon is befolyásolták Juhász munkáját. A külföldi szakmai kapcsolatok alapvető hatással voltak arra is, miként érzékelte és értelmezte kutatási eredményeit. Bár az indirekt, percepciót befolyásoló hatások nehezen tárhatók fel, Bitter László visszaemlékezésében elmesél egy történetet, amelyből kitűnik, mekkora hatása volt a külföl-

⁷¹ Ezt Tringer László és Ifj. Juhász Pál is említette a velük készült interjúkban.

⁷² Interjú Bitter Istvánnal. Bö tíz évvel később Szasz gondolatai – a pszichiátria vitás pontjainak bemutatásán keresztül – a sajtóban is megjelennek, igaz, nem az antipszichiátria, hanem a szociálpeszichiátria irányzatához sorolva: „A magyar származású, USA-ban élő professzor, Thomas Szasz vitatja az elmebetegség létezését. A neurózis, a pszichózis, a szexuális problémák megnyilvánulásait viselkedési formáknak nevezi. Az elmondottak természetesen csak nagyon leegyszerűsített formái a lélekgyógyászatban ma világszerte jelentkező irányzatoknak.” BEDE Zsóka: Nyitott ajtók az elmeosztályon. *Békés Megyei Népszáság*, 1982. november 20. 4.

⁷³ A pszichofarmakonok tág kategóriája minden, a központi idegrendszerre ható gyógyszerrel magába foglal: többek között az antidepresszánsokat, hangulatsztabilizálókat, stimulánsokat is.

⁷⁴ PAPP Barbara: *Pszichoterapeuták a Kádár-korszakban: élettörténet és pszichoterápia*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2023. 144–145. DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-414-964-4>

dön már ismert fogalmak elsajátításának. Juhász a csengersimai kutatások során elsősorban a neurózisokra koncentrált, ami alapvetően meghatározta tudományos értelmezésének irányát is: „Az egyik ilyen kritikus felismerése volt a depresszió diagnosztikája és kezelése, ami a szkizofréniára és neurózisra fókuszáló magyar pszichiátia leggyengébb vonala volt. Éppen Achte professzor volt itt Helsinkiből csereprogram keretében, akit elvitt Csengersimára. Juhász professzor mondta el egy alkalommal, hogy Kalle Achte a helyi kocsmárost depressziósnek látta. Juhásznak korábban nem jutott eszébe ez, mert a neurózisokra és az alkoholizmusra fókuszált.”⁷⁵ A nemzetközi együttműködések tehát nemcsak szakmai tapasztalatot jelentettek, hanem új felismerések és szempontok forrásává is váltak.

A Pszichiátriai Világszövetség és az 1983. évi bécsi világtalálkozó

Az eddigiekben felvázolt kapcsolati, szemléletbeli és szakmai szempontok beágyazódtak Magyarország külpolitikai helyzetébe, amelyet a keleti és nyugati tömbök kapcsolata, valamint ezek egyengetése alapvetően befolyásolt – különösképp, hogy utóbbit épp a szövetséges, semlegesebb államokon keresztül végezték. A következőkben bemutatom, hogy Juhász szakmai autonómiája – amely szervezőkészségével párosulva nagyobb mozgásteret biztosított neki – hogyan járult hozzá a globális kapcsolatrendszerekbe való beágyazódáshoz, illetve hogy mindez milyen sajátosan feszült helyzeteket eredményezett a hidegháborús időszak kontextusában. Ennek kiemelt terepét jelenti a Pszichiátriai Világszövetség (World Psychiatric Association, a továbbiakban WPA), amely épp a világot átfogó szakmai hálózat építését tűzte ki maga elé, így a globalizáció jelentős eleme volt.

A szigorú blokklogikától való távolodás jelei már 1965-ben megjelentek. Ekkortól működött egy információs mechanizmus,

⁷⁵ Interjú Bitter Istvánnal.

amely segítségével Moszkva a kelet-európai szövetséges államokat a fontosabb nemzetközi kérdésekről rendszeresen tájékoztatta.⁷⁶ A nemzetközi kapcsolatokban a hatvanas évektől fogva több jelentős előrelépés is történt, amely 1975-ben végül elvezetett a helsinki egyezmény aláírásáig. Ekkortól jellemzőek a magas szintű intenzív tárgyalássorozatok is.⁷⁷ Magyarország már 1975-ben is „nyitott gazdaságú, azaz nagymértékben külkereskedelem-függő ország” volt, így a helsinki záróokmány aláírása után az enyhülés egyik legnagyobb haszonélvezője lett.⁷⁸ Ezt követően egyre intenzívebb lett a párbeszéd a nyugati és a keleti tömb tagállamai között, amelyben Magyarország aktív szereplő volt.⁷⁹

Érdekes megjegyezni, hogy a záróokmány aláírására összehívott találkozón Kádár beszéde volt az egyik leginkább figyelemre méltó: ő fejtette ki legjobban a kapcsolatok, utazások könnyítésének témáját, mindezt pozitív hangvétellel – amiről a nyugati sajtó elismerően számolt be.⁸⁰ A nyugati és keleti blokk között egyre intenzívebbé váló párbeszédben Magyarország kiemelkedő szerepet játszott, a hazai külpolitika pedig „már az 1970-es évek végétől sajátos, relatív önállóságra tett szert”.⁸¹ Ezt diktálta a nemzet gazdasági érdeke is: Magyarország gazdasága ekkorra nyitottá vált, amely egyben függést is jelentett, így a nyugati kapcsolatok fenntartása kulcsfontosságúvá vált – nem csoda hát,

⁷⁶ BÉKÉS Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Osiris Kiadó, Budapest, 2021. 295.

⁷⁷ BÉKÉS Csaba: Bevezető. A magyar külpolitika fő vonásai, 1945–1991. In: HORVÁTH Sándor–KECSKÉS D. Gusztáv–MITROVITS Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021. 31–32.

⁷⁸ Uo. 34.

⁷⁹ Magyarország 1978 és 1983 között – felhasználva a helsinki egyezményben foglaltakat –, offenzív külpolitikát folytatott, amellyel sikeresen terelte a vitát a vezetés számára előnyös irányba. Annak részletes leírásához, hogy miként sikerült mindezt úgy elérnie, hogy közben a blokkon belüli relatíve nagy kulturális és nyitottsági szintje is megmaradjon és a meglévő cenzoriális megoldásait se kelljen érdemben megváltoztatnia, lásd TAKÁCS Róbert: „A jó tanuló fele”. A magyar külpolitika a Helsinki utáni nemzetközi sajtó- és információs vitákban (1975–1983). I. Helsinkitől Belgrádig. *Médiakutató*, 2020/2. 119–130.

⁸⁰ BÉKÉS Csaba: A magyar külpolitika... I. m. 33.

⁸¹ BÉKÉS Csaba: *Enyhülés és emancipáció*. I. m. 294.

hogy a nemzetközi sikerek méltatása a nyilvánosságban is egyre nagyobb teret nyert.

A két blokk közötti kapcsolatépítés kitüntetett szereplői a tudományos és kulturális élet meghatározó alakjai voltak.⁸² Az elitek mobilitása a hidegháborús enyhülésre kifejezetten jellemző jelenség volt. A kiváltságosok közvetítő szerepben találtak magukat az ellentétes hatalmak különböző intézményeken keresztül történő közeledésében.⁸³ A mindennapi utazások és a „kiváltságos” határátkelések között lényeges különbség volt: az elitek mozgásteret jóval nagyobb volt, mint a társadalom többségéé. „[A]z utazás lehetőségét és tapasztalatát a párttagság, a munkahely, az életút, az iskolázottság szintje és általában a társadalmi kapcsolatok határozták meg.”⁸⁴ Juhász előnyös pozícióban volt. Egy 1982-es dokumentum⁸⁵ szerint 1964-től fogva volt az MSZMP tagja, beszélt románul, németül, franciául. 1949 és 1970 között hat kitüntetésben részesült.⁸⁶ Nem kérdés tehát, hogy az elithez tartozott és jelentős előnyöket élvezett. Prof. Tringer László, volt kollégája visszaemlékezése alapján „[p]árttag

⁸² TAKÁCS Róbert: Kulturális külpolitika... I. m. 36–37.

⁸³ „Ezeknek a mediátoroknak – a magyarországi kontextusban például Kodály Zoltánnak, az orientalista Ligeti Lajosnak vagy a történész Ránki Györgynek – az volt a funkciója, hogy elősegítsék és levezényeljék a vasfüggönyön átnyúló tényleges kapcsolatokat és cseréket. Tevékenységük azonban ennél is komplexebb volt. Miközben ellátták a kulturális diplomáciából eredő feladataikat, ezek az elit közvetítők egyúttal transznacionális hálózatokat építettek azzal a céllal, hogy saját maguk és intézményeik nemzetközi presztízsét növeljék, illetve lokálisan saját autonómiájukat fokozzák.” LÁSZLÓ Szabolcs: A transznacionalitás privilégiuma. Hidegháborús utazások típusai az államszocialista Magyarországon. In: TAKÁCS Róbert (szerk.): *A nyitott zárt ország*. I. m. 85.

⁸⁴ Uo.68.

⁸⁵ Jegyzőkönyv a Semmelweis Orvostudományi Egyetem egyetemi tanácsának 1982. december 12-i rendes üléséről. Semmelweis Orvostudományi Egyetem, Egyetemi Tanácsülések, 1982–1983/I. Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOTE_ET_1982-83_1/?pg=363&layout=s (Letöltve: 2025. 06. 20.) A Juhász életrajzi leírását tartalmazó mellékletben olvasható: „munkássága nemzetközileg elismert. Speciális szakterülete a szociálpszichológia és epilepsia. Munkája elismerésül több ízben részesült kitüntetésben. Oktató munkája általánosan elismert, nagy súlyt fektet munkatársai szakmai és politikai nevelésére.”

⁸⁶ Kiváló Munkás (1949), Magyar Népköztársaság Érdemrend V. fokozat (1951), Kiváló Szolgálatért Érdemérem (1955), Munka Érdemrend arany fokozat (1967), Kiváló Orvos (1973), Pro Universitate Emlékérem (1970).

volt, ugyanakkor a pártszervezet hatalmi eszközként használta [...] de ettől függetlenül meggyőződésében materialista volt.”

A nyugati és keleti blokkok közötti viszony az 1980-as évek elején meglehetősen feszült volt: az USA úgy döntött, differenciáltan kezeli a keleti blokk különböző országait, amit a Szovjetunió megosztási kísérletként értelmezett. A Nyugat pedig – különösen az USA – a status quo megbontását látta Afganisztán megszállásában.⁸⁷ A magyar vezetés a konfliktusok ellenére is elszánt volt az enyhülés politikájának folytatásában, ami – ahogy láttuk – erőteljes gazdasági érdeke volt. Békés Csaba értékelése szerint Magyarországnak sikerült megőriznie nyugati kapcsolatait a nehéz, konfliktusokkal terhelt helyzet ellenére is⁸⁸ – ezt 1983–1984 körül is így látja. Ebben a kontextusban került sor a VII. Pszichiátriai Világkongresszusra, amelynek folytán a két blokk e szakmai területen is szembekerült egymással.

A konfliktus oka nem volt új keletű: a Szovjetunióban zajló politikai pszichiátria – a pszichiátriával politikai okokból történő, kényszergyógykezelés formájában megvalósuló visszaélés – már az ötvenes évektől problémaként tematizálódott, az 1960-as években pedig már olyan mozgalom is létrejött, amely ezek ellen tiltakozott.⁸⁹ Az 1970-es évek elejétől kezdtek szaporodni azok a Nyugatra érkező jelentések, amelyek tanúsága szerint a Szovjetunióban orvosi indoklás nélkül zártak be szigorúan őrzött pszichiátriai intézményekbe olyanokat, akik politikai vagy vallási kérdésekben máshogy gondolkodtak.⁹⁰

Hosszú idő telt el, amíg a konfliktus a WPA keretein belül is megjelent. Mindez a feszült hidegháborús viszonyok közepette már csak azért is jelentős volt, mert a WPA nem csak névleg volt „világszövetség”: tagjai között tudhatta a Szovjetuniót, az USA-t, a keleti és nyugati blokkok államainak többségét. A konfliktus

⁸⁷ BÉKÉS Csaba: *Enyhülés és emancipáció*. I. m.

⁸⁸ A diplomáciai és kommunikációs manőverek – például az afganisztáni krízisen való túllépésnek – pontos leírásához lásd Uo. 293–307.

⁸⁹ Fernando SUMAN: *Cultural Diversity, Mental Health and Psychiatry: The Struggle against Racism*. Brunner–Routledge, Hove–New York, 2003. 160.

⁹⁰ Richard BONNIE: Political abuse of psychiatry in Soviet Union and in China: Complexities and controversies. *The journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 2002/1. 4.

egy idő után szakmai színezetet is öltött; a megfogalmazódásának épp a WPA etikai alapelveinek lefektetése volt sarkalatos pontja.

A WPA 1977-es, Honoluluban megrendezett VI. kongresszusán ítélték el először hivatalosan e gyakorlatot. A brit és amerikai pszichiátriai társaságok kezdeményezésére két határozatot is elfogadtak: az egyik elítélte a Szovjetunióban tapasztalt szisztematikus politikai visszaéléseket a pszichiátriában, míg a másik egy vizsgálóbizottság felállítását sürgette az állítások kivizsgálására. A brit javaslat szűk többséggel ment át (90:88 arányban), míg az amerikai indítványt nagyobb arányban támogatták (121:66).⁹¹ Az Amerikai Pszichiátriai Társaság kérésére a WPA 1977 augusztusában megrendezésre kerülő világkongresszusán külön ülészakot tartottak a pszichiátriai visszaélésekről.⁹² Mindez az etikai alapelvek megfogalmazásának keretei között zajlott. Az ezeket tartalmazó hawaii egyezményt fennakadások – a szovjet küldöttség ellenzése – nélkül fogadták el.⁹³ Érdekes módon Juhász Pál a VII. bécsi kongresszuson épp az ebben leírt szakmai-etikai alapelvekre hivatkozva nehezményezte egy svéd professzor vádját, miszerint Magyarországon találkozott a politikai pszichiátria egy áldozatával.⁹⁴ A sokszor nehézkesen elfogadott közös etikai normák eltérő értelmezése, az ekörül zajló definíciós-ideológiai csatározás ugyanakkor nem ismeretlen jellegzetesség,⁹⁵ amely-

⁹¹ Robert van VOREN: *Cold War...* I. m. 197.

⁹² Uo. 153.

⁹³ Uo. 196.

⁹⁴ Pákh Tibor esetének leírásához lásd: PÁKH Tibor: Visszaélések a pszichiátrián. Moszkva pszichiátriai visszaéléseinek hatása a magyar igazságszolgáltatásban. *Magyar Szemle*, 1993/1. 70–85. A tudományos konszenzus alapján a politikai pszichiátria Magyarországon is létezett, ám ezek inkább elszigetelt ügyek voltak; a Szovjetunióhoz hasonló, intézményesített, rendszerszintű politikai pszichiátria nem létezett. SÜKÖSD Anikó–BODOR Péter: Politikai pszichiátria a szocialista Magyarországon. *Impulzus: szegedi pszichológiai tanulmányok*. 2021/1. 12–13.; Robert van VOREN: Ending Political Abuse of Psychiatry: Where We are Not and What Needs to Be Done. *British Journal of Psychiatry Bulletin*, 2016/1. 30.; PAPP Barbara: I. m. 147.

⁹⁵ Például a szintén az 1980-as évek elején zajló sajtóvitában is megfigyelhető volt, hogy „meddő viták folytak az információ politikai jellegéről és kölcsönösen egymást vádolták a felek a Helsinki záróokmány megsértésével”. TAKÁCS Róbert: *A jó tanuló felel...* I. m. 127.

ben ugyancsak Juhász szuperhatalmak közti lavírozása érhető tetten.

1981 elejére kilenc tagtársaság összesen huszonhét panaszt nyújtott be a WPA-hoz. Válasz hiányában a Végrehajtó Bizottság – megkerülve a szokásos eljárási rendet – közvetlenül felvette a kapcsolatot a szovjetekkel, sürgetve őket a válaszadásra. 1981 októberében a Felülvizsgálati Bizottság elnökének jelentéséből már érezni lehetett, hogy a szovjetekkel szembeni türelem fogytán van. A bécsi világkongresszus előkészületei során az Amerikai Pszichiátriai Társaság 1982. augusztus 12-én körlevelet küldött a WPA összes tagtársaságának, amelyben bejelentették szándékukat, hogy fórumot szerveznek a kérdés megvitatására a bécsi közgyűlés előtt. Meghívták a többi tagtársaságot, hogy közösen támogassák az eseményt, és a külügyminisztériumok bevonását is javasolták a beszélgetésbe, amelyet az ENSZ Emberi Jogi Bizottságán belül szerettek volna lebonyolítani. A Szovjetunió később ezt a levelet használta fel mint a WPA-ból való kilépése egyik fő indokát.⁹⁶ 1983. január 31-én hivatalosan is kilépett a WPA-ból. Több jel utal arra, hogy a döntést a legfelsőbb politikai szinten hozták meg, majd a Szovjet Pszichiátriai Társaság révén hajtották végre: a döntés a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának rendelete alapján született – a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottságának javaslatára –, nem vitatták meg a pszichiáterekkel, valamint a törvényhozás sem tárgyalta a döntést.⁹⁷

Ilyen előzmények után rendezték meg az 1983-as kongresszust, amelyet visszaemlékezések szerint eredetileg Budapesten szerettek volna megtartani. Az eddigiek alapján elképzelhető, mekkora jelentősége volt a kongresszus Budapesten, a szovjet blokk határain belüli megtartásának. Nemcsak a kongresszus helyszínének, hanem a WPA vezetőségi tagjainak megválasztása is kifejezetten diplomáciai kérdésnek minősült.⁹⁸ 1989-ben

⁹⁶ Robert van VOREN: *Cold War...* I. m. 200.

⁹⁷ Uo. 204.

⁹⁸ „Ezekben a nemzetközi szervezetekben a szovjet blokk országai számára a hidegháborús szembenállás kifejezetten előnyt jelentett”, s a szervezetek vezetésének megválasztásakor fontos szempont volt, hogy ki melyik blokkhoz tartozik. „[A]fféle íratlan szabályként működött, hogy a Szovjetunió és/vagy valamelyik szövetségese is pozíciókhoz jusson azokban. Ennek köszönhetően Magyarország

például Fűredi Jánost választották meg, aki később így értékelte ezt: „szükség volt egy kelet-európaira, és akkor úgy döntöttek, hogy én lehetek az”.⁹⁹

A Szovjetunió ugyanakkor szintén nyomást fejtett ki szövetségeseire. Hasonlóan ahhoz, amikor 1984-ben – válaszul az 1980-as moszkvai olimpia bojkottjára – a Los Angeles-i olimpiáról a szovjet blokk csaknem egységesen távol maradt,¹⁰⁰ a Szovjetunió a VII. világkongresszus kapcsán is a távolmaradást, illetve a WPA-ból való kilépést várta el a blokk országaiban működő társaságoktól. Magyarország azonban ezeknek nem tett eleget: részt vett a kongresszuson – bár erről érthető okokból a sajtó egyáltalán nem tudósított –, Juhászt pedig a Végrehajtó Bizottság alelnökének jelölték. A *Külpolitikai Évkönyv* két helyen számolt be a magyar részvételről. Az Egészségügyi Minisztérium részéről huszonhat fő vett részt, Juhász Pál és Tariska István vezetésével; a Magyar Néphadsereg Egészségügyi Szolgálat képviselőjében ismeretlen létszámú delegáció vett részt dr. Magyar István¹⁰¹ vezetésével. Érdekesség, hogy az időpontok, a helyszín és a program pontos megnevezése rendre eltér a két forrásban.¹⁰²

Bár a sajtó nem számolt be róla, a kongresszus jelentősége több forrás alapján is kirajzolódik. Némileg pótolva a sajtó „tájékoztatását”, a kongresszus után jó negyedével az *Orvosi*

– és a többi kis- és közepes lakosságú államszocialista ország – felülreprezentált volt a nemzetközi szervezetek vezetőségében.” TAKÁCS Róbert: *Kulturális külpolitika...* I. m. 36–37.

⁹⁹ TENYI Tamás–OSVÁTH Péter: Interjú Fűredi Jánossal. In: FÜREDI János (szerk.): *Szubjektív történelem. A magyar pszichiátia elmúlt 50 éve*. Medicina Kiadó, Budapest, 2019. 255–256.

¹⁰⁰ Az eset körülményeinek és hatásainak részletes leírása: RADVÁNYI Zoltán: *1984 – A kettőtört olimpia*. Kék Európa Stúdió, Budapest, 2014.

¹⁰¹ Dr. Magyar István neve mellett a „Nemzetközi Pszichiátriai Társaság”, azaz a WPA is fel van tüntetve. A Semmelweis Egyetemen a Juhász halála után megürült igazgatói helyet ő vette át.

¹⁰² A Pszichiátriai Világkongresszus Bécsben július 11–16. között zajlott, a Pszichiátriai Világkongresszus pedig Ausztriában, július 10. és 17. között. *Magyar Külpolitikai Évkönyv. I. A Magyar Népköztársaság Nemzetközi Kapcsolatainak és Külpolitikai Tevékenységének Eseménynaptára*. Külügyminisztérium, Budapest. 104., 142.

*Hetilapban*¹⁰³ jelent meg egy kétoldalas, tartalmas beszámoló Bánki M. Csaba pszichiátertől. Az összefoglalóból egy eklektikus, ízig-vérig globalizált „mamut-kongresszus” képe rajzolódik ki: „szembeötlő volt a transzkulturális pszichiátria népszerűsége, nagyszámú dolgozatban indiai, pakisztáni, arab és latin-amerikai országok magatartás-, élet- és értéknormáinak összehasonlítása, elemzése”.¹⁰⁴ Bánki azt is kiemelte, hogy „[h]azánkat impresszionáló számú résztvevő képviselte. [...] A magyar résztvevők, előadók fogadtatása igen jónak tűnt, a hazai pszichiátria értékéről általában kedvező véleményeket lehetett hallani.” A szakmai szempontok alapján írott beszámolóban az esemény politikai tétje érthető módon egyáltalán nem jelent meg, bár ekkorra hivatalos keretek között, explicit egyeztetés zajlott róla – amely korántsem explicit módon, egy öt évvel későbbi, más fókuszú jelentés mellékletéből derül ki. Itt kerül felsorolásra 1983. szeptember 6-i dátummal a „Tájékoztató a VII. Pszichiátriai Világkongresszusról /politikai vetülete miatt/”.¹⁰⁵

A feszültség a bécsi világkongresszus tisztségújításánál tört felszínre. A rendezvény a visszaemlékezések szerint zavartan, hektikusan zajlott. A társaság elnöki – az eredeti jelölt visszalépése miatt –, illetve a Végrehajtó Bizottság alelnöki posztjára kerestek tagokat. A tisztségek megszavazásakor, amikor utóbbira került a sor, váratlan dolog történt: Juhász Pál elfogadta az alelnöki pozíciót. Ez a WPA szempontjából öröndetes volt, hiszen így sikerült elkerülni, hogy mindhárom végrehajtó bizott-

¹⁰³ A gyakran megjelenő szaklap szabadabb megjelenést biztosíthatott, ezentúl a beszámoló címe és tartalma a *hetilap* tartalomjegyzékében nem volt látható.

¹⁰⁴ BÁNKI M. Csaba: Irányzatok, eklekticizmus és szintézisre törekvés. A 7. Pszichiátriai Világkongresszus, Bécs, 1983. július 11–16. *Orvosi Hetilap*, 1983/46. 2756.

¹⁰⁵ Budapest Főváros Levéltára: MSZMP Budapesti Bizottság II. Kerületi Bizottsága vezető testületeinek iratai. Végrehajtó Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1988. február 11. HU BFL XXXV.7.a/4. Az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet MSZMP alapszervezete 1988-ban jelentést készített a helyi pártszervezet szakmai munkát segítő tevékenységéről – ez indokolta, hogy öt évre visszamenőleg foglalják össze munkájukat, amelyet a „szakmai jellegű témák” felsorolásával egészítenek ki, 1982 májusától kezdődően.

sági tag skandináv országból származzon.¹⁰⁶ Juhász szempontjából viszont kockázatos lépés volt a szovjet érdekektől eltérően cselekedni. Tisztában volt azzal – sőt, számított is rá –, hogy hazaérkezését követően szankciók érhetik a WPA-ban történt megválasztása miatt. Közvetlenül a kongresszusról való hazaérkezése után a hatóságok Juhászt kihallgatásra hívták, ahol Füredi János visszaemlékezése szerint a Külügyminisztérium, Belügyminisztérium és a párt részéről is jelen voltak. Az egészségügyi miniszter fegyelmi eljárást indított ellene, valamint a párt is fellépett vele szemben. A szankcionálás ellenére a szovjet vezetés felismerte a nemzetközi szervezetben betöltött pozíciók stratégiai jelentőségét; különösen a Végrehajtó Bizottságra való befolyásgyakorlás és a szovjetekkel szembeni állásponttal kapcsolatos információszerzés miatt láttak ebben lehetőséget. Célként merült fel az is, hogy Juhász befolyása révén mozdítsa elő a WPA új elnökének moszkvai látogatását, ahol a vezető szovjet pszichiáterekkel folytatott találkozó segíthetett volna a vádak tisztázásában.¹⁰⁷

Juhász szerepvállalása e téren összhangban állt a szovjet érdekekkel,¹⁰⁸ amelyek ugyanakkor nem váltak el élesen a saját, a hazai és a keleti blokk szakmai közégeinek érdekeitől sem. A WPA mint globális szervezet különös jelentőséggel bírt a szövetséges államok számára, hiszen jellemzően a külföldi kollégákkal való kapcsolattartás egyetlen útja volt. Ezt mutatja, hogy az esetet követően aggasztóan megnőtt azon – kilépett és bent maradt társaságokba tartozó – pszichiáterek üzeneteinek száma, akik a WPA-t sürgették, hogy tartózkodjon a további büntető kezdeményezésektől, nyitva hagyva a WPA ajtaját. Ekkor azonban Juhász Pál már súlyos beteg volt, nem tudott részt venni az ülésen, így levélben képviselte álláspontját. A Végrehajtó Bizottság tagjaitól

¹⁰⁶ Robert van VOREN: *Cold War...* I. m. 212–214.

¹⁰⁷ Uo. 217–218.

¹⁰⁸ Costas N. STEFANIS–Niels REISBY: The Involvement of the World Psychiatric Association in the Issue of the Political Abuse of Psychiatry. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 1993/4. 14–18. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1600-0447.1993.tb05356.x>. Ennek fényében Voren meglepetésének ad hangot a vele szembeni szigorú fellépés kapcsán.

az „enyhülésért és önmérsékletért könyörgött”.¹⁰⁹ A szovjet kérdéssel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy fontos lenne kapcsolatot teremteni a Szovjet Pszichiátriai Társasággal, és részletesen meg kell vizsgálni az orosz professzorok által bemutatott dokumentumokat, amelyekkel ártatlanságukat igyekeztek bizonyítani. Javasolta továbbá, hogy a WPA új vezetése keresse meg az érintett társaságokat, és kérje őket korábbi nyilatkozatuk felülvizsgálatára, politikamentes hozzáállást ígérve. Juhász álláspontja tehát jól illeszkedett a szovjet érdekekhez, Voren szerint ezért is meglepő, hogy a magyar hatóságok mégis erőteljes nyomást gyakoroltak rá.¹¹⁰

Összegzés

Juhász Pál neurológus, pszichiáter életútján keresztül az államszocialista kereteken belüli globalizáció mechanizmusai rajzolódhatnak ki. A református közegben nevelkedett fiatal a harmincas évek társadalmi válsága a kommunista eszmék irányába terelte, amely gondolkodásában később is meghatározó maradt. Kedvező társadalmi helyzetét sikeresen kamatoztatva kettős pozícióba került. Az államhatalom szempontjából szak tudása, készségei és tőkái – amelyek segítségével a debreceni és a Balassa utcai klinikákat is megszervezte – fontossá tették, ez ugyanakkor az átlagosnál jóval nagyobb mozgásteret jelentett számára. Ezt kihasználva saját magának és munkatársainak is bizonyos fokig védett teret biztosított, amely a kritikus megközelítéseknek is lehetőséget kínált. Előny volt számára mindebben pszichiátriai hivatása is, amely – a pszichológiához képest például – nemcsak az államhatalom szempontjából jelentett kedvezőbb pozíciót, hanem az orvosi hivatás hosszú múltra visszatekintő autonómiájával is együtt járt.

Néhány nagyobb nemzetközi változást is ügyesen kiaknázott: a szociálpeszichiátria Nyugaton népszerű irányzatát sike-

¹⁰⁹ Uo. 16.

¹¹⁰ Robert van VOREN: *Cold War...* I. m. 219.

resen adaptálta az államszocialista logikájába, amellyel hazai és nemzetközi elismeréseket egyaránt megszerzett. Az általa igazgatott klinikák tudományos életét tudatosan szervezte úgy, hogy az nemzetközileg is értékelhető legyen, így a rendszer ki nyílásával a nemzetközi elismerések egyre inkább megtérültek itthon is. Hazai és nemzetközi megbecsültségének köszönhető, hogy az 1980-as évek első felére jellemző, feszült hidegháborús helyzet metszéspontjába került egy legalább annyira politikai, mint szakmai kérdésben a szovjet politikai pszichiátia kapcsán.

Attól függően, hogy a rendkívül szövevényes életrajz mely aspektusait és milyen szempontból hangsúlyozzuk, Juhász történetének többfajta párhuzamos olvasata is elképzelhető. Nyugat felől nézve Juhász Pál az államhatalomnak ellenálló hős – amely a hidegháborús konfliktusok tárgyalása kapcsán szintén nem példa nélküli.¹¹¹ Robert Van Voren kiváló példája ennek, aki könyvét Juhásznak ajánlotta, „aki a totalitárius nyomásnak ellenállva saját lelkiismerete szerint cselekedett”.¹¹² Ahogy láttuk, Juhász ezzel egy időben ugyanakkor egyes esetekben a szovjet érdekeket is kiszolgálta, valamint az állampártba is beágyazott volt. Azt is láttuk viszont, hogy a hatalmi és társadalmi helyzetéből fakadó előnyöket sokszor a társadalmi problémák megragadására használta fel.

E kettősség értelmezésének nehézségére példa Gervai András írása, aki mind az egyirányú elnyomás, mind az ennek ellenálló hősiesség narratíváját alkalmazza Juhászra anélkül, hogy reflektálna arra a problémára, miszerint mindkét elbeszélés ugyanazon személyre vonatkozik.¹¹³ A jelek arra mutatnak azonban, hogy épp e kettősség az, ami e korszak jellegzetes termékeként

¹¹¹ „Nem véletlen tehát, hogy a transznacionális történelem további kiemelt »hősei« Kelet-Európában a disszidensek, illetve a tudósok/szakértők.” LÁSZLÓ SZABOLCS: I. m. 66.

¹¹² Robert van VOREN: *Cold War...* I. m. V.

¹¹³ Gervai például azon állítását, miszerint a pszichiátriai szakmát „a hatalom rendkívüli mértékben ellenőrizte, átpolitizálta. A pszichiátriai intézményeket csak megbízható káderek vezethették, a SOTE Pszichiátriai klinikájának élén például mindig katonaeorvos állt”, részben Juhással kívánja alátámasztani. Vele kapcsolatban ugyanakkor a vonatkozó lábjegyzetben – Voren nyomán – mint ellenállóról ír. Juhász „hősiesség helytállása” az, „amellyel kiállt a hatalomtól független, szakmai alapon működő pszichiátriáért”. GERVAI ANDRÁS: I. m. 309.

joggal köti le a kutatói figyelmet.¹¹⁴ Juhász Pál egyetlen, egyediségében sajátos és mégsem egyedülálló példája ennek a rendkívül komplex és nehezen megítélhető lavírozásnak. Talán a kérdés végleges eldöntésénél is fontosabb az a vita, amely nyomán épp e szövevényes viszonyok tárulnak fel.

¹¹⁴ „Az államszocialista rendszerekben élő közvetítőknek meg kellett birkóznuk azzal a kettősséggel, ami abból származott, hogy egyrészt országaik meglévő társadalmi és politikai struktúráiba voltak beágyazódva, másrészt viszont ezek minőségi átalakítására törekedtek a nemzetközi tapasztalatok importja révén. Hazájukban folyamatosan azon dolgoztak, hogy megtalálják az egyensúlyt aközött, hogy a hatóságok által is elfogadhatónak tartott határokon belül maradjanak, miközben igyekeztek folyamatosan újragondolni és átalakítani az elfogadhatóság »tartományát«, s ezáltal számos diákjukat és kollégájukat hozzászerezni ahhoz, hogy részesedjenek a kiváltságos mobilitásban. Ezzel végeredményben egy Janus-arcú enyhülést képviseltek: bár a közvetítők kulcsszerepet játszottak abban, hogy a hidegháborús cserék működhetek, egyúttal legitimálták a nemzetközi status quót, és az azt jellemző szelektív, kivételes transznacionalitást is.” LÁSZLÓ Szabolcs: I. m. 74.

OLAJOS ARTÚR

Nagy Ferenc 1954-es indiai előadókörútja

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.4>

Az 1945. november 4-én tartott magyarországi parlamenti választásokat a Független Kisgazdapárt nyerte a szavazatok 57%-ával, ám az adott politikai helyzetben – a kommunisták, szociáldemokraták és parasztpártiak részvételével – koalíciós kormány alakult a kisgazda Tildy Zoltán vezetésével. Nagy Ferencet, a párt főtitkárát az államfői jogokat gyakorló Nemzeti Főtanács elnökének nevezték ki, majd a Magyar Köztársaság 1946. február 1-jei kikiáltása után miniszterelnöknek. Politikájának távlati célja egy, a Szovjetunióval nem ellenséges, de alapvetően az Amerikai Egyesült Államokra, illetve a nyugat-európai államokra támaszkodó paraszti-polgári demokrácia kialakítása volt.¹ Ez azonban az adott geopolitikai feltételek között irreálisnak bizonyult. A Szovjetunió támogatását maga mögött tudó Magyar Dolgozók Pártja (MDP) a koalíciós kormányzás időszakában fokozatosan kiszorított minden más politikai erőt az ország irányításából, aminek egyik fontos pillanata volt Nagy Ferenc eltávolítása a kormányfői pozícióból.

Nagy Ferenc 1947. május végén rövid szabadságon volt Svájcban, amikor telefonon közölték vele, hogy megvádolták egy „köztársaság-ellenes összeesküvésben” való részvétellel, és fia külföldre engedését lemondásához köthették.² Június 1-jén – tizenhat hónap kormányzás után – végül lemondott miniszterelnö-

¹ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2010. 286–287.

² Uo. 291.

ki tisztségéről, majd június 14-én Genfből az USA-ba repült, ahol menedékjogot kapott. Később az ottani interjúi, beszédei és írásai – mint például a New York-i *Life* magazin felkérésére írt memoárja – után járó tiszteletdíjakból földet vásárolt a Virginia állambeli Herndonban, ahol gazdálkodással kezdett foglalkozni.³ A nemzetközi politikai légkör megváltozásával, az USA és a Szovjetunió közti versengés erősödésével, az 1950-es évek elején különféle antikommunista szervezetek tevékenységén keresztül ismét bekapcsolódott a nemzetközi politikába.⁴ Tagja, illetve vezető személyisége volt a Magyar Nemzeti Bizottmánynak, a Rab Európai Nemzetek Szövetségének és a Nemzetközi Parasztuniónak, utóbbi alapításában is részt vett.⁵

A kommunistaellenes nemzetközi szervezetekben folytatott munkájának eredményeként ma már utólag azt mondhatjuk, hogy 1947-et követően Nagy Ferenc a körülmények ellenére képes volt politikai tényezővé, a magyar emigráció egyik vezető személyiségévé válni. Ehhez ugyanakkor arra is szükség volt, hogy az Egyesült Államok hidegháborús külpolitikája is fantáziát lásson Nagy Ferenc személyében. E keretben értelmezhetők még az USA-ban, illetve a harmadik világban a kommunizmusról tartott felvilágosító előadásai.⁶ Tanulmányom ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik: a Nagy Ferencsel kapcsolatos kutatásokat kívánja kiegészíteni az 1954-es indiai előadás-sorozatának bemutatásával, az ott tárgyalt jelenségek elemzésével, illetve – a lehetőségekhez mérten – a közönségre gyakorolt hatás felmérésével.

Annak köszönhetően, hogy az Új-Delhiben működő magyar követség feladatai közé tartozott, hogy monitorozza a magyar állam ellenségének bélyegzett személyeket, Nagy Ferenc indiai tevékenységével kapcsolatban értékes külügyi források, dokumentumok keletkeztek. Ezekhez számos angol nyelvű indiai újságcikket mellékeltek, amelyek szintén megőrződtek a Magyar

³ BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1989*. Mikes International, Hága, 2006. 56.

⁴ VIDA István: Nagy Ferenc politikai pályafutása. *História*, 1981/3. 23.

⁵ Nagy Ferenc Miniszterelnök Kutatócsoport. Forrás: <https://nagyferenc.org/Nagy-Ferenc> (Letöltés: 2025. 04. 10.).

⁶ HAAS György: Emigrációban is végig a nemzetet szolgálva. *Magyar Nemzet*, 2003. október 8.

Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) gyűjteményében. Ezek segítségével megkísérelhetjük részletesen rekonstruálni a volt miniszterelnök 1954. november–decemberi indiai körútjának indiai visszhangját is. Ezenfelül a Columbia University gyűjteményében őrzött Nagy Ferenc-dokumentumok között további, a volt magyar kormányfő által az ázsiai útjairól írt beszámoló, illetve magánlevél is található.⁷ Az intézménnyel való levelezés alapján azonban ezek között nincsenek olyan dokumentumok, amelyek közvetlenül az 1954-es indiai úthoz kapcsolódnának. Ugyanakkor magyar nyelvű referens híján sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudták, hogy Nagy Ferenc Indiához köthető magánlevelezése tartalmaz-e olyan további információkat, amelyek adalékul szolgálhatnak az 1954-es út tekintetében. Mindezt figyelembe véve tehát azt mondhatjuk, hogy az ebben a tanulmányban tárgyalt kérdések tisztázásához a további levéltári vizsgálat hozzájárulhat, ám jelen kutatás kereteit meghaladja. Az MNL által rendelkezésre álló dokumentumok lehetővé teszik, hogy az általuk megalkotható narratívát más forrásokkal összevessük, értékeljük. Kérdés tehát, hogyan értékelhető a volt magyar kormányfő tevékenysége az 1950-es évek közepén. Milyen témákat tárgyalt a volt magyar kormányfő Indiában, és hogyan adta elő ezeket? A beszámolók alapján mit rekonstruálhatunk abból, milyen reakciókat váltott ki a volt magyar kormányfő indiai előadás-sorozata?

A hidegháborús külpolitika és Nagy Ferenc

A második világháború utáni években, az 1945–1947 közötti időszakban USA-ba kivándorolt magyarokat két fő csoportra lehet osztani. Az első a még a háború lezárása előtt, többségében 1944-ben először Németországba menekült, majd nem sokkal később, a háború lezárásakor az USA-ba kivándorolt, döntően jobboldali

⁷ A Columbia University levéltári segédletei (Archival Finding Aids) Nagy, Ferenc, 1903–1979. Forrás: https://www.columbia.edu/cu/libraries/inside/projects/findingaids/scans/pdfs/ldpd_bak_4079757.pdf (Letöltés: 2025. 04. 29.).

csoportokat foglalta magába. A másodikat pedig a később, többnyire 1947-ben már közvetlenül az USA-ba érkező demokratikus beállítottságú, az egypárti diktatúra kiépítése nyomán a magyarországi politikai és gazdasági életből kiszorultak alkották. Az utóbbiak közé tartozó politikusok voltak azok, akik – mivel az ő kommunizmusellenes nézeteik összeegyeztethetőek voltak az USA szovjetellenes külpolitikájával – felkeltették az amerikai kormány érdeklődését. Közéjük tartozott maga Nagy Ferenc is.⁸ A State Department általánosságban is potenciális propaganda-célokra felhasználhatónak tekintette a szovjetizált államokból menekülőket. A volt magyar kormányfő pedig kifejezetten ideálisnak számított erre a célra.⁹ A parasztság és a kisbirtokosok érdekeit, illetve a demokratikus értékeket valló Nagy Ferencet az Eisenhower-kormány idején az USA-ban élő magyarság egyik kulcsfigurájává, illetve a magyarországi szovjet uralom veszélyeinek egyik szószólójává emelték.¹⁰

1954 – amelynek végén Nagy Ferenc Indiába látogatott – már a nemzetközi feszültség enyhülésének időszaka volt. Sztálin halála után sikerült megállapodni a koreai fegyvernyugvásban, s 1954 áprilisában a nagyhatalmak Genfben tárgyalóasztalhoz ültek. Mindez elmozdulást jelentett a nyílt konfrontációtól a párbeszéd és a hidegháborús feszültség csökkenése felé.¹¹ A békés egymás mellett élés meghirdetése nem jelentette a stratégiai pozícióik és érdekek feladását, így például a nyugati hatalmak 1954 őszén döntöttek arról, hogy felveszik az NSZK-t a NATO-ba. Ami pedig témánk szempontjából nagyobb jelentőséggel bír, 1954 szeptemberében az USA, Nagy-Britannia, Franciaország, Ausztrália, Új-Zéland és három ázsiai ország – Pakisztán, Thaiföld és a Fülöp-

⁸ István DEÁK: Hungarian Political Emigration and the Origins of the Cold War. *The Polish Review*, 2002/3. 325–326.

⁹ Uo. 325–330.

¹⁰ Judith FÁI-PODLIPNIK: Feuding Hungarians in the West: Troubles with the Struggle against Communist Ascendancy in Hungary, 1945–1956. *International Social Science Review*, 2007/1–2. 6–8. Forrás: <http://www.jstor.org/stable/41887301>

¹¹ BEKÉS Csaba: Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom. In: HEGEDŰS B. András–KENDE Péter–KOZÁK Gyula–LITVÁN György–RAINER M. János (szerk.): *Évkönyv V. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete*, Budapest, 1997. 201–202.

szigetek – részvételével megalakult egy újabb katonai szövetség, a Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezete (SEATO), ami ugyanazt a hidegháborús logikát követte, mint a NATO bővítése Európában. A kommunizmus feltartóztatásához használt kemény eszközök, katonai szövetségek mellett azonban igénybe vették az ideológiai feltartóztatás puha eszköztárát is, ami Ázsiában magába foglalta az olyan utakat is, mint például Nagy Ferenc indiai körútja.

Dzsaváharlál Nehru semlegességi politikáját az USA döntéshozói az ország stratégiai érdekei szempontjából veszélyesnek ítélték, úgy gondolták, hogy a Szovjetunió feltartóztatásához szükségszerű, hogy Indiát a demokráciák oldalán tartsák.¹² Az 1950-es évek elején Ázsiában az USA-nak versenyre kellett kelnie a Szovjetunió által az ázsiai országoknak nyújtott gazdasági és technikai segítségnyújtással. A Hindusztáni-félszigeten új kihívást jelentett az amerikai vezetés számára az 1953-ban megkötött indiai-szovjet kereskedelmi szerződés.¹³ Továbbá megoldást kellett találnia annak ellensúlyozására, hogy a világ akkori legnépesebb országában, az Indiával szomszédos Kínai Népköztársaságban – különösen a koreai háború után – konszolidálódott a Kínai Kommunista Párt uralma.¹⁴ Sőt, azzal is szembe kellett néznie, hogy Kína és India közeledett egymáshoz. A már említett kereskedelmi szerződés után, 1954. április 29-én sor került az India és Kína viszonyát rendező, úgynevezett panca sila megállapodás aláírására, amely a két ország békés együttélés öt alapelvét rögzítette.¹⁵ Ez azonban nem azt jelentette, hogy Nehru Indiát mint kommunistabarát államot kívánta volna beállítani.¹⁶ Ez az államközi szerződés a gyakorlatban Nehru külpolitikai elképzeléseinek megtestesülését jelentette. Az indiai

¹² Robert. J. McMAHON: *The Cold War on the Periphery: The United States, India and Pakistan*. Columbia University Press, New York, 1994. 39–40.

¹³ Vijay SEN BUDHRAJ: Major Dimensions of Indo-Soviet Relations. *India Quarterly*, 1975/1. 12–13. DOI: <https://doi.org/10.1177/097492847503100102>

¹⁴ Richard H. IMMERMAN: The United States and the Geneva Conference of 1954: A New Look. *Diplomatic History*, 1990/1. 44. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.1990.tb00075.x>

¹⁵ M. S. RAJAN: Indian Foreign Policy in Action, 1954–56. *India Quarterly*, 1960/3. 223. DOI: <https://doi.org/10.1177/097492846001600301>

¹⁶ Communists in India Are Destructive, Says Nehru But in China They Are Constructive. *Indian Daily Mail*, 4 December 1954. 3.

miniszterelnök arra törekedett, hogy elkerülje a blokkokhoz való tartozást, mert úgy látta, ellenkező esetben óhatatlanul belekeveredne a hidegháborús hatalmi politikába. Ennek részeként óvakodott attól, hogy India bármelyik oldal irányába elköteleződjön, ezért országát igyekezett hídként pozicionálni a Kelet és a Nyugat között.¹⁷

Abban, hogy az USA akadályozni próbálta az ázsiai országok Szovjetunióhoz vagy magához a kommunista ideológiához való közeledését, az 1950-es évek első felében nagy szerepet tulajdonítottak a propagandának. Ezenbelül több esetben használtak fel olyan emigráns személyiségeket, akik a második világháború utáni években Közép- és Kelet-Európából emigráltak, mindenekelőtt azokat, akiknek politikai értékrendje összeegyeztető volt az amerikai kormányzat demokráciával kapcsolatos elképzeléseivel. Az USA kormánya és a CIA által támogatott propaganda-előadások közé tartoztak Nagy Ferenc nyilvános fellépései is, amelyeken a szovjet elnyomás mintáját, tapasztalatait, elbeszéléseit osztotta meg.¹⁸ Nagy olyan értékes tapasztalatokkal rendelkezett, amelyek kézzel foghatóvá tették a kommunizmus veszélyeit, így az USA kormányának és antikommunista szervezeteknek a támogatásával néhány, az amerikai külpolitika szempontjából jelentőséggel bíró ázsiai országban is megfordult az 1950-es és 1960-as évek folyamán, hogy a „szovjet gyarmatosítás” ellen kampányoljon.¹⁹ Például 1954 áprilisában a Japán Külügyi Intézet meghívására, de az USA kormányának anyagi támogatása révén jutott el Japánba, ahol egyetemeken, politikai klubokban és egyes társadalmi szervezetek vendégeként tartott előadásokat a kommunizmus európai terjedéséről.²⁰

Nagy Ferencet hivatalosan a Nemzetközi Parasztszövetség 1954-es New York-i kongresszusán a Krishikar Lok²¹ elnevezésű

¹⁷ Uo. 229–236.

¹⁸ István DEÁK: I. m. 325–330.

¹⁹ Nagy Ferenc Miniszterelnök Kutatócsoport, <https://nagyferenc.org/> (Letöltve: 2025. 03. 06.).

²⁰ BORBÁNDI Gyula: I. m. 130.

²¹ 1951-ben a Nehru politikájával elégedetlen Tanguturi Prakasam és Gogineni Ranga Nayukulu kiléptek az Indiai Nemzeti Kongresszus Pártból, és új pártot alapítottak, majd N. G. Ranga még az év áprilisában létrehozta a

indiai parasztpárt elnöke, Gogineni Ranga Nayukulu (továbbiakban N. G. Ranga) hívta meg Indiába azzal az indokkal, hogy a volt magyar kormányfő megismerhesse az indiai parasztság életét, valamint megossza vele magyarországi tapasztalatait.²²

Nagy Ferenc indiai útja jó előre meg volt tervezve. Látogatása előtt már másfél hónappal újságcikkek jelentek meg arról, hogy mikor érkezik, és milyen témákról fog előadásokat tartani a volt magyar miniszterelnök.²³ Ez azonban nem feltétlenül a szerkesztőségek őszi érdeklődésének a jele volt. Az indiai döntéshozók már az 1940-es évek végén hangot adtak annak a gyanújuknak, hogy a CIA politikai tevékenységet folytat Dél-Ázsiában. 1955 júniusában maga Nehru vetette fel az ausztriai Salzburgban egy indiai diplomaták számára tartott találkozón, hogy az amerikai hírszerzés a sajtón és marketingszervezeteken keresztül befolyásolja az indiai közbeszédet.²⁴

1954. október 31-én Nagy Ferenc és munkatársa, Hőgye Mihály, a Magyar Parasztszövetség vezetőségi tagja repülővel útnak indult New Yorkból Új-Delhibe,²⁵ hogy felvilágosító előadásokat tartson az indiai parasztság számára a kommunisták belpolitikájáról és arról, hogy milyen erőszakos módszerekkel formálták át Magyarországot és lényegében számolták fel a demokráciát.²⁶ Már az előzetes útvonalterv alapján látni lehetett, hogy India számos gazdaságilag és politikailag is jelentős térségébe el fog látogatni. Felkeresi majd többek között Delhi, Dzsajpur, Haidarábád, Kalkutta (Kolkata), Bombay (Mumbai) városát, el-

Krishikar Lok (Paraszti Néppárt) nevű politikai pártot. Az 1951-es Lok Sabha-választásokon egy, az 1952-es madraszi törvényhozási választásokon tizenöt helyet szerzett.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Az államigazgatás felsőbb szervei, Külügy, Külügyminisztérium, TÜK iratok, 1945–1964, 60 India (továbbiakban: HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India), 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954., Melléklet. *Amrita Bazar Patrika*, Calcutta, 1954. november 18.

²³ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 010961/1, 321/titk., Rubin Péter, 1954. december 18.

²⁴ Paul Michael McGARR: „Quiet Americans in India”: The CIA and the Politics of Intelligence in Cold War South Asia. *Diplomatic History*, 2014/5. 1056–1057. DOI: <https://doi.org/10.1093/dh/dht131>

²⁵ *Az Ember*, 1954. október 30. 7.

²⁶ *Az Ember*, 1954. október 23. 1.

látogat Saurashtra, Pandzsáb, Kasmír régióba, illetve Maiszúr, Madrász (Csennai), Andhra, Nyugat-Bengál, Madhya Bharat, Bihar és Uttar Prades államok egyes részeibe.²⁷ Találkozik majd több helyi és országos politikai párt képviselőivel, a helyi lakosokkal, illetve, ha lehetőség nyílik rá, India miniszterelnökével, Dzsaváharlál Nehruval is.²⁸ Az előzetes sajtóhírek alapján tehát az indiai társadalom valamennyi rétegéhez szólni kívánt az ország több régiójában.

Nagy Ferenc az eredeti tervekhez képest egy-két nap csúszással, november 3-án érkezett Indiába.²⁹ A körút első állomása november 4-én Új-Delhi volt, majd előadásokat tartott Haidarábád (november 6.), Vidzsajavádá (november 7.), Madrász (november 11.) városokban. Ezt követően látogatást tett N. G. Ranga otthonában Nidubroluban, majd folytatta útját ismét érintve Haidarábádot (november 14.), majd Kalkutta (november 17.), Új-Delhi (november 19.), Agra (november 20.), Kánpur (november 23.), Ahmadábád (november 26.), Bombay (november 29–december 1.), végül újra Új-Delhi (december 1.) következett. Az ezekben a városokban megtartott előadásokon elhangzottakat az indiai magyar követség alapvetően a helyi angol nyelvű sajtó³⁰ alapján próbálta meg rekonstruálni. A magyar külügyminisztérium számára egy összefoglaló jelentés keretében temérdek cikket terjesztettek fel, olyanokat, amelyek nemcsak összefoglalták az előadásokat, hanem szó szerint is idéztek azok szövegéből. Mindez lehetővé tette, hogy maga a magyar külügy is érdemben foglalkozhasson a volt magyar kormányfő indiai tevékenységével,

²⁷ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954., Melléklet. *Hindustan Standard*, Delhi, 1954. október 25.

²⁸ Uo. Melléklet. *Hindustan Times*, Delhi, 1954. november 4.

²⁹ Uo. Melléklet. *Hindustan Standard*, Kalkutta, 1954. november 4.

³⁰ A követségi sajtószemlében szereplő lapok: *Advance* (politikai irányultsága nem egyértelmű), *Amrita Bazar Patrika* (független), *Assam Tribune* (független), *Bombay Chronicle* (független), *Daily Post* (politikai irányultsága nem egyértelmű), *Deccan Herald* (balközép), *Evening News* (független), *Free Press Bulletin* (független), *Free Press Journal* (független), *Hindustan Standard* (kormánypárti), *Hindustan Times* (kormánypárti), *Indian Express* (független), *Mail* (politikai irányultsága nem egyértelmű), *Nagpur Times* (politikai irányultsága nem egyértelmű), *National Herald* (kormánypárti), *The Hindu* (balközép), *The Statesman* (liberális), *Times of India* (jobbközép).

és ne csak tartalmi kivonatokra, illetve sokszorosan közvetett információkra kelljen támaszkodnia.

Első, november 4-én Új-Delhiben tartott előadásán leginkább általánosságban beszélt az általa fontosnak ítélt témákról, de már ez alapján el lehet különíteni, hogy mi lehetett az a három nagyobb gondolati egység, amelyen keresztül rá kívánt mutatni a kommunizmusban rejlő veszélyekre. Az első nagyobb egységet a magyarországi baloldali diktatúra kiépülésének a bemutatása jelentette, amelyre a források alapján szinte minden előadásában kitért hosszabb-rövidebb formában. A második egységet a Szovjetunió európai befolyási övezetének kiépítése, a „szovjet gyarmatosításnak” a bemutatása jelentette. Míg a harmadik kiemelt témakörként a parasztság kérdését határozhatjuk meg, nemcsak e társadalmi réteg helyzetét és szerepét mutatta be, de azt is vizsgálta, miként érintette a kommunista hatalomátvétel. A fentiekén túl fontos megvizsgálni azt is, hogy az egyes témák leírása helyszínről helyszínre hogyan változik meg, melyek az állandónak tekinthető, és melyek az alkalmanként előtérbe kerülő tényezők a Nagy Ferenc által elmondottak között.

Nagy Ferenc a magyarországi kommunizmus kezdetéről

A magyarországi kommunista hatalomátvétellel, annak előzményeivel és következményeivel, illetve azok ideológiai vonatkozásaival kapcsolatban már az első, Új-Delhiben tartott előadása alapján azt az állítást emelhetjük ki, hogy a kommunista ideológia lényegében az emberek megtévesztésére épült Közép- és Kelet-Európában. Hangsúlyozta, hogy korábban számos fiatal értelmiségi érdeklődött a baloldali eszmék iránt, mert azok egy új és igazságosabb rendszert ígértek a számukra, azonban később csalódnuk kellett.³¹ Azt is hozzátette, hogy a kommunista pártok az általuk hirdetett nézetek ellenére nagy számban alkalmaztak „kapitalista” szakértőket, mert hiányzott az a szak-

³¹ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954., Melléklet. *The Hindu*, Madrasz, 1954. november 6.

értelem, amely az államigazgatás működtetéséhez nélkülözhetetlen lett volna.³² Fontos azonban kiemelni, hogy – a rendelkezésre álló dokumentumok alapján – Nagy Ferenc nem fejtette ki bővebben, hogy az államigazgatás mely területein vagy mekkora arányában volt ez jellemző az egypártrendszer kiépítését követően. A rendszer álszentségére hivatkozva azonban azt kérte hallgatóságától, hogy ne támogassa az egyes kommunista pártokat, ha nem szeretne csalódní.³³ E felvetés jól láthatóan preventív szemléletet tükrözött. Előadásaiban visszatérő elem, hogy egy sor negatív példa segítségével igyekszik alátámasztani, hogy az európai, azon belül is a magyarországi események alapján jogos és indokolt a kommunizmustól való félelem.

A magyarországi eseményekkel kapcsolatban azonban saját szerepét is be kellett mutatnia a hazai politikai folyamatokban. Nagy Ferenc minden alkalommal kiemelte, hogy sosem volt kommunista.³⁴ Előadásában hangsúlyozta, hogy a szovjetek az emberekre kényszerítették azt a rendszert, amelyet csak katonai segítséggel tudtak kiépíteni az általuk megszállt területeken.³⁵ Magyarország esetében rendre hangsúlyozta a Vorosilov marsall vezette Szövetséges Ellenőrző Bizottság szerepét, amely nemcsak kikényszerítette a kormánykoalíció megalakítását, hanem a diktatúra kiépítését is elősegítette.³⁶

Nagy Ferenc elmondása alapján kormányzása alatt komoly előrelépés történt a gazdaság helyreállítása, illetve a külkapcsolatok felélesztése érdekében.³⁷ Saját miniszterelnökségét úgy írta le, mint amely a társadalmi osztályoktól független alapvető célért, a magasabb és tisztességesebb életszínvonalért küzdött.³⁸ A más terveket dédelgető kommunisták azonban koncepciósperek segítségével elkezdtek felszámolni vélt vagy valós ellenségeiket. Kiemelte, hogy már az ő idején több mint háromszáz

³² Uo. Melléklet. *Advance*, Kánpur, 1954. november 5.

³³ Uo. Melléklet. *Free Press Journal*, Bombay, 1954. november 5.

³⁴ Uo. Melléklet. *Nagpur Times*, Nagpur, 1954. november 6.

³⁵ Uo. Melléklet. *Indian Express*, Delhi, 1954. november 5.

³⁶ Uo. Melléklet. *The Times of India*, Delhi, 1954. november 5.

³⁷ Uo. Melléklet. *National Herald*, Lakhnau, 1954. november 5.; *The Statesman*, Delhi, 1954. november 5.

³⁸ Uo. Melléklet. *The Hindustan Times*, Delhi, 1954. november 5.

személyt tartóztattak le összeesküvés vádjával, és csikartak ki belőlük vallomást.³⁹ Ezzel arra kívánt rámutatni, hogy a kommunizmus ideológiáját hangoztatók szeme előtt csak a hatalom megragadása lebeg.

Hangsúlyozta, hogy a kommunista pártnak csak erőszakos vagy jogtalan eszközök alkalmazásával – és nem a nép akaratából – sikerült a magyar társadalmat maguk alá gyűrníe, miközben magának az ideológiának az országban kevés követője volt. Mindezt elsősorban az 1945-ös választási eredményekkel támasztotta alá. Véleménye szerint, ha ismét szabad választásokat tartanának, a kommunista párt az akkori 17%-ot sem szerezne meg.⁴⁰ A negatív tapasztalatok között emelte ki Rajk László 1949-es kivégzését is, amely szerinte még a rendszer támogatói számára is rávilágított arra, hogy senki sincs biztonságban.⁴¹ Nagy Ferenc arra is kitért, milyen módon érték el, hogy 1947-ben lemondjon kormányfői posztjáról,⁴² valamint hogyan jutott el oda az ország, hogy 1949-ben már csak a Népfront listáira – s azon leegyszerűsítve csak „kommunistákra” – lehetett szavazni.⁴³

A fentiek – mint felvezető történet, avagy mint központi elem – hosszabb-rövidebb formában minden előadásban felbukkantak. A beszámolók alapján egyedül a november 14-én Haidarábádban *A kommunizmus a világ legsötétebb ellensége* címmel tartott előadása bővítette ki ezt a narratívát. Ebben a kommunizmus kézzelfogható „mindennapi tapasztalatára”, a diktatúra kiépülését követő élelmezési nehézségekre mutatott rá. Ismét amellett érvelt, hogy az ő kormányzatával szemben a „kommunista diktatúra” rendszere társadalmi-gazdasági problémák sorához vezet. Azonban e rendszerszintű problémák okait valamelyest árnyaltabban mutatta be. Új elemként leszögezte, hogy a paraszti társadalom sem tekinthető egységesnek. Magyarországon is voltak olyanok, akik önös érdekből a kommunisták támogatóivá váltak. Másrészt a diktatúra is felismerte idővel, hogy agrárpoli-

³⁹ Uo. Melléklet. *Times of India*, Bombay, 1954. november 5.

⁴⁰ Uo. Melléklet. *Indian Express*, Delhi, 1954. november 5.

⁴¹ Uo. Melléklet. *The Times of India*, Delhi, 1954. november 5.

⁴² Uo. Melléklet. *Deccan Herald*, Bangalor, 1954. november 5.

⁴³ Uo. Melléklet. *Hindustan Standard*, Kalkutta, 1954. november 6.

tikája nem fenntartható, hiszen a magyar állam, amely korábban sosem szorult gabonaimportra, erre is rákényszerült. Nagy e két jelenséggel is azt akarta aláhúzni, hogy Ázsiában az emberek nem ismerik a létező kommunizmust, különben nem tekintenék azt progresszív ideológiának.⁴⁴

Nagy Ferenc a Szovjetunió „gyarmatosító politikájáról”

Nagy Ferenc előadásainak legváltozatosabban kifejtett témája az európai, azon belül is a magyarországi szovjetizálás volt. November 4-i előadásában a témát még egészen tág keretek között tárgyalta. A második világháború utáni közép- és kelet-európai jelenségeket párhuzamba állította a 19. századi – India fejlődését is nagyban meghatározó – gyarmatosítással. Előbbit „a gyarmatosítás legkegyetlenebb és legagresszívabb típusaként” írta le.⁴⁵ E párhuzamot nyilvánvalóan az indiai hallgatóság megszólítása érdekében fogalmazta meg. Az indiai történelmi tapasztalatokra apellálva hangsúlyozta, hogy India mint a gyarmatosítás elleni harc legfőbb képviselője a közép- és kelet-európai államok számára is új reményt adhatna, ha a nemzetek önrendelkezési jogáért nemcsak a harmadik világ, hanem Kelet-Közép-Európa elnyomott nemzetei esetében is kiállna.⁴⁶

A szovjet gyarmatosítás elleni küzdelemben Nagy Ferenc ki zárta a fegyveres harc lehetőségét. Véleménye szerint a „szabad világ” még nem használt fel minden rendelkezésére álló békés eszközt ezen országok felszabadítása érdekében.⁴⁷ A „felszabadítás” fogalma szorosan kapcsolódott az USA külpolitikájához, ami a gyakorlatban több stratégia – visszaszorítás, elszigetelés, be nem avatkozás és konkrét felszabadításra törekvés – együttes alkalmazását jelentette. Az Eisenhower-kormányzat idején ezek eltérő mértékben és eltérő időpontokban kerültek előtérbe az egyes államok esetében. Az 1950-es évek elején elsősorban

⁴⁴ Uo. Melléklet. *Amrita Bazar Patrika*, Kalkutta, 1954. november 18.

⁴⁵ Uo. Melléklet. *Assam Tribune*, Gauháti, 1954. november 6.

⁴⁶ Uo. Melléklet. *Indian Express*, Delhi, 1954. november 5.

⁴⁷ Uo.

a szovjet befolyás visszaszorítása volt a cél, s a szovjet–amerikai nyílt konfliktus veszélye miatt a gazdasági, illetve pszichológiai nyomásgyakorlás és a titkos műveletek kerültek előtérbe Európában.⁴⁸ A fentiek alapján érthető, Nagy Ferenc miért fogalmazott úgy, hogy a világ összes nemzetének együttesen kellene felemelnie a szavát az elnyomás felszámolása érdekében, és a szabad világnak ki kell alakítania egy olyan politikát, amely lehetővé teszi az önrendelkezési jog érvényesítését Közép- és Kelet-Európában is.⁴⁹

India érdekeltségét a kelet-közép-európai „elnyomott országokkal” való szolidaritásban változatos érvekkel próbálta alátámasztani. Beszért a szovjet gyarmatosításról a békés egymás mellett élés kontextusában, rámutatva arra, hogy utóbbi gyakorlata – mivel nem a népek szabad akaratán alapult – erősen vitatható.⁵⁰ Ezt a november 11-i madraszi előadásában fejtette ki bővebben, ahol a békés egymás mellett élés kifejezést kettébontotta. A békét az emberiség természetes állapotának nevezte, amely a diplomáciai kapcsolatok, a vitás kérdések rendezése nyomán fenntartható, ha azonban a béke és az egymás mellett élés elnyomással társul, az valójában nem más, mint rabszolgatartók és rabszolgák együttélése.⁵¹ Ennek igazolására említette meg az akkori magyar miniszterelnököt, Nagy Imrét, akinek kormányzása ugyan hozott – pozitív – változást, de a magyar állam és a Szovjetunió kapcsolata érdemben nem változott meg. Sztálin halála után szintén történt elmozdulás, de maga az elnyomás nem szűnt meg, az európai országok továbbra is a szovjet terjeszkedés célpontjai maradtak.⁵²

⁴⁸ László BORHI: Rollback, Liberation, Containment, or Inaction?: U. S. Policy and Eastern Europe in the 1950s. *Journal of Cold War Studies*, 1999/3. 67–110. 69–72. DOI: <https://doi.org/10.1162/152039799316976814>

⁴⁹ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954., Melléklet. *Advance*, Kánpur, 1954. november 5.; *The Hindustan Times*, Delhi, 1954. november 5.

⁵⁰ Uo. Melléklet. *The Hindustan Times*, Delhi, 1954. november 5.

⁵¹ Uo. Melléklet. *Mail*, Madrász, 1954. november 12.

⁵² Uo. Melléklet. *Hindu*, Madrász, 1954. november 12.; *Indian Express*, Madrász, 1954. november 12.

Nagy Ferenc az indiai hallgatóság gondolatvilágára próbált reflektálni, amikor kijelentette, együttérez a gyarmatosítás elleni harccal,⁵³ hiszen Európában annak jelenleg is egy új formája zajlik.⁵⁴ November 7-i vidzsajavádái előadásában a frissen elnyert indiai függetlenséggel kapcsolatos érzelmekre kívánt hatni, amikor hangsúlyozta, a kommunizmus terjedése komoly veszélyt jelent arra.⁵⁵ A kizárólag az indiai politikai függetlenség elvesztésére koncentráló érveket később a saját kultúra elvesztésének veszélyével egészítette ki. A sajtóbeszámolók alapján ez nagyobb hatást váltott ki a hallgatóság körében. Madrasban tartott beszédében pedig a Szovjetunió európai politikáját a világ geopolitikai helyzetével hozta összefüggésbe. Kiemelte, hogy a szovjet érdekérvényesítés legfontosabb tartópillére a fegyveres erők, amely a szovjet hadsereg mellett a szovjetek által felfegyverzett, szovjet tisztek által irányított helyi katonaságra is támaszkodik.⁵⁶ Véleménye szerint ez az a tényező, ami miatt India, mint korábbi gyarmat, erkölcsi nyomást tudott volna gyakorolni a Szovjetunióra.⁵⁷

A gyarmati jellemzők egyik fő aspektusaként a gazdasági szempontokat hangsúlyozta, így azt, hogy a kelet-közép-európai államok erőforrásaik jelentős részét – hasonlóan a harmadik világ országaihoz – kénytelenek a gyarmatosító számára átengedni.⁵⁸ Másrészt rámutatott, hogy ezen országok rendszerhű vezetésébe szovjet állampolgársággal rendelkező személyek is bekerültek, akikkel szemben adott esetben a szovjet hatóságok közvetlenül és azonnal és jogszerűen is felléphetek. Konkrét neveket nem említett, ugyanakkor – mivel a 19–20. század folyamán a Brit Birodalom hasonlóan átvette az irányítást India erőforrásai felett a közvetlenül az irányítása alatt álló indiai tisztviselőkön

⁵³ Uo. Melléklet. *Advance*, Kánpur, 1954. november 5.

⁵⁴ Uo. Melléklet. *The Hindustan Times*, Delhi, 1954. november 5.

⁵⁵ Uo. Melléklet. *Mail*, Madrász, 1954. november 8.; *Stateman*, Kalkutta, 1954. november 9.

⁵⁶ Uo. Melléklet. *Mail*, Madrász, 1954. november 12.

⁵⁷ Uo. Melléklet. *Hindu*, Madrász, 1954. november 12.

⁵⁸ Uo.

és vezetőkön keresztül⁵⁹ – világos, hogy párhuzamot vont hallgatósága számára.

Meglátása szerint a „szovjet gyarmatosítás” a kultúrát illetően nagyban eltért a britek indiai politikájától. Előbbi egyrészt a műveltség átformálására – „oroszosításra” – törekedett, másrészt a „kommunista ideológia” erőszakos terjesztése jellemezte az élet minden területét, az oktatást, a munka világát, a teljes ipar szerkezetét stb.⁶⁰ Tehát a szovjet uralom az orosz nacionalizmus terjesztését is jelenti, vagyis míg a brit gyarmati időkben nem kellett szembenézni az indiai kultúra ilyen jellegű elnyomásával, a kommunizmus terjedése azzal fenyeget. Madraszi előadásában tehát Nagy részletesebben kifejtett, a helyi hallgatóság számára is jól érthető, érzelmileg is alátámasztott üzenetet fogalmazott meg, aláhúзва ezzel azt a megállapítását is, hogy a kommunizmus és a Szovjetunió terjeszkedése kéz a kézben jár, és utóbbi aktuális céljai érdekében formálja az általa közvetített kommunizmust.

Előadókörútja második felében az európai szovjet gyarmatosítás témáját már csak egy fontosabb megállapítással egészítette ki. November 17-i, kalkuttai előadásán amellet foglalt állást, hogy a globális és tartós béke érdekében nemcsak a Szovjetuniónak, hanem más államoknak is fel kellene hagyniuk gyarmatosító törekvéseikkel, a meglévő gyarmati rendszereket világszerte fel kellene számolni, s minden gyarmati sorban lévő területen nemzetközi felügyelet mellett szabad választásokat kellene tartani, hogy az egyes népek maguk dönthessenek fejlődési irányukról.⁶¹ Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy míg egy Globális Dél gyarmatain lehetséges egy nagyobb konfliktus veszélye nélkül akár fegyveres beavatkozást is végrehajtani, addig a szovjetek által befolyásolt európai államokban ez kizárt.⁶² Tegyük hozzá, a szabad választások fogalma ekkor még nem volt tisztázott, az Egyesült Nemzetek Szervezete az 1960-as évekig nem

⁵⁹ Kundan KUMAR THAKUR: British colonial exploitation of India and globalization. *Proceedings of the Indian History Congress*, 2013/74, 410–411.

⁶⁰ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954. Melléklet. *Indian Express*, Madrász, 1954. november 12.

⁶¹ Uo. Melléklet. *Hindustan Standard*, Kalkutta, 1954. november 19.; *National Herald*, Lukhanau, 1954. november 19.

⁶² Uo. Melléklet. *Amrita Bazar Patrika*, Kalkutta, 1954. november 18.

fogalmazott meg ezzel kapcsolatos kritériumokat.⁶³ Előadásában Nagy is csak az ország erkölcsi és anyagi támogatásának jelentőségére utalt az önrendelkezés jogának globális érvényesítése és India összefüggésében.⁶⁴

A parasztság központi szerepe

A volt miniszterelnök harmadik legfőbb témáját, a kis- és középtermelők, összefoglalóan a parasztság jelentőségének kérdését második állomásán, november 6-án Haidarábádban vezette fel. Rövid ott-tartózkodása alkalmával csak egy beszámolót tartott a parasztság központi szerepéről. Kiemelte, hogy az indiai parasztságban is tudatosítani kell, hogy a kommunizmus minden ígéret ellenére az „egyik legsötétebb”, életére is közvetlen veszélyt jelentő ellenség. A beszámoló szerint mindezt a magyarországi földreformokkal támasztotta alá, amivel – figyelembe véve az előadókörút célját – feltételezhetően a mezőgazdaság kollektivizálására, a kisparaszti magántulajdon felszámolására és végső soron a paraszti lét, életmód megszűnésére utalhatott. Kiemelte, hogy jelentős részben a parasztságot fenyegető veszélyek miatt vállalta, hogy a lehető legszélesebb körben ismertesse a „kommunizmus gyakorlatát”. E rövid beszéd érzékelhetően felkeltette az indiai vezető elit figyelmét. Haidarábád kormányának mezőgazdasági és tervezési minisztere, M. Csenna Reddi is reflektált az elhangzottakra. Kijelentette, hogy egyetért a volt magyar kormányfővel, miszerint a kommunisták bár haladónak látszanak, valójában az emberek szabadságát vehetik el.⁶⁵

Nagy Ferenc a parasztság szerepéről másnap Vidzsajavádjában fejtette ki részletesen álláspontját. Eleve az általános magyarországi események ismertetésén belül is nagyobb hangsúlyt ka-

⁶³ Judith KELLEY: Assessing the Complex Evolution of Norms: The Rise of International Election Monitoring. *International Organization*, 2008/2. 238. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020818308080089>

⁶⁴ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954., Melléklet. *Hindustan Standard*, Kalkutta, 1954. november 19.

⁶⁵ Uo. Melléklet. *The Hindu*, Madrász, 1954. november 10.

pott az 1947 előtti agrárpolitika, majd annak tárgyalása, hogy a kommunista vezetés intézkedései hogyan fordították vissza azok hatását, s eredményezték a magyarországi életszínvonal romlását.⁶⁶ Ebből vezette le azt a tételét, miszerint a parasztság helyzetének alakulása jelentős mértékben meghatározza a nemzet egészének sorsát és jólétét. Újra leszögezte, mindenekelőtt ez ad értelmet az új elnyomás, a kommunizmus elleni fellépésének.⁶⁷ Érdekes azonban, hogy arra is utalt, hogy a kommunizmus mellett a kapitalizmus is a parasztság „ellensége”.⁶⁸ Mivel a beszámoló alapján ez utóbbi gondolatát nem fejtette ki, így sajnos csak találgatni lehet, mi lehetett vele a célja előadása végén.

Nyíltan hirdetett célja volt az indiai hétköznapiak és az indiai parasztság helyzetének tanulmányozása, egyben annak felmérése, milyen esélye van a Nemzetközi Parasztszövetség és az indiai parasztság szervezetei közötti együttműködésnek.⁶⁹ Nagy ezzel kapcsolatban szorgalmazta, hogy az indiai parasztságnak központi szerepet kell vállalnia India társadalmi-gazdasági berendezkedésének fejlesztésében, mert ezzel is hozzájárulhat az elnyomás és a kommunizmus terjedésének megakadályozásához. Előadásaiban visszatérően arra kérte az indiai parasztságot, hogy készüljön fel a kommunizmus elleni jövőbeni küzdelemre, s ennek jegyében csatlakozzon a Nemzetközi Parasztszövetséghez.⁷⁰ Bár az indiai sajtó általánosságban parasztságról írt, Nagy Ferenc elsősorban a paraszti tömegek politikai és érdek-képviselői szerveihez szólt, hiszen a Nemzetközi Parasztszövetség ezeket igyekezett összefogni. A kommunizmus elleni harc mellett Nagy Ferenc az indiai parasztság sorsát a gyarmatosítás kérdésével is összekapcsolta. Mint mondotta, útja során találkozni akar minden indiai paraszttal, akikkel együtt harcolhat a gyarmatosítás minden formája ellen.⁷¹ Bár az Indiai Kommunista Párt (IKP) nem ért el jelentős támogatást az

⁶⁶ Uo. Melléklet. *Mail*, Madrász, 1954. november 8.

⁶⁷ Uo. Melléklet. *Hindustan Standard*, Kalkutta, 1954. november 9.

⁶⁸ Uo. Melléklet. *Free Press Bulletin*, Bombay, 1954. november 8.

⁶⁹ Uo. Melléklet. *Hindustan Standard*, Kalkutta, 1954. november 9.

⁷⁰ Uo. Melléklet. *Mail*, Madrász, 1954. november 8.

⁷¹ Uo. Melléklet. *Free Press Journal*, Bombay, 1954. november 9.

1951–1952-es országos választásokon (a szavazatok 3,29%-ával 16 mandátumhoz jutott a 489 fős Lok Sabhában), a kommunista párt a következő években valamelyest növelni tudta befolyását.⁷² A parasztság körében folytatott kommunistaellenes propaganda jelentőségét pedig az adta, hogy a kommunista mozgalom a függetlenségi követelések mellett a parasztság szociális követeléseit is felkarolta, így bizonyos népszerűsége is szert tett körükben.⁷³

A magyarországi események és a gyarmatosítás elleni küzdelem mellett a parasztság témája az indiai körút utolsó szakaszában került részletesebb kifejtésre. E szempontból a november 29-i bombayi előadást érdemes kiemelni, amelynek központi témája a kommunizmus terjedése volt. Arra hívta fel a figyelmet, hogy Ázsia vált a kommunizmus első számú célterületévé, mivel a marxista ideológia a parasztság nehéz anyagi helyzete miatt szegények és elnyomottak millióit képes magának megnyerni ott. Ázsia hatalmas népessége okán pedig e kontinens sorsa döntően meghatározza a kommunizmus jövőbeli alakulását is, mindez pedig felértékeli India jelentőségét.⁷⁴ Véleménye szerint ennek következtében India egyszerre volt képes nyomásgyakorlásra és arra, hogy semlegessége miatt a nyugati világ és a kommunista országok közötti vitás kérdésekben közvetítővé tudjon válni.⁷⁵ Mindezt nem tekinthetjük ugyanakkor üres retorikai fogásnak, bár a hallgatóság megnyerését is szolgálhatta. Így például India a koreai háború lezárásához is igyekezett hozzájárulni, s képes volt az ENSZ-en keresztül az USA kormányzatát több tűzszüneti kísérletre is rávenni.⁷⁶

⁷² Francine R. FRANKEL: *India's Political Economy, 1947–2004*. 2nd ed. Oxford University Press, Oxford, 2005. 156–159.

⁷³ Vandhana CHAUDHRY–Vandana CHAUDHRY: Peasant movement and communist mobilization in Bihar: A case study of Darbhanga (1950–70). *Proceedings of the Indian History Congress*, 2003. 1074.

⁷⁴ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954., Melléklet. *Bombay Chronicle*, Bombay, 1954. november 30.

⁷⁵ Uo. Melléklet. *Times of India*, Bombay, 1954. november 30.

⁷⁶ Robert BARNES: Between the Blocs: India, the United Nations, and Ending the Korean War. *The Journal of Korean Studies*, 2013/2. 280. DOI: <https://doi.org/10.1353/jks.2013.0022>

Nagy Ferenc körútjának fogadtatása

A rendelkezésre álló források alapján érdemes azt is elemezni, miképp fogadta az indiai közönség, illetve politikai elit Nagy Ferenc amerikai támogatással szervezett körútját. A hallgatóság szempontjából kiemelhető a november 20-i agraai sajtótájékoztatója, ahol az előadás után – a sajtóbeszámolóok alapján – hallgatósága leginkább olyan aktuális témák iránt érdeklődött, amelyek India gazdasági vagy politikai helyzetére közvetlen hatással voltak, mint a SEATO megalakítása. E kérdések elől Nagy Ferenc diplomatikusan kitért,⁷⁷ ám azok nem ok nélkül merültek fel. A szervezetet megalapító államok egyik deklarált célja volt, hogy megakadályozzák a kommunizmus terjedését Délkelet-Ázsiában és a Csendes-óceán délnyugati régiójában. Az Egyesült Államokból érkezett, kormányközeli szervezetekkel kapcsolatban álló Nagy Ferencről pedig joggal gondolhatták, hogy nagyobb rálátása lehet az amerikai szándékokra. Az érdeklődést tovább fokozta, hogy 1954-ben több, Indiát is érintő regionális esemény is történt, amely az indiai közbeszéd részévé vált. Ilyen volt például az USA és Pakisztán közötti kölcsönös védelmi megállapodás is.⁷⁸

Nagyhoz a Szovjetunióval kapcsolatos kérdéseket is intéztek. December 1-jén Új-Delhiben azt, hogy volt-e bármilyen információja a kommunisták délkelet-ázsiai beszivárgásáról. Nagy Ferenc válasza nem tartalmazott konkrétumokat. Azt nyilatkozta, hogy nem ismeri Délkelet-Ázsia belső viszonyait, de a kommunizmust igen. Hangot adott annak a sejtésének, hogy valamilyen beszivárgás biztosan történt, és szerinte a Szovjetunió megpróbálja kihasználni a rossz anyagi körülmények között élő ázsiai tömegeket.⁷⁹ Ugyanakkor nem egyértelmű, az indiai újságírók mit értettek kommunista beszivárgáson. A kérdés egyaránt vo-

⁷⁷ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954. Melléklet. *Hindustan Standard*, Kalkutta, 1954. november 22.

⁷⁸ Muhammad Zafrulla KHAN–John K. EMMERSON: United States–Pakistan Mutual Defense Assistance Agreement (May 19, 1954). *Middle East Journal*, 1954/3. 338.

⁷⁹ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954. Melléklet. *Amrita Bazar Patrika*, Allahábád, 1954. december 2.

natkozhatott a Szovjetunió által támogatott helyi baloldali pártok támogatására, az indiai szovjet propagandára, vagy akár a szovjet ügynökök indiai tevékenységére is. A feltett kérdések abból a szempontból is figyelmet érdemelnek, hogy egyértelműen megerősítik, a szovjet befolyás kérdése már ekkor jelen volt az indiai közbeszédben is.

A sajtókonferenciák sokszor általános kérdéseinél többet mond az indiai vezető személyek és társadalmi csoportok reakciója Nagy Ferenc tevékenységére. November 23-án Kánpurban tartott előadást a volt magyar kormányfő, amelynek címűl a „Valóban progresszív a kommunizmus?” provokatív kérdést választotta.⁸⁰ A helyszín a legnépesebb, illetve gazdaságilag és politikailag is az egyik legjelentősebb indiai állam, Uttar Pradesh legfontosabb gazdasági központja volt. Ami itt elhangzott, az a széles közönséghez és a vezető indiai politikusokhoz is eljuthatott, vagyis országos hatást érhetett el. Az eddig bemutatott három fő kérdéskörön túl Nagy Ferenc ez alkalommal kemény kritikát fogalmazott meg a szovjet társadalmi-gazdasági berendezkedésről is. Részletekbe menően kifejtette, hogy a kommunizmus – nagyvonalúan számolva – száz év propaganda és szervezés után a gyakorlatban Magyarországon is megmutatta, hogy Közép-Európától Kínáig alacsony életszínvonalat, rossz életkörülményeket, nyomorúságos lakhatást, a szabadságjogok megcsorbitását, több munkát, börtönöket, koncentrációs táborokat, félelmet, rendőrterrorrt tudott csak felmutatni.⁸¹ A kommunizmus politikai és gazdasági rendszerét új feudalizmusként, annak is a legsötétebb verziójaként írta le.⁸² Feltételezhetjük, hogy Nagy is számolt azzal, hogy ez az előadása az indiai politika alakítóihoz is eljut. Indiában a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenség nem volt ismeretlen fogalom, Nagy éppen ezért állította középpontba a kelet-közép-európai államok példáján, hogy a szovjet modell nem hozza el a problémák megoldását, hanem újabb társadalmi és gazdasági megrekedést eredményez. Ezt követően – bár nem állíthatjuk, hogy kifejezetten ennek az előadásnak a

⁸⁰ Uo. Melléklet. *Advance*, Kánpur, 1954. november 24.

⁸¹ Uo. Melléklet. *National Herald*, Lakhnau, 1954. november 24.

⁸² Uo. Melléklet. *Advance*, Kánpur, 1954. november 24.

hatására – a volt magyar kormányfő tevékenységére az indiai döntéshozók is reagáltak. Nehru kormánya már másnap üzenetet küldött a helyi kormányzatoknak az előadásokat illetően.⁸³

Az indiai kormány november 25-én arra kérte a helyi kormányzatokat, hogy ne vegyenek „hivatalosan tudomást” a volt magyar miniszterelnökről, azzal az indoklással, hogy a vele való bármilyen hivatalos kapcsolat diplomáciai zavart okozhat India és Magyarország között.⁸⁴ Utóbbi háttérében persze a szovjet-indiai viszonyt „kellett” érteni, amelyben Sztálin halálát követően szintén lejátszódott bizonyos közeledés. Feltehetjük azonban a kérdést, hogy miért több hét után került sor erre a lépésre, és miért nem előzetesen, hiszen korántsem okozhatott meglepetést, hogy Nagy Ferenc Indiában a Szovjetunióval való kapcsolatok fejlesztése ellen fog felszólalni. Valószínűleg a Nehru-kormány számára sem volt előre világos, hogy Nagy Ferenc ezt milyen mértékben teszi, és ennek alapján korlátozni kellene-e a tevékenységét. A döntés akkor válhatott sürgőssé, amikor már egyértelművé vált, hogy a volt magyar kormányfő által elmondottak diplomáciai károkat okozhatnak. Nehru november 25-i döntése mögött részben tehát az állhatott, hogy biztosítsa kormánya elhatárolódását a Szovjetunió számára, ugyanakkor ezzel a lépéssel együtt fel is hívták az indiai helyi elit és a közvélemény figyelmét Nagy szereplésére.

Nagy Ferenc előadókörútjára az új-delhi magyar követség is reagált már az Agrában tartott előadását követően. Egy november 26-i jelentésben részletesen foglalkoztak a volt magyar kormányfő indiai körútjának négy, a követség által megjelölt céljával. A jelentés szerint Nagy Ferenc útjával az amerikai külügy egyik törekvése Nehru októberi kínai útjának ellensúlyozása volt, másrészt az Egyesült Államokkal kapcsolatban álló indiai szociáldemokrata pártok támogatása.⁸⁵ Harmadrészt a

⁸³ Uo. Melléklet. *Amrita Bazar Patrika*, Kalkutta, 1954. november 25.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Az ilyen irányultságú politikai pártok azonban elhanyagolható arányát tették ki az 1951–1952-ben megválasztott Lok Sabha összetételének. 1952-t követően az indiai nemzetgyűlés 489 helyéből 364-et az INK, 16-ot az IKP, 12-t a Szocialista Párt képviselői, 37-et pedig független képviselők foglaltak el.

Szovjetunió lejárata, s végül attól nehezen elválasztható módon a Magyar Népköztársaság és a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) rágalmozása.⁸⁶ A jelentés készítői abból a szempontból alapos munkát végeztek, hogy több tucat indiai újságcikk összegyűjtésével szinte tökéletesen rekonstruálhatóvá tették Nagy Ferenc indiai körútjának állomásait és azok főbb tartalmi mondanivalóját november 26-ig. A sajtóból megismert reakciókból tudhatjuk, hogy Nagy Ferenc indiai útjával kapcsolatban két jóhiszeműnek titulált eseten kívül nem történt olyan esemény, amelyet a követség a magyar állammal – értsd: magyar vezetéssel – szembeni provokációként értékelt volna. Az első egy eredetileg Nagy Ferencnek szánt levél volt, amelyet az indiai lapkiadó – feltehetően tévedésből – a követségnek küldött el, míg egy indiai állampolgár a magyar követségtől kért felvilágosítást az egyik előadáson elhangzottakról.⁸⁷

Kánpuri figyelemfelkeltő előadása után Nagy Ferenc november 26-án Ahmadábád városában tartott rövid sajtótájékoztatót, amivel kapcsolatban nem áll rendelkezésünkre sok információ. Ez a visszafogott nyilvánosság talán betudható a Nehru-kormány helyi kormányokhoz intézett kérésének. De azzal is összefügghet, hogy az indiai központi kormány fellépése után a magyar követség elintézettnek tekintette a kérdést, így nem helyezett akkora hangsúlyt a további sajtóanyagok gyűjtésére. Ez utóbbit támasztja alá az is, hogy a követség által készített egyik jelentés szerint a magyar kormány indiai törekvései ellensúlyozták a volt magyar kormányfő indiai előadásait.⁸⁸ Ahmadábádi látogatásával kapcsolatban egyedül ottlétének és egy előadásának a tényét lehet megállapítani a követség által gyűjtött újságvivágatok segítségével, továbbá azt, hogy Nagy Ferenc ellátogatott az attól délre fekvő Dandiba, ahol 1930 márciusában Mahatma Gandhi is megfordult az úgynevezett sómenet keretében. A települést a

⁸⁶ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 010961/1, 321/1954., Kós Péter, 1954. november 26.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 010961/1, 321/titk., Rubin Péter, 1954. december 18.

paraszság egy jobb jövő felé menetelésének lehetséges első állomásaként méltatta.⁸⁹

Találkozó Nehruval

Nagy Ferenc indiai útjának értékelésekor nem feledkezhetünk meg Nehruval való találkozásáról. Ennek lehetősége a nyilvánosságban első alkalommal november 17-én merült fel, amikor Kalkuttában tartott előadást. A magyar politikus aznap este Új-Delhibe repült,⁹⁰ azonban ismeretlen okból nem került sor a találkozóra ekkor.⁹¹ A rendelkezésre álló anyagok alapján úgy tűnik, hogy ennek a repülőútnak kifejezetten ez lehetett a célja, ugyanis november 19-i ottani előadásában csak olyan kérdésekről beszélt, amelyekről korábban már részletesen értekezett.⁹² Másnap pedig Agrában folytatta indiai körútját. Legközelebb a november 29-én Bombayban tartott előadásával kapcsolatban említette meg a sajtó egy lehetséges találkozó hírét, időpont nélkül. Azt azonban közölték, hogy a volt magyar kormányfő december 1-jén néhány napra Új-Delhibe utazik, mielőtt visszatér az Egyesült Államokba.⁹³ Másnap, november 30-án a „Háború utáni fejlemények Kelet-Európában” címmel tartott ismét nyilvános ülést.⁹⁴ A sajtóanyagok alapján a már korábban is előadott témákon kívül ez alkalommal nem foglalkozott újabb kérdésekkel, a korábbiakat nem egészítette ki, nem árnyalta újabb részletekkel.⁹⁵

Érdekes azonban, hogy a magyar követség – bár az indiai nyilvánosságban megjelent az információ – nem foglalkozott az újabb találkozó lehetőségével. A követség rendelkezésére álló

⁸⁹ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954. Melléklet. *Hindustan Standard*, Kalkutta, 1954. november 28.

⁹⁰ Uo. Melléklet. *Amrita Bazar Patrika*, Kalkutta, 1954. november 18.

⁹¹ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 010961/1, 321/1954., Kós Péter, 1954. november 26.

⁹² HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945–1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 321/1/1954. Melléklet. *Evening News*, Delhi, 1954. november 20.

⁹³ Uo. Melléklet. *Free Press Journal*, Bombay, 1954. november 30.; *Daily Post*, Bangalor, 1954. december 2.

⁹⁴ Uo. Melléklet. *Indian Express*, Bombay, 1954. december 1.

⁹⁵ Uo. Melléklet. *Bombay Chronicle*, Bombay, 1954. december 1.

sajtóanyagból kiolvasható, hogy az indiai újságírók több olyan kérdést is feltettek a bombayi előadások alkalmával Nagynak, amelyek valószínűsítették, hogy a Nehruval folytatandó megbeszélésen is terítékre kerülnek. Így például azt, hogyan ítéli meg India aktuális külpolitikáját, semlegességre törekvését: nem ösztönzi-e arra a kommunistákat, hogy folytassák terjeszkedő politikájukat. A volt magyar miniszterelnök azonban nem kívánt erre válaszolni a sajtóban.⁹⁶

Kísérője, Hógye Mihály egy 1991-es interjújában úgy emlékezett vissza, hogy Nagy és Nehru beszélgetése két fő téma körül zajlott: egyrészt a kommunista ideológia és vele együtt a Szovjetunió kérdését, másrészt a harmadik világ államainak jövőjét vitatták meg.⁹⁷ Az Indiai Nemzeti Levéltár (National Archives of India) egyes irataihoz hozzáférést biztosító Abhilekh Patal⁹⁸ digitális adattáron keresztül elérhető dokumentumnak köszönhetően fogalmat alkothatunk arról, hogy Nagy Ferenc miképp vélekedett Nehru politikájáról. A találkozás után elmondta, hogy véleménye szerint az indiai kormányfő biztos nem kommunistabarát, illetve a kommunizmus irányába nem megengedő, sokkal inkább szükségszerű és konstruktív magatartást tanúsít a globális folyamatok iránt.⁹⁹ Ennek okát részben abban látta, hogy Nehru valamelyest megrémült a Kínában látott fegyveres készülődéstől, illetve olyan „kapitalisták” veszik körül a kormányzó Indiai Nemzeti Kongresszus (INK) pártban, akik élesen szemben állnak a szocialista gazdaságpolitikával. Hangsúlyozta, hogy, nem kellett tartani Nehrunak attól a kijelentésétől, hogy Indiát egy „szocialista állammá” akarják alakítani, ezzel nem a Szovjetunió berendezkedésének lemásolására utalt.¹⁰⁰ Az USA ré-

⁹⁶ Uo. Melléklet. *Times of India*, Bombay, 1954. november 30.

⁹⁷ JAVORNICZKY István: Hogyan dőlt el Magyarország sorsa? *Magyar Nemzet*, 1991. július 16.

⁹⁸ Forrás: <https://www.abhilekh-patal.in/jspui/>

⁹⁹ *Asia Foundation- Activities of*. Forrás: <https://www.abhilekh-patal.in/Category/ItemDetails/ItemDetails?itemId=c86dac9d-dbc9-4601-b68e-43421b8751cd>, 60. (Letöltve: 2025. 05. 04.).

¹⁰⁰ *Asia Foundation- Activities of*. Forrás: <https://www.abhilekh-patal.in/Category/ItemDetails/ItemDetails?itemId=c86dac9d-dbc9-4601-b68e-43421b8751cd>, 61. (Letöltve: 2025. 05. 04.).

széről ugyanakkor aggodalmasnak tekintették India és Kína közeledését, ami arra utal, hogy Nagy Ferenc megállapításai nem csupán az ő személyes véleményét tükrözték, hanem összhangban álltak az amerikai külpolitikai érdekekkel is.

A Columbia University gyűjteményében elérhető Nagy Ferenc-dokumentumok ismerete nélkül,¹⁰¹ illetve további indiai források hiányában a rendelkezésre álló dokumentumok alapján csak azt lehet megállapítani, hogy Nagy Ferenc és Nehru találkozására valamikor december 1–5. között került sor Új-Delhiben. A magyar követség nem gyűjtött be semmilyen anyagot, annak ellenére, hogy a találkozóra a sajtó jelenlétében került sor. A *Hírünk a Világban* című, az USA-ban megjelenő emigráns magyar irodalmi folyóirat ugyanakkor „szó szerint” idézett a találkozón elhangzott beszélgetésből.¹⁰² Magán a találkozó tényén, illetve egy ott elhangzott kérdés-válasz interakción kívül azonban nem lehet többet megismerni ebből a folyóiratból sem. Az a cikk, amelyből ezek a tények kiolvashatók, nem Nagy Ferenc 1954-es indiai útjával foglalkozik, hanem az 1955-ös ázsiai úttal.¹⁰³ Később a washingtoni magyar követség is megerősítette, hogy sor került egy találkozóra Nagy Ferenc és Nehru között.¹⁰⁴ Másik magyarázat, hogy nem szenteltek kellő figyelmet a találkozásnak, aminek két oka lehet. Az egyik a magyar–indiai kapcsolatok jelentőségének alacsony foka. Egy visszaemlékezésében az akkori indiai magyar követ, Kós Péter elmondta, hogy ebben az időszakban Magyarország és India politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatai kifejezetten csekély mértékűek voltak.¹⁰⁵ A másik ok az lehetett, hogy miután az indiai központi kormány – korábban említett – jegyzékében arra kérte a helyi kormányzatokat, hogy

¹⁰¹ GINELLI Zoltán: Nagy Ferenc és a szovjet gyarmatosítás az 1955-ös bandungi konferencián. Forrás: <https://ntf.hu/index.php/2024/04/05/nagy-ferenc-es-a-szovjet-gyarmatositas-az-1955-os-bandungi-konferencian/> (Letöltve: 2025. 05. 02.).

¹⁰² *Hírünk a Világban*, 1955. január 1., 12.

¹⁰³ Uo. 12–13.

¹⁰⁴ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945-1964)-60, India, 13. d, 20/f, 005146/1-2/1955, 005146/1, 132/2/1955., Kós Péter, 1955. május 28.

¹⁰⁵ CSIKÓS András: *A Dunától a Jamunáig: A magyar–indiai diplomáciai kapcsolatok negyven éve*. Magyar-Indiai Baráti Kör, Budapest, 1989. 46.

hivatalosan hagyják figyelmen kívül Nagy Ferenc előadókörútját,¹⁰⁶ az arról szóló beszámolók sem kerültek a sajtóba – így a magyar követség – látómezejébe.

Pár hónappal később ugyanakkor a magyar külügy arra a következtetésre juthatott, hogy a volt kormányfő többet ért el Indiában, mint azt Budapesten feltételezték. 1955 áprilisában az indiai alelnöki iroda véletlenül elküldött a magyar követségnek egy levelet, amelyet Szarvépalli Rádákrisnan indiai alelnök (1952–1962) írt Nagy Ferencnek. A levelet lámpafénynél átvilágították, s azt állapították meg, hogy egy szimpla köszönetnyilvánításról van szó, amelyben az indiai politikus egy Nagy Ferenc által küldött könyvért fejezi ki háláját.¹⁰⁷ A levél értelmezhető apró provokációnak is a magyar állammal szemben, azonban mindenképpen igazolja a létező kapcsolatot Nagy és az indiai kormányzat között.

Összefoglalás

Nagy Ferenc 1954-es indiai előadókörútja a hidegháborús ideológiai küzdelem egyik jelentős magyar vonatkozású fejezete. Kiemelkedő példája annak, hogy a Kelet-Közép-Európából az USA-ba emigrált politikusokat az amerikai diplomácia hogyan használta fel nemzetközi propagandacéljaihoz. Az egykori magyar miniszterelnök múltja miatt ideális szereplő volt mindehhez, politikai pályája ugyanis nem csupán személyes történetként volt értelmezhető, hanem a Szovjetunió által támogatott kommunista előretörés veszélyeit is példázta.

Tanulmányomban részletesen foglalkoztam azzal, hogy a volt magyar kormányfő milyen üzenetet közvetített Ázsiában a Szovjetunió befolyásának visszaszorítása érdekében. Az USA kormánya és az amerikai antikommunista szervezetek lehetőséget láttak Nagy Ferenc múltjában. Előadásaiban, beszédeiben hitele-

¹⁰⁶ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945-1964)-60, India, 13. d, 20/f, 00300/1955, 010961/1, 321/1954., Kós Péter, 1954. november 26.

¹⁰⁷ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-(1945-1964)-60, India, 13. d, 20/f, 005146/1-2/1955, 005146, 132/1955, Kós Péter, 1955. április 29.

sen tudta bemutatni saját tapasztalatain és Magyarország példáján keresztül egy kommunista diktatúra kiépítésének folyamatát, valamint úgy keretezni a Szovjetunió európai gyarmatosító politikáját, hogy az az India által a 19. században elszenvedett brit gyarmati uralom által levezényelt erőltetett társadalmi-gazdasági átalakulással legyen összehasonlítható, így az indiai hallgatóságban is minél nagyobb hatást váltson ki.

A látogatásra egy olyan időpontban került sor – az 1950-es évek közepén –, amikor a független India a hidegháborús geopolitikai verseny egyik fontos szereplője lett, s a nagyhatalmak kulcsszerepet tulajdonítottak annak a kommunizmus ázsiai terjedésének befolyásolásában. Az előadások témái – a magyarországi kommunista hatalomátvétel, a Szovjetunió európai gyarmatosítása, valamint a parasztság szerepe a kommunizmus terjedésében – mind abba a hidegháborús narratívába illeszkedtek, amelyben az USA és szövetségesei a szabad világ védelmezőiként pozicionálták magukat. Ugyanakkor a Nehru-kormány által adott válaszreakció nem a Szovjetunió vagy az USA felé való elmozdulást vagy valamelyik féllel való szembefordulást, hanem India híd szerepének szükségszerűségét erősítette meg. Nehru azon döntése, hogy „hivatalosan” hagyják figyelmen kívül Nagy Ferenc előadókörútját, ráerősített arra a külpolitikai rugalmasságra, amit az el nem köteleződés politikája célul tűzött ki.

Nagy Ferenc 1954-es indiai előadókörútja számos további kérdést vet fel. Például az amerikai vagy a szovjet külügy hogyan reagált Nagy Ferenc indiai előadásaira? Továbbá, hogy az indiai döntéshozók és a közvélemény különböző csoportjai hogyan reagáltak a volt magyar miniszterelnök által elmondottakra, hatással volt-e India külpolitikájára? Végül, hogy Nagy Ferenc indiai útja hogyan illeszkedett a magyar emigráció történetébe? Ezek a kérdések nem csupán Nagy Ferenc szerepét világítják meg részletesebben, hanem hozzájárulhatnak a hidegháborús ideológiai harcok eddig nem kutatott epizódjainak tanulmányozásához.

Clavier Charlotte Magyarországon élő vietnámi modell
a Casco biztosítást reklámozó plakáton, 1985.
Forrás: Fortepan – eredeti: Tóth József Füles

Tanulmányok

ZAB TAMÁS LÓRÁND

Párttörténet alulnézetből

Kommunista pártmunkások Kaposváron 1918–1919-ben

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.6>

A Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP) története ma nem tartozik a felkapott kutatási témák közé. Korábban, még a Kádár-korszakban születtek kísérletek a KMP történetének megírására,¹ ezek azonban szűk perspektívában tekintettek az első magyar kommunista pártra, elsősorban gazdasági-társadalmi jelenségek törvényszerűségeiből próbálták magyarázni annak megalakulását és elért sikereit. A párt történetét makroperspektívából szemlélték, a helyi (és különösen a vidéki) viszonyoknak pedig csak helytörténeti jelentőséget tulajdonítottak. Ma ezek az olvasatok okkal tűnnek elavultnak. A társadalom-, politika- és történelemelmélet ma már kevésbé hajlamos hinni a történeti szükségszerűségek mindent magyarázó erejében, dinamikusabb megközelítéseket alkalmaz.

Tanulmányunk a kaposvári kommunista pártmunkások tevékenységének feltárását tűzi ki céljául, a párt működését pedig egy lokális politikai életvilág színpadai között kísérli megragadni. Alulnézeti perspektívájában fontos az egyéni szereplők mozgásterének, egyéni stratégiáinak, illetve a pártmunkások

¹ MILEI György: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásáról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962; SZAMUELY Tibor: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása, és harca a proletárdiktatúráért*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964; ERÉNYI Tibor–RÁKOSI Sándor (szerk.): *Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. Nemrég jelent meg új szintézis a mozgalom történetéről: PAPP István: *A magyar kommunisták, 1918–1989*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2024.

rekrutációjának, ágenciájának kérdése. A tanulmány a kommunista párt és mozgalom történetéhez kíván hozzájárulni – a periféria irányából a centrum felé tekintve. Ennek jelentőségét a társadalmi komplexitás elmélete is alátámasztja.² Az elmélet szerint – amely Foucault hatalomelméletén alapul³ – a társadalom olyan rendszer, amelyet a hatalmi alá-fölé rendeltségek komplex szövedéke járja át, és amelyet nem lehet megérteni a klasszikus strukturalista elméletek felhasználásával. Ha a komplexitáselmélet útját követjük, akkor nem elég figyelemmel lennünk a formális társadalmi intézmények működésére, vagy a társadalmi struktúrákra (osztályokra), hanem ezeken túl kell látnunk: vizsgálnunk kell a társadalmat behálózó bonyolult alá-fölé rendelő viszonyok szövetét, az informális kapcsolatrendszereket (hálózatokat), és fel kell térképeznünk a centrum és periféria egymáshoz fűződő komplex viszonyát is. A párt és mozgalom történetének megírásában ezeknek az aspektusoknak nagyobb teret kell szentelnünk.

A kommunista párt 1918–1919-es somogyi szervezkedési kísérletei mind ez idáig nem kerültek alapos feldolgozásra.⁴

² Alex WILLIAMS: *Political Hegemony and Social Complexity. Mechanisms of Power After Gramsci*. Palgrave Macmillan, Cham, 2020. 28–35. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-19795-7>

³ Foucault-ról mint a komplexitás elmélet teoretikusáról: Mark OLSEN: Foucault as Complexity Theorist: Overcoming the problems of classical philosophical analysis. *Educational Philosophy and Theory*, 2008/1. 96–117. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1469-5812.2007.00406.x> – Foucault a következőképpen konceptualizálja a hatalmat: „Azoknak az erőviszonyoknak a sokasága [...], amelyek szervesen hozzátartoznak ahhoz a területhez, amelyben kifejtik tevékenységüket, és amelyek alkotórészei e terület szervezettségének; hatalmon az a játék értendő, amely – harcok és szakadatlan összetűzések révén – átalakítja, felerősíti, megfordítja ezeket az erőviszonyokat. Azt a nézőpontot, amely érthetővé teszi a hatalom gyakorlását [...] korántsem valamilyen előzetesen adott középpontban, a szuverenitás egyetlen fókuszában kell keresnünk [...], hanem azoknak az erőviszonyoknak az örökösen változó szubsztrátumában, amelyek egyenlőtlenségeikkel újra meg újra létrehozzák a hatalmi viszonyokat.” Michel FOUCAULT: *A szexualitás története I*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1996. 94.

⁴ Készült egy tanulmány, amely a zalai kommunista szervezkedési kísérletek bemutatását tűzte ki céljául, azonban szűkös forrásbázisa miatt nem tekinthető meghatározó alkotásnak. TÓTH Lászlóné: Baloldali szervezkedések Zala megyében a Tanácsköztársaság kikiáltásáig, az egyesült párt tevékenysége. In: BALÁZS Béla–KOVÁCS Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala*

A kommunista pártszervezés történetét áttekintő 1968-as kiadvány a somogyi megyeszékhelyet, Kaposvárt Keszthellyel és Szekszárdal helyezte egy kategóriába, ahol ugyan dolgoztak kommunisták, de helyi szervezet nem alakult.⁵

A kommunista pártszervezés Hajdu Tibor szerint radikálisan eltért a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) szervezési elveitől. A KMP elsősorban az aktív, pártmunkára fogható tagokat toborozta; azokat, akik pusztán szimpatizánsok voltak, inkább az MSZDP-n belül kívánták hagyni.⁶ A KMP vezetősége olyan pártmunkásokon keresztül működtette a pártot, akik elsősorban „régí mozgalmi kapcsolataikból származó aktív-csoportok, hazatért hadifoglyok, leszerelt katonák, diákok”⁷ voltak. A Dunántúlon a kommunista mozgalom és pártmunkáshálózat jóval gyengébb volt, mint az ország más területein, csak a nagykanizsai és a pápai alapszervezet emelkedett ki Hajdu Tibor monográfiája szerint. Így több nagyobb városban meg sem alakult az alapszervezet, a kommunista pártmunkások az MSZDP-n belül tevékenykedtek, és annak tagságát igyekeztek radikalizálni.⁸ Kaposvár is ezek közé a városok közé tartozott.

Hogy kit tekinthetünk somogyi kommunista pártmunkásnak, egyáltalán nem magától értetődő. A KMP nagyon rövid ideig,

megyei történetéből. MSZMP Zala Megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága, Zalaegerszeg, 1971. 44–51. A kommunista mozgalom Duna-Tisza közí megjelénéséről: ROMSICS Ignác: *A Duna-Tisza közé hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 67–70. A pápai kommunista párt alapításról és tevékenységéről: NAGY Szabolcs: *Muli püspök temet. Tanácsköztársaság Pápán.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2016. 34–38.

⁵ GÁBOR Sándorné: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása. Az egyesült munkáspárt (1918 november – 1919 augusztus).* In: ERÉNYI Tibor–RÁKÓSI Sándor (szerk.): I. m. 22. Bár Somogyi Pál író, valamikori kommunista pártmunkás korábban terjesztett ezzel ellentmondó híreszteléseket, valójában sosem volt széles körben elfogadott az az állítás, hogy a KMP helyi alapszervezete Kaposváron megalakult volna, ellentétben például a sátoraljaújhelyi, szolnoki esetekkel. SOMOGYI Pál: *Képek Somogy megye munkásmozgalmából.* [Megjelent hat részben.] *Somogyi Napló/Somogyi Néplap*, 1951. február. 4. 4.; február. 11. 4.; február 19. 5.; február 27. 10.; március 4. 4.; március 11. 2.

⁶ HAJDU Tibor: *Az 1918-as magyarországi márcári demokratikus forradalom.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 211–212.

⁷ Uo. 213.

⁸ Uo.

mindössze november 24-től március 21-ig létezett önálló pártként, Somogy vármegyében ráadásul pártszervezet nem is alakult. Az 1945 utáni visszaemlékezés-irodalomban három személy tartotta magát Kun Béla kaposvári pártmunkásának: Györffy Antal, Klémens Béla és Pusztai Gazda Jenő.⁹ Felbukkannak olyan személyek is, akik szintén Somogyban tevékenykedtek a KMP érdekeinek szolgálatában, ugyanakkor a kommunista központtal közvetlen kapcsolatuk nem volt. Közülük Steiner (később: Somogyi) Pál kifejezetten grafomán volt, írói karrierje során visszaemlékezéseket és biográfiai ihletésű regényt egyaránt írt.¹⁰

1919. március 21. után a kommunisták pártmunkás-stratégiája megváltozott. A pártegyesülés után is érkeztek vidékre kommunista agitátorok, politikai megbízottak és pártmunkások, ők azonban Kaposváron jellemzően csak rövidebb ideig tartózkodtak, ezért az ő tevékenységük részletes vizsgálatától itt eltekintünk. A tanulmányban még a népköztársasági időszakban Kaposvárra küldött pártmunkások somogyi tevékenységét mutatjuk be, mind a népköztársaság, mind a Tanácsköztársaság fennállása alatt.

⁹ Pusztai Gazda Jenő tevékenységéről az őszirózsás forradalom előkészítésében: BÜS FEKETE László: *Katona forradalmárok*. „Phónix” Könyv- és Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1918. Pszichobiografikus életrajza: ZAB Tamás Lóránd: „Emberré emelő első tavaszunk”. A felnőtté válás életszakasza és a politikai szerepvállalás kapcsolata Pusztai Gazda Jenő és Steiner (Somogyi) Pál életpályájában. In: BALATONYI Judit et. al. (szerk.): *Mesterek és tanítványok 3*. PTE BTK Tudományos Diákköri Tanácsa, Pécs, 2023. 198–208.

¹⁰ A Tanácsköztársaság Somogyi-művekben megjelenő reprezentációiról: Tamás Lóránd ZAB: *Writing Mythology. Representations of the Soviet-Republic in Pál Somogyi's works*. In: Zoltán KAPOSÍ-Virág RAB (szerk.): *New Investigations into the Economic and Social History of Hungary from the 18th to 21st Century*. Working Group of Economic and Social History Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences in Pécs, Pécs, 2024. Visszaemlékezései: SOMOGYI Pál: I. m.; Uó: Önéletrajz. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára (HU-MNL-SML) XXV. 56. Somogyi Pál személyi gyűjteménye, 1951 és 1971; Uó: Eljött a nap. 1919 március 21-e Kaposváron. *Somogyi Néplap*, 1955. március 20. 4. Autobiografikus regénye: SOMOGYI Pál: *Tűz a Kapos mentén*. MSZMP Somogy Megyei Bizottsága, Kaposvár, 1959.

Az 1918–1919-es időszak fő jellemzői Somogy vármegyében

Az 1918 őszi forradalom után Kaposváron és a környező somogyi területen két szervezett politikai erő vetélkedése határozta meg a viszonyokat: a helyi gyökerekkel rendelkező Nagyatádi Szabó István-féle Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt és a Kaposváron ekkor már évtizedes múltra visszatekintő MSZDP.¹¹ Közöttük a politikai konfliktusok gyújtópontja elsősorban a földkérdés volt. A kisgazdák a nagybirtokot kisbirtokokká kívánták feldarabolni, míg a szociáldemokraták – elkerülendő egy új birtokos osztály kialakulását – annak termelőszövetkezetté szervezését pártolták.¹²

Ebben a helyzetben lépett fel az országos politika porondjára 1918. november végén a szélsőbaloldali KMP, amely az új politikai rendszer megdöntését tűzte ki céljául. A párt legfőbb riválisának az MSZDP-t tekintette, amely tagságának és szimpatizánsainak egy részét kívánta a saját táborába csábítani.¹³ A kommunisták nem törekedtek nagy taglétszámú pártszervezet létrehozására – erre nem is lettek volna képesek. Ehelyett fiatal, mobilis, ambiciózus és hasznos kapcsolatrendszerrel rendelkező tagokat próbáltak soraik közé toborozni, akiket azután pártmunkásként használtak fel az ország különböző vidékein.¹⁴ Így kerültek pártmunkások a Dunántúl nagyobb városaiba is.

A kommunisták célja Somogyban az volt, hogy a helyi szociáldemokrata párttagságot szembeállítsák a Garami Ernő-féle pártközpont óvatos politikájával, és radikális lépésekre bírják rá őket. Erre a lépésre végül a főispáni tisztség betöltése kapcsán került sor, amelynek eredményeképpen a somogyi szociáldemok-

¹¹ Somogy vármegye főispánjának az Országos Propaganda Bizottsághoz küldött egyik jelentése szerint 1919. január–februárban az MSZDP-nek huszonnégy, a kisgazdáknak pedig harminchárom községi alapszervezete volt Somogyban. Utánuk Mezőfi Vilmos Országos 48-a Szociáldemokrata Pártja már csak három helyi szervezettel rendelkezett. HU-MNL-SML IV. 401.b. Somogy vármegye főispánjának általános iratai. 510/1919.

¹² SIPOS József: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 86–89., 102–115.

¹³ HAJDU Tibor: I. m. 213.

¹⁴ Uo. 211–212.

raták március 10-én fegyveres puccsot követtek el, átvették a hatalmat, a megye élére pedig egy szociáldemokrata direktóriumot szerveztek Latinca Sándor, Peinhoffer Lajos és Tóth Lajos részvételével.¹⁵ A március 21-én kikiáltott Tanácsköztársaság belügyi népbiztossága ezt a direktóriumot változatlan tagösszetétellel hagyta meg a megye élén. Május végén a direktóriumok mellé forradalmi kormányzótanácsai biztosokat neveztek ki, amelyek feladata „az egyes népbiztosságoktól érkező rendeletek végrehajtásának segítése”, valamint a helyi igazgatás politikai ellenőrzése volt.¹⁶ Ezt a pozíciót Somogyban június 8-án Latinca Sándor, a szociáldemokrata földmunkásszövetség korábbi szervezőtitkára foglalta el.¹⁷ A megye feletti állami közhatalom tehát – legalábbis elvben – a megyei direktórium és a mellette tevékenykedő kormányzótanácsai biztos kezében volt. A megyében ez az államhatalmi struktúra a Tanácsköztársaság bukásáig, illetve augusztus 6-ig működött.¹⁸

Források

A kommunista párttörténet első szakaszának dokumentumokban szegény jellege vezetett el ahhoz a helyzethez, hogy 1945 után a párt történészeinek „rendes”, primer források felhasználása helyett – mai fogalmaink szerint – „oral history”-hoz kellett fordulniuk.¹⁹ Így ha a kaposvári kommunisták nyomára akarunk bukkanni, az elsődleges vezérfonalat az 1945 utáni visszaemlékezés-irodalom jelenti. A pártmunkások közül elsőként Somogyi Pál jelentette meg visszaemlékezéseit a megyei lapban, 1951-ben.²⁰ Ugyanebben az évben érkezett vissza Magyarországra hosszú emigrációjából Klémens Béla, aki a fővárosi pártszer-

¹⁵ KÁVASSY Sándor: *Latinca Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 58–59.

¹⁶ Uo. 108.

¹⁷ Uo. 106.

¹⁸ Uo. 144.

¹⁹ LÉNÁRT András: „Történetgyűjtés” – Oral History archívumok Magyarországon. *Aetas*, 2007/2. 6–17.

²⁰ SOMOGYI Pál: *Képek Somogy megye... I. m.*

vekkal hosszadalmas és jól dokumentált procedúrát vállalt annak érdekében, hogy munkásmozgalmi múltját hivatalosan is elismertesse.²¹ Somogyi Pál közreműködésével a Somogy megyei tanács 1959-ben kiadványt jelentetett meg, amelyben többek között Győrffy Antal is közreadta önéletrajzát.²² Végül, már az 1960-as évek végén a mindaddig a Szovjetunióban élő Pusztai Gazda Jenő is bekapcsolódott az elbeszéléstermelésbe,²³ 1970-ben pedig a Párttörténeti Intézet negyven oldalban vette fel visszaemlékezését.²⁴ Kisebb-nagyobb időközönként ezek a szereplők újra és újra elbeszélték saját 1919-es történeteiket a médiában, a legaktívabb Somogyi Pál volt, de Klémens Béla is gyakran (még televízióban is) szerepelt.²⁵

A visszaemlékezések magukban szemlélve zárt történetek, amelyek a résztvevő egyéni szempontjából koherens egészzé formálják a komplex társadalmi folyamatokat. Emellett a források felhasználása a Kádár-korszak történészeinek a téma aktuálpolitikai aspektusai miatt is problematikus volt.²⁶ A ma történészétől joggal várható el, hogy nagyobb szkepszissel kezelje ezeket a forrásokat, ugyanakkor a dokumentumhiány ma is korlátozza a lehetőségeket. Emiatt szükségessé válik egy új attitűd kialakítása a forráscsoporttal kapcsolatban: el kell fogadnunk, hogy bizonyos lényeges kérdésekre csak ezek által kaphatunk választ. A különböző korban és személyek által gyártott, jelentős mennyiségű elbeszélések együttes olvasása, egymással történő

²¹ Az eljárás iratai: Budapest Főváros Levéltára (HU-BFL) XXXV. 39. MSZMP Budapesti Bizottsága személyi anyagai. Klémens Béla személyi állománya.

²² *Somogyi tizenkilencesek*. MSZMP Somogy Megyei V. B., Kaposvár, 1959.

²³ „Száz ellenforradalmárt ejtettünk foglyul...”. Beszélgetés Gazda Jenővel, az egykori Latinca-század parancsnokával. *Útközben*, 1969/1. 98–100.

²⁴ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (HU-PIL) V. 867. Visszaemlékezések. Pusztai Gazda Jenő személyi gyűjteménye, 1970. Ennek egy részletét publikálták is: PETRÁK Katalin (szerk.): *Tanúságtevők 3/B. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 90–100.

²⁵ A Radó Gyula rendezte *Vallomások a XX. századról. Portréfilm Klémens Béláról* című, 1973-as dokumentumfilmben.

²⁶ A Tanácsköztársaság történetének pártállami emlékezetpolitikai felhasználásáról lásd APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989*. MTA BTK TTI, Budapest, 2014.

ütköztetése elvezethet a problematikus forráscsoport megfelelő felhasználási módjához.

Ha pusztán a visszaemlékezés-irodalmat olvassuk, felmerülhet bennünk a kérdés: beszélhetünk-e egyáltalán „somogyi kommunistákról”, avagy pusztán egy autobiografikus toposz újrafelmondásával van dolgunk? Szerencsére ezek mellett rendelkezésünkre áll egy olyan forráscsoport is, amely egészen más körülmények között keletkezett. A Tanácsköztársaság bukását követően megkezdődött ellenforradalmi jogi felelősségre vonás kihallgatási jegyzőkönyvei többek között éppen azok történetét mesélik el, akik a második világháború után állami hőskultuszban részesültek. Ezek a periratok²⁷ szintén fontos részét képezik jelen tanulmány forrásbázisának: másik perspektívát jelentenek, amelyekkel összevethetőek a visszaemlékezésekből származó értesülések. Ezek igazolják azt, hogy joggal tekinthetjük vizsgált személyeinket tizenkilences kommunista pártmunkásnak. Pusztai Gazda Jenő például büntetőperében is így vallott: „[a] kommunista mozgalom emberszeretete, szabadságot és egyenlőséget ígérő eszméje megfogta [...] lelkemet. Kommunista lettem”.²⁸ Egy másik vallomás Klémens Bélát „a kommunisták vezető emberének” nevezte.²⁹ Róla még egy 1938-as, őt egyébként szélhámosnak és Kun Béla letartóztatásáért felelősnek tartó, egy kommunista lapban megjelent cikk is úgy nyilatkozott: „jelentős szerepet játszott a vörös forradalom alatt”.³⁰ Hajdu Gyula, Münnich Ferenc, valamint Rákos Ferenc pedig az ötvenes években tanúskodtak Klémens állításai mellett.³¹ Természetesen nem mindig nyilatkozhatunk ilyen pozitívan visszaemlékezőink

²⁷ HU-MNL-SML VII. 1.b. Kaposvári Királyi Törvényszék, büntető perek iratai, 1919.

²⁸ PUSZTAI GAZDA Jenő: Sokat és mélyen olvastam. [Önéletrajz, kézirat.] HU-MNL-SML VII. 1/b. 2112. Peinhoffer Lajos és társai perének iratai, 525.

²⁹ HU-MNL-SML VII. 1.b. 2259. Horváth Sándor 1919. szeptember 6-i vallomása.

³⁰ Egy hírhedt magyar szélhámos miatt került Kun Béla a szovjet-orosz börtönbe. *Bérmunkás*, 1938. március 12. 1. és 7.

³¹ Hajdu Gyula, aki a Tanácsköztársaság alatt a külügyi népbiztos délvidéki megbízottja volt, a következőképpen fogalmazott: „Klémens Bélát mint rendkívül mozgékony, ügyes és vállalkozásokra kész fiatal elvtársat megbíztam, utazzon illegálisan Zágrábba és teremtsen összeköttetést bizonyos ottani elvtársakkal.”

szavahihetőségéről. Somogyi Pál 1951-es, a megyei napilapban megjelent visszaemlékezés-sorozatát alapvetően határozzák meg a sztálinista Tanácsköztársaság-narratíva torzításai.³²

A különböző utólagos források mellett korlátozott mennyiségben és szórványosan rendelkezésünkre állnak egykorú források is, amelyek az elbeszélések által alkotott mátrixot még komplexebbé teszik. Elsősorban az Somogy Vármegyei Levéltárban, a vármegye direktóriumának a főispáni iratok közé rendezett anyagai között találhatóak adatok a kutatás tárgyát képező személyekről.³³

Utak a párthoz

Klémens Béla 1894. július 2-án született Kaposváron. Hamar elhagyta szülővárosát, 1907 és 1911 között egy rákosmezei repülőtér környéki asztalosüzemben volt tanonc,³⁴ ezalatt részt vett az ifjúmunkás-mozgalomban.³⁵ 1912-ben rövid időre visszatért Kaposvárra, ahol a famunkások szakegyleténél jegyzőként tevékenykedett.³⁶ 1914 és 1917 között a fronton szolgált, majd 1917-ben a Mátyásföldi Repülőgépgyár alkalmazottja és a szakszervezeti bizalmi testület tagja lett. A Repülőgépgyárban dolgozott mázolóként Mosolygó Antal is, aki ekkor Korvin Ottóval és a Szabó Ervin-tanítványokból álló forradalmi szocialistákkal volt összeköttetésben. Hajdu Tibor szavaival élve a Mátyásföldi Repülőgépgyár emiatt a KMP igazi „fellegrárává” vált.³⁷ Mosolygó

Hajdu Gyula levele Klémens Béla munkásmozgalmi múltjának elismeréséről indított eljárás ügyében. HU-BFL XXXV. 39. Klémens Béla személyi állománya.

³² SOMOGYI Pál: Képek Somogy megye... I. m.; A visszaemlékezéseinek elemzése: Tamás Lóránd ZAB: Writing Mythology... I. m.

³³ HU-MNL-SML IV. 401.b. Somogy vármegye főispánjának általános iratai, 1918–1919.

³⁴ KLÉMENTS Béla: Részlet a magyar aviatika történetéből. HU-PIL V. 867. K29. Klémens Béla személyi állománya, 1967. 48.

³⁵ KLÉMENTS Béla: Önéletrajz. HU-BFL XXXV. 39. Klémens Béla személyi állománya, 1958. 12.

³⁶ KLÉMENTS Béla: Répáspuszta – az első magyar szocialista termelőszövetkezet. *Útközben*, 1969/1. 79.

³⁷ HAJDU Tibor: I. m. 217.

Klémenst is beszervezte a mozgalmi munkába, röplapokat csempészték az üzem területére.³⁸ Ezt a forradalmi szocialista csoportot már az 1918 nyarán Kun Béla megbízásából Budapestre érkező Seidler Ernőnek sikerült a bolsevik mozgalomhoz való csatlakozásra bírnia. Ezek alapján hitelesnek tűnik, hogy Klémens Béla Mosolygóékkal együtt az elsők között csatlakozott a KMP-hez.³⁹ 1918. december 14-én Klémens a párt Központi Bizottságának megbízásából Kaposvárra indult, a helyi szervezet megalakítása céljából.⁴⁰

Győrffy Antal székelyföldi (gyergyóalfalui) születésű szabómunkás volt, aki az 1912–1913-as években Kaposváron is dolgozott. Valószínűleg 1915-ben esett orosz hadifogságba, és hamarosan a Volga folyó környékére került, ahol mezőgazdasági munkát végzett.⁴¹ 1917 márciusában, a forradalom után a Volgparti Szaratov városában élt.⁴² A magyar hadifoglyokat szervező Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt – OK(b)P – magyar csoportja 1918. március 4-én alakult meg,⁴³ és Szaratov környékén is megpróbálkoztak a magyar hadifoglyok szervezésével. A szaratovi magyar hadifoglyokat Kellner Sándor nyomdász képviselte az 1918. áprilisi moszkvai hadifogoly-kongresszuson. Itt Kellner megismerkedett Kun Bélával és Szamuely Tiborral, valamint újra találkozott régi ismerősével, Vántus Károllyal. Ezután visszatért

³⁸ KLÉMENS Béla: Részlet a magyar aviatika... I. m. 53. Ehhez képest a már említett 1938-as újságcikk úgy magyarázta Klémens csatlakozását a KMP-hez, hogy ő és Kun Béla Kolozsváron ismerkedtek meg, amikor utóbbi a betegsegélyező pénztár tisztviselője volt. Klémens azonban önéletrajzaiban nem tett említést kolozsvári tartózkodásról vagy Kunnal kötött ismeretségéről. Tovább gyengíti a cikk állításainak hitelét, hogy Klémens helytelenül kolozsvári születésűnek tartotta. Lásd Egy hírhedt magyar szélhámos miatt került Kun Béla a szovjet-orosz börtönbe. *Bérmunkás*, 1939. március 12. 1. és 7.

³⁹ Mosolygó Antal a KMP KB tagja volt. HAJDU Tibor: I. m. 203.

⁴⁰ KLÉMENS Béla: Tizenkilences emlékek. *Útközben*, 1969/1. 20.

⁴¹ Egy visszaemlékezésében a települést is megemlíti: Uzbória. Ilyen település azonban nincsen Szaratov környékén. Feltehetően félrehallással van dolgunk, és valójában Uzmojréről (Узморье) van szó, ami Szaratovtól 40 kilométerre délre fekszik. Győrfi Antal. In: KUKK Györgyné–VARGA József (szerk.): *50 éve történt*. MSZMP Somogy megyei Bizottságának Propaganda és Művelődési Osztálya, Kaposvár, 1967. 89.

⁴² Uo.

⁴³ PAPP István: I. m. 58.

Szaratovba, ahol a május 16-án kitört ellenforradalmi kísérlet ellen internacionalista osztagot vezetett.⁴⁴ Györffy politikai pályafutása valószínűleg Kellner szervezőmunkája révén indult meg. Júliusban Rabinovics József is ellátogatott Szaratovba, aki Kun Bélával egy fogolytáborban raboskodott és a magyar kommunista csoportnak a kezdetektől fogva tagja volt. Györffy valamikor az ősz folyamán Moszkvába került, ahol hathetes pártiskolát (agitátor-tanfolyamot) végzett. 1918 decemberében indult vissza Magyarországra.⁴⁵

Budapestre érkezve (a pontos dátum nem ismert, december végén vagy január elején) az első útja a Visegrádi utcába vezetett, a KMP főhadiszállására. Korvin Ottó utasítására rövid ideig az Alföldön tevékenykedett (valahol Békés és Csongrád vármegye közelében, a ma Gyomaendrőd részét képező Nagylapost mindenképpen érintve). 1919 elejét itt tölthette, majd visszatért Budapestre. Azután Korvin Abrudbányára kívánta küldeni, de a pártmunka helyszínét Kun Béla Kaposvárra változtatta,⁴⁶ ahová valamivel március 10-e előtt érkezhetett meg.⁴⁷

Pusztai Gazda Jenő kaposvári születésű, magyar-történelem szakos tanárhallgató volt a Budapesti Tudományegyetemen. Az orosz fronton tisztként harcolt, majd tanulmányi szabadságot kapott, és 1918 szeptemberében hazatért szülővárosába. Kaposvárról október közepén Budapestre ment, ahol október 24-én részt vett az egyetemisták tüntetésén, majd a 25-ei várbeli tüntetésen már vezető szerepe volt: ő vitte át a nemzeti zászlót a Lánchídon, majd a Várban egy emeleti ablakban kitűzte azt, és beszédet tartott a tömegnek.⁴⁸ Ezután Csernyák

⁴⁴ BORS András: Kellner Sándor, az igaz bolsevik. *Soproni Szemle*, 1960/3. 193–200.

⁴⁵ Györffy Antal. In: KUKK Györgyné–VARGA József (szerk.): I. m. 89.

⁴⁶ Uo.; GYÖRFY Antal: Életrajz. In: *Somogyi tizenkilencesek*. I. m. 23–27.

⁴⁷ Györffy Antal. In: KUKK Györgyné–VARGA József (szerk.): I. m. 24. Kávássy Sándor hívta fel rá a figyelmet, hogy amennyiben Györffy közbenjárására fogadták el az 1919. január 6-i kaposvári szociáldemokrata kongresszuson a megye feletti hatalom megszerzésére irányuló határozatot, akkor már ekkor Kaposváron kellett lennie. KÁVÁSSY Sándor: *Somogy vármegye direktóriuma 1919-ben. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1964. 218.

⁴⁸ BÚS FEKETE László: I. m. 14–15.; HU-BFL VII 5/c. Pusztai Gazda Jenő valamely a Tisza-gyilkosság ügyében, 338.

Imre és Shubert Ágoston felkérésére csatlakozott a Forradalmi Katonatanácshoz,⁴⁹ amely Hajdu Tibor szerint „inkább hasonlított katonai puccsok juntáira, mint az orosz szovjetekre”.⁵⁰ Pusztai Gazda a forradalom napjaiban fontos szervezőmunkát végzett, a Keleti pályaudvaron tartózkodó katonák között agitált. Rövid időn belül azonban kiábrándult a kiépülő új rendszerből, nem volt elégedett a változásokkal, és a baloldali radikalizmus felé fordult. Decemberben néhány, még a katonatanácsból ismert barátjával csatlakozott a KMP-hez, belépési kérelmét Chlepkó Ede központi bizottsági tag és Hajdu Pál írta alá.⁵¹ 1919. január elején a KMP Központi Bizottsága Pusztai Gazda Jenőt is Kaposvárra küldte pártmunkára, ahová hamarosan meg is érkezett.⁵²

E három személyről valószínűsíthető tehát, hogy a KMP vezetősege pártmunka céljából a somogyi megyeszékhelyre küldte. Klémens Béla 1918. december elején, Pusztai Gazda Jenő 1919. január elején, Györffy Antal pedig 1919. március 10-e körül (vagy esetleg ő is januárban) érkezett Kaposvárra.⁵³ Mindhárman kötődtek Kaposvárhoz, ketten itt születtek, harmadikuk pedig korábban itt dolgozott. Ez nyilvánvalóan szempont lehetett, amikor tevékenységük helyszínét kiválasztották. A helyi munkásmozgásban mindhármuknak csekély kapcsolatrendszere volt, talán Györffynek még a legjelentősebb. Visszaemlékezése szerint ő ki is használta ezt, amikor megérkezésekor Kovács Pál nagybajo-

⁴⁹ HU-BFL VII 5/c. Pusztai Gazda Jenő vallomása a Tisza-gyilkosság ügyében, 338.

⁵⁰ HAJDU Tibor: I. m. 40.

⁵¹ PETRÁK Katalin (szerk.): *Tanúságtevők*. I. m. 99. Pusztai Gazdáék csoportosulásának Korvinyi Árpád, Leier Emil, Keleti Kellermann Emil, Vida István, Franyó Zoltán voltak az ismert tagjai. Pusztai Gazda 1970-ben azt is állította, hogy saját kommunista pártot, illetve *Tűz* címmel folyóiratot is alapítottak, azonban erre nincs bizonyíték.

⁵² Uo. 100.

⁵³ A kiküldetésekről és azok időpontjáról csak visszaemlékezései források vannak. Klémens esetében van egy hivatalos forrás a kaposvári tartózkodásáról: 1919. január 15-én a Somogy megyei Munkástanács „nyílt parancsot” adott ki arról, hogy Klémens Béla öt társával együtt Budapestre utazva a vonaton fegyvert viseljen. A dokumentum szerint utazásuk célja „közellátási cikkek felvétele és kísérése” volt. Nyílt parancs Klemencz Béla kaposvári lakos számára, 1919. január 15. HU-MNL-SML IV. 401.b. 36/140.

mi szabó révén jutott be a Munkástanács gyűlésére. Itt Kovács sajátjaként terjesztette be azt a KMP-javaslatot, hogy az MSZDP törekedjen a főispáni tisztség megszerzésére.⁵⁴

Győrffy 1893-ban, Klémens és Pusztai Gazda egy évvel később született, ami azt jelenti, hogy huszonnégy-huszonöt évesek voltak a szóban forgó események idején.⁵⁵ Az általuk kialakított helyi kommunista szimpatizáns közösség szintén javarészt fiatalokból állt. Mindhárman munkáscsaládból származtak, Győrffy és Klémens maga is munkásként dolgozott, Pusztai Gazda pedig bölcsészhallgató volt. Egyiküknek sem volt még saját családja vagy stabil, helyhez kötött munkája. Mobilisek voltak, akik korábban éltek már a fővárosban is – tehát mind a magyarországi kommunista mozgalom centrumát képező Budapesten, mind Kaposváron volt helyismeretük. Oroszországi tapasztalattal Győrffy Antal rendelkezett, rajta kívül pedig a somogyi megyeszékhelyre visszatérő volt hadifoglyok közül Somogyi Pálnak lett fontos szerepe a helyi kommunista szervezkedésben. A három bemutatott pártmunkás közül ketten a Tanácsköztársaság bukásáig a somogyi események aktív résztvevői maradtak, míg Klémens Béla április végén–május elején elhagyta Kaposvárt, és új, határon túli megbízást kapott. A Délszláv Propagandaosztály megbízásából Zágrábba küldték egy kommunista lap megalakítása céljából, a horvát szervek azonban hamar, még májusban letartóztatták, s a Tanácsköztársaság bukásáig nem is szabadult ki.⁵⁶

⁵⁴ KÁVÁSSY Sándor: Somogy vármegye direktórium... I. m. 195.

⁵⁵ A kommunista „hivatásos forradalmárok”, pártmunkások nagy része általában ebbe az életkorba tartozott. Borsányi György a két világháború között működő illegális kommunisták prozopográfiai-statisztikai vizsgálatakor megállapította, hogy kommunista pártmunka elsősorban a huszonöt év alatti, de harmincnál mindenképp fiatalabb férfiak tevékenysége volt. BORSÁNYI György: Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldaltól. *Valóság*, 1983/9. 20–31.

⁵⁶ SUSZTER Rajmund: *A kalapácsos ember délre tekint. A Tanácsköztársaság viszonya a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal egy pártmunkás útján keresztül*. Szakdolgozat. Pécs, 2025. 27.

A politikai közösség kialakítása

Klémens Bélának Kaposvárra érkezése után elsődleges feladata volt, hogy beválasztassa magát a megyei katona- és munkástanácsba, illetve hogy a famunkások szakszervezetének munkájában is részt vegyen – ezeket sikerrel teljesítette is.⁵⁷ Megbízatása azonban arról is szólt, hogy „ha lehet”, alakítsa meg a kommunista párt helyi szervezetét.⁵⁸ Ez nem sikerült, saját és mások visszaemlékezése szerint sem, mindössze Somogyi Pál sztálinista kötöttségek között maradó, sajtóban megjelent visszaemlékezése állította az ellenkezőjét 1951-ben.⁵⁹ A pártalapítás kudarcára a visszaemlékezők hasonló magyarázatokat adtak. Klémens szerint a helyi szociáldemokrata vezetők félték a pártszakadástól, viszont a helyi pártszervezetüket az MSZDP központi vezetőségével szemben állást foglaló, „forradalmi pártnak” tartották.⁶⁰ Pusztai Gazda Jenő szerint a helyi baloldali szociáldemokraták „maguk[at] tömegével szintén kommunistáknak tartották”, ezért felesleges lett volna a külön kommunista pártszervezet létrehozása.⁶¹ A helyi szociáldemokrata vezetők (Tóth Lajos, Kovács Miksa) bár híresen „baloldaliak” voltak, nem zárkóztak el, de nem is támogatták a pártalapítást. A kaposvári kommunista pártszervezetnek tehát valójában nem lehetett volna széles bázisa, ugyanakkor a szociáldemokrata párton belül volt lehetőség a radikális irányvonal követésére.

A helyzet realizálása után Klémens célja a pártszervezet megalakítása helyett a radikalizmusra hajló erők politikai közösségé szervezése lett. Ennek a kezdeti munkának az emlékét torzította Somogyi Pál pártszervezéssé az 1951-es munkájában.⁶²

⁵⁷ KLÉMENS Béla: Tizenkilences emlékek. I. m. 20.

⁵⁸ Lásd Radó Gyula 1973-as, idézett dokumentumfilmjét, és ezzel egybehangzóan Pusztai Gazda Jenő visszaemlékezését. HU-PIL V. 867. Pusztai Gazda Jenő személyi gyűjteménye, 1970. 14. Az eseményeket eltorzító Somogyi Pál is megőrökíti Klémens szerepét. SOMOGYI Pál: Képek Somogy megye... I. m.

⁵⁹ SOMOGYI Pál: Képek Somogy megye... I. m.

⁶⁰ KLÉMENS Béla: Tizenkilences emlékek. I. m.

⁶¹ Pusztai Gazda Jenő visszaemlékezése. HU-PIL V. 867. Pusztai Gazda Jenő személyi gyűjteménye, 1970. 14.

⁶² „Elhatároztuk, hogy megalakítjuk mi is a Kommunisták Magyarországi Pártjának helyi csoportját. A kis földes szobában a petróleumlámpa gyér világi-

Somogyi és Klémens a famunkások szakszervezetében ismerkedhetett meg egymással, valamint orosz múltja miatt Somogyi egyébként is Klémens szervezőmunkájának célpontjában volt.⁶³ Somogyi 1918 karácsonya táján érkezett vissza szülővárosába, Kaposvárra,⁶⁴ és a Klémens által szervezett kis kommunista közösség részévé vált. Ez a közösség fogadta az 1919. január 10-e körül érkező Pusztai Gazda Jenőt is.⁶⁵ Somogyi emlékezete szerint az első, január végén egy magánlakáson tartott kommunista megbeszélésen heten vettek részt.⁶⁶ Memoárjában Somogyi harmincnégy főre tette a „kaposvári munkásörtség [sic!] kommunista tagjainak”⁶⁷ számát közvetlenül a proletárdiktatúra kikiáltása előtt, ami a kaposvári kommunista csoportosulás teljes létszámát jelentheti. A számadat valószínűleg még így is túlzó. Hogy ebbe a csoportba kik tartozhattak, arról csak szörványos információink vannak. Somogyi említi Pacskó János szabót,⁶⁸ Svarcs kőfaragót, Boros, Kaponya és Gálosi József⁶⁹ nevű fiatal munkásokat. Ez a lista kiegészíthető Pusztai Gazda Jenő és Roth Imre egyetemi hallgatókkal, valamint Györffy Antallal és Klémens Bélával, akik a közösség legjobb kapcsolatrendszerrel rendelkező tagjai voltak. Feltételezhető, hogy Pusztai Gazda és Somogyi testvérei, azaz Pusztai Gazda József és Gyula, illetve Steiner Rezső is a formálódó közösséghez tartoztak (ők később

tása mellett késő estig tanácskoztunk és megírtuk a megalakulás jegyzőkönyvét. Végül megbíztuk Klemencz (Klémens) elvtársat, hogy azonnal menjen fel Budapestre felvenni az összeköttetést a Párt Központi Vezetőségével.” SOMOGYI Pál: Képek Somogy megye munkásmozgalmából I. *Somogyi Napló*, 1951. február 4. 4.

⁶³ KLÉMENS Béla: Tizenkilences emlékek. I. m. 20.

⁶⁴ Steiner Pál kihallgatásának jegyzőkönyve, 1919. szeptember 6. HU-MNL-SML VII. 1.b. 2112. 6.

⁶⁵ Pusztai Gazda Jenő visszaemlékezése. HU-PIL V. 867. Pusztai Gazda Jenő személyi gyűjteménye, 1970. 14.

⁶⁶ B. E.: A szikra kipattant. *Néphadsereg*, 1959. február 11. 2.

⁶⁷ SOMOGYI Pál: Eljött a nap. I. m.

⁶⁸ Egy későbbi forrás róla: Nagy részvét mellett temették el Pacskó Jánost. *Somogyi Újság*, 1936. október 15. 4.

⁶⁹ Egy 1920-as újságcikk így jellemzi őt: „a leghírhedtebb kommunisták egyike, a kaposvári kézigrántós bányászterroristák parancsnoka, a sunyi Gálosi József”. Kommunista tűzfészek a szomszédban. *Új-Somogy*, 1920. augusztus 28. 3.

az úgynevezett Latinca-század tagjai lettek). Lehetséges, hogy a csoport tagja volt a később a Latinca-század radikálisai közé sorolt Győrffy Gyula is.⁷⁰ Ez egy olyan informális kommunista közösség lehetett, amely a KMP-vel kapcsolatban lévő Klémens és az orosz tapasztalatokkal felvértezett Somogyi együttműködése nyomán jöhetett létre.⁷¹ A KMP központjával Klémens révén tart-hatták kapcsolatot, aki visszaemlékezése szerint rendszeresen járt Budapestre a *Vörös Újságért*, illetve egyéb propagandakiadványokért, amelyeknek terjesztése elsődleges feladata lett.⁷²

Agrárpolitika és termelőszövetkezeti mozgalom

Az országos politika érdeklődésének homlokterébe Somogy megye elsősorban a földkérdés kapcsán került. A Somogyban kiterjedt latifundium-rendszer fennállása, a nagyszámú uradalmi cseléd és agrárproletár radikalizálódása reményt, illetve aggodalmat szült a politikai szereplők körében. Az MSZDP, különösen annak baloldala a termelőszövetkezeti szervezés fő propagátora volt. A termelőszövetkezetek ügyének legfőbb szószólója Hamburger Jenő – a későbbi földművelésügyi népbiztos – volt, aki akkorra már a KMP-vel is kapcsolatban állt, éppen Klémens Béla révén.⁷³

Klémens visszaemlékezése szerint a kommunista agitátorcsoportok számára a következő agrárfeladatokat jelölték ki. Egyrészt az uradalmi cselédek közötti bérharcot és elégedetlenséget kellett (tovább) szítani.⁷⁴ Ezzel összefüggésben, Somogyban 1919. februárban, amikor a cselédbérrendezés tárgyában az MSZDP-t képviselő Latinca Sándor és a földbirtokosokat képvisi-

⁷⁰ Győrffy Gyuláról: Mike Imre 1919. augusztus 14-i vallomása. HU-MNL-SML VII. 1.b. 2112. 117.; ANDRÁSSY Antal: Az MKP tevékenysége és az 1945-ös választás Somogyban. In: KANYAR József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 2. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1971. 273.

⁷¹ A közösség történetének eltorzított képét őrizte meg Somogyi visszaemlékezése, illetve *Tűz a Kapos mentén* című regénye.

⁷² KLÉMENS Béla: Tizenkilences emlékek. I. m. 20.

⁷³ Klémens Béla visszaemlékezése. HU-PIL V. 867. K29. 2.

⁷⁴ Uo. 1.

selő Hoyos Miksa tárgyalni kezdett, Klémens az agitációja során a szociáldemokraták által ajánlottnál magasabb bér követelésére buzdította a cselédeket. Így például miközben a fenti tárgyalások folytak, Klémens egy társával kiment Répáspusztára, és az ottani uradalmi cselédeket rávette, hogy követeléseiket jegyzőkönyvbe foglalják és küldjék be bizalmijukkal Kaposvárra. Miután követeléseiket nem teljesítették, Klémensék biztatására megalakították a termelőszövetkezetet.⁷⁵ A néhány nappal később Kaposvárra érkező Hamburger Jenő Klémens szerint a következőt mondta neki, elismerő hátha veregetések kíséretében: „Okos dolgot művelt a Visegrádi utca. Amit mi kártalanítással akartunk elintézni, azt ti kártalanítás nélkül megcsináltátok.”⁷⁶ Amennyiben Klémens állításai helytállóak, a répáspusztai volt az ország első termelőszövetkezete. Az elkövetkező hetekben megye- és országszerte alakultak újabbak.

Mindez szinkronban volt a kommunista agrárprogrammal, amely szerint az elsődleges cél a nagybirtokrendszer lebontása, a földosztást pedig, ha nem is kategorikusan, de ellenezni kell. A KMP agrárprogramja tehát (a baloldali szociáldemokratákéhoz hasonlóan) földosztásellenes volt.⁷⁷ Ez az elvi egyetértés jó alapot teremthetett arra, hogy Klémens tevékenysége agrártéren ne ütközzön nagy ellenállásba – hallgatólagos szociáldemokrata támogatás nélkül semmiképp sem lett volna lehetőség a répáspusztai akció végrehajtására.

A 1960-as évek előtt a „dogmatista” történetírás a termelőszövetkezeti szervezésben spontán, alulról jövő kezdeményezést szeretett volna látni – ezt a mítoszt már Hajdu Tibor igyekezett lerombolni.⁷⁸ Amikor ő Klémens álláspontjával szembesült az 1969-es somogyi jubileumi Tanácsköztársaság-konferencián, így reagált rá: „Ha a vidéki mozgalmat országos szinten nézzük [...], akkor rögtön eltűnik az olyan kérdéseknek a jelentősége, hogy melyik pusztá kezdte, vagy ki kezdte. Mert hiszen ez egy köz-

⁷⁵ A teljes történet: KLÉMENS Béla: Répáspusztá... I. m.

⁷⁶ Uo. 84.

⁷⁷ SIPOS József: *A pártok és a földreform*... I. m. 107–111.

⁷⁸ Uo. 223.

pontból irányított, szervezett mozgalom volt.”⁷⁹ Ugyan Hajdunak ebben kétségkívül igaza van, a kommunista pártmunkások ágenciájának szempontjából van jelentősége Klémens állításainak. Sajnos azonban ezek igazolására elsődleges források nem állnak rendelkezésre. Annyi bizonyos, hogy a *Vörös Újság* a somogyi szövetkezeti fejleményeket pozitívan értékelte, a szociáldemokrata balszárnny sikerét látva bennük. Az események kapcsán kijelentették, hogy megindult a parasztforradalom és a kormánypolitika csődbe jutott.⁸⁰ Amennyiben Klémens elbeszélése megfelel a valóságnak, úgy a KMP politikája képes volt zavart okozni a helyi politikai működésben, a termelőszövetkezeti mozgalom sikereiben pedig a baloldali szociáldemokraták mellett a kommunista pártmunkásoknak is volt bizonyos szerepük.

Agitáció

A kommunista párt „mindenekelőtt forradalmi propagandaszervezet volt”,⁸¹ érdemi tevékenységet elsősorban a propagandaterjesztés területén volt képes realizálni. A kaposvári pártmunkások elsődleges feladatai közé tartozott az agitáció, különösen a korai időszakban. Kaposvár város dolgozóit elsősorban a szakszervezeti fórumokon lehetett megszólítani, ahová Klémensnek és Somogyinak bejárása volt. Előbbi a kommunista pártközponttal való kapcsolata, utóbbi pedig oroszországi múltja miatt volt méltó kiemelt figyelemre. Ezt Somogyi még 1919. szeptemberi vallomása során is beismerte: „érdeklődő társaimnak beszéltem egyet-mást az oroszországi tapasztalataimról”.⁸² Ekkor ugyan a felelősségre vonást elkerülendő tagadta, hogy agitációban vett volna részt, de visszaemlékezésében elmesélte egy fa-

⁷⁹ KANYAR József (szerk.): *A Tanácsköztársaság Somogyban*. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1969. 291.

⁸⁰ SIPOS József: I. m. 225.

⁸¹ Kun Bélát idézi HAJDU Tibor: I. m. 212.

⁸² Steiner (Somogyi) Pál kihallgatásának jegyzőkönyve 1919. szeptember 6-án. HU-MNL-SML VII. 1.b. 2112. 19.

lusi agitáció történetét, másutt pedig kifejezetten agitátorként hivatkozott magára.⁸³

A népköztársasági időszakban fontos feladat volt a *Vörös Újság* terjesztése, amelyet Klémens Béla egyéb propagandakiadványok mellett hozott Kaposvárra Budapestről; visszaemlékezése szerint tíznaponta. Erre azért volt szükség, mert a posta nem vállalta a *Vörös Újság* szállítását.⁸⁴

1919. március 21-e nyilvánvalóan fordulópont volt a kommunista pártmunkások agitációs tevékenységében, hiszen innentől kezdve az egyesült párt szervezte a vidéki agitációt, amely mennyiségi és minőségi szempontból is szintet lépett. Sok esetben a fővárosból is küldtek ki agitátorokat, akik csak az agitáció időtartalmára tartózkodtak a megyében – ezek általában több kárral jártak, mint haszonnal. A helyi pártszervezet is folytatott agitációt, amely megvalósításában Klémens Béla maga is szerepet vállalt. Egy vallomás szerint húsvét alkalmából a „szellemi munkásokat” falusi agitációs körútra küldték, amelynek tervét Latinca Sándor direktoriumi tag és Kovács Miksa az egyesült párt titkára vezették elő az érintetteknek. Ezután Klémens a forradalmi törvényszék elé állítással fenyegette azokat, akik kibújnának a kötelezettség alól.⁸⁵

Pusztai Gazdát visszaemlékezése szerint egyértelműen agitációs feladatokkal bízták meg: „a vasutasok közé és a parasztokhoz, a falvakba kell[ett] kimennem”.⁸⁶ Amíg tehát Klémens elsősorban a szervezett munkások között tevékenykedett, Pusztai Gazda, akinek egyetemistaként egyáltalán nem volt ilyen tapasztalata, más jellegű feladatot kapott. Visszaemlékezésében említi, hogy budapesti barátja, Leyer Emil társaságában járt agitálni a Széchenyi- és a Hajós- (helyesen valószínűleg: Hoyos-)

⁸³ SOMOGYI Pál: *Képek Somogy megye... I. m.*; SOMOGYI Pál: *Önéletrajz*. HU-MNL-SML XXV. 56. Somogyi Pál személyi gyűjteménye, 1971.

⁸⁴ KLÉMENS Béla: *Tizenkilences emlékek*. I. m. 21.

⁸⁵ Horváth Sándor 1919. november 2-i vallomása. HU-MNL-SML VII. 1.b. 2259. Horváth Sándor perének iratai, 2.

⁸⁶ Pusztai Gazda Jenő visszaemlékezése. HU-PIL V. 867. Pusztai Gazda Jenő személyi gyűjteménye, 1970. 14.

birtokokon.⁸⁷ Roth Imrével az értelmiség előtt is tartott előadást (érthető okokból kapták ők ezt a feladatot mint bölcsész-, illetve orvostanhallgatók), valamint a leszerelt katonáknak is szervezett gyűlést – katonaviselt emberként ez is testhezálló feladat lehetett számára.⁸⁸

Karhatalom és terror

A kaposvári kommunista pártmunkások tevékenységének legjobban feldolgozott területe az úgynevezett Latinca-század története, vagyis a Somogy megyei karhatalmi feladatok ellátásában vállalt szerepük.⁸⁹ Ez nem is meglepő, hiszen a Tanácsköztársaság történelmi reprezentációjában akár pozitív, akár negatív előjellel, de mindig kiemelt szerepe volt a terrornak, somogyi vonatkozásban pedig a Latinca-századnak. Bár utóbbi történetének feldolgozottsága még egyáltalán nem ellentmondásoktól mentes, jelen tanulmány nem vállalkozhat az ezzel kapcsolatban felmerülő kérdéseket teljességgel tisztázni, mert pusztán a kommunista pártmunkások szerepvállalásával foglalkozik.

A kaposvári munkásszázlóját (amely később Latinca-század néven vált ismertté) többféle igény kielégítésére hozták létre. Mike Imre tartalékos főhadnagy, jogszigorló vallomása szerint a városi polgárság képviselői keresték meg azzal, hogy a város közrendjének érdekében szervezzék meg a századot. Mike Győrffy Antalhoz

⁸⁷ Egy fennmaradt táviratváltás tanúsága szerint 1919. március 30-án Pusztai Gazda és Leyer, valamint Kekedi Ferenc és Szekeres Imre nevű egyének megbízást kaptak a hadügyi népbiztosságtól a Vörös Hadsereg számára történő toborzásra Somogy vármegyében. HU-MNL-SML IV. 401.b. A Hadügyi Népbiztosság Politikai Osztályának és Somogy Vármegye Direktóriumának levelezése Pusztai Gazda Jenő és társainak ügyében, 1919. március. 117. doboz, 63/808.

⁸⁸ Pusztai Gazda Jenő visszaemlékezése. HU-PIL V. 867. Pusztai Gazda Jenő személyi gyűjteménye, 1970. 15.

⁸⁹ GELLÉRT Tibor: Adalékok a megyei belső fegyveres erők történetéhez. In: KANYAR József (szerk.): *A Tanácsköztársaság Somogyban*. I. m. 251–262.; FARKAS Péter: A Vörös Őrség és a Latinca-század tevékenysége a Tanácsköztársaság alatt Somogy megyében. *Clio Műhelytanulmányok*, 2019/5. [https://epa.oszk.hu/03400/03463/00008/pdf](https://epa.oszk.hu/03400/03463/00008/pdf/Letoltve:2024.08.06.) (Letöltve: 2024. 08. 06.)

fordult, akit korábbi sportmúltjából ismert. Győrffy szervezte meg a századot, amelynek tagsága elsősorban a korábbi munkásárság tagjaiból állt, politikai biztosa pedig a főszerző lett.⁹⁰ A század első parancsnoka Mike lett, akit azonban annak radikális kommunista tagsága nem fogadott el, ezért május közepén leváltották.⁹¹ Az elégedetlenek Pusztai Gazda Jenőt választották új parancsnokuknak. A század egy ideig használta a „terror-század” elnevezést, és fontos szerepe volt a megyében fellépő Tanácsköztársaság-ellenes mozgalmak elfojtásában, tevékenységének halálos áldozata azonban nem volt. A csehek elleni háború előtt karhatalmi, rend- és határvédelmi⁹² funkciókat egyaránt betöltött, ezután pedig nagyobbik részét a frontra helyezték át.

A század vezetőségében domináns, de informális szerepet vállalt Latinca Sándor, akinek a nevével a század története összefonódott. Latinca a források tanúsága szerint figyelemre méltóan jó viszonyt ápolt a fiatal kommunistákkal, Pusztai Gazda Jenővel és Győrffy Antallal egyaránt. A fontos hatalmi tényezőnek tekinthető század lényegében a fiatal kommunista pártmunkások működésének elsődleges területévé vált a Tanácsköztársaság kiáltása után.

Forradalmi törvényszékek

Az 1918–1919-es évek somogyi pártmunkásaiból ketten is működtek a forradalmi törvényszékek bíráiként. Somogy vármegyében azonban ez idáig egyetlen ilyen törvényszék előtt tárgyal

⁹⁰ Mike Imre 1919. augusztus 14-i vallomása. HU-MNL-SML VII. 1.b. 2112. 117.

⁹¹ A Mike Imre leváltását megelőző nagyatádi tömeggyűlés megtorlásának feldolgozása: FARKAS Péter: „...le kell őket fegyverezni, le a Vörös Hadsereggel, le a militarizmussal, éljen a Károlyi-kormány...” Adalékok az 1919. május 13-i nagyatádi tömeggyűlés megtorlásához. In: RÉCSEI Balázs (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Kaposvár, 2022. 71–82.; FARKAS Péter: *A Vörös Őrség...* I. m. 26–31.

⁹² FARKAS Péter: Adalékok a Vörös Őrség határvédelmi szerepéhez a Somogy Vármegyei Direktórium területén. In: FURKÓ Péter–PÉNZES Martin (szerk.): *Fiatal kutatóink. ÚNKP a Károlin, 2022/2023*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2023. 105–118.

ügy eredeti dokumentumai sem kerültek elő, a visszaemlékezések mellett csak Györffy Antal perének iratai, az ahhoz csatolt kérvények és vallomások állnak rendelkezésre. Klémens Béla a visszaemlékezése szerint a Fabik-különítmény mellett működött mint a mozgó rögtönítélő forradalmi törvényszék bírāja.⁹³ A Fabik-különítmény Somogyban 1919 május elején tevékenykedett: a balatonboglári és a kőröshegyi ellenforradalmi kísérletek kapcsán állítottak törvényszék elé embereket. Nem tudjuk, hogy ezek közül Klémens mely esetekben vállalt szerepet, illetve pontosan milyen magatartást tanúsított.⁹⁴

Györffy Antal két politikailag releváns perben, Novák János kisgazda politikus és a lengyeltóti ellenforradalmárok ügyében volt a Kaposvári Forradalmi Törvényszék bírāja. Halálos ítélet egyik esetben sem született, pedig Györffyt – az ő utólagos, 1919. szeptemberi vallomása szerint – a helyi munkások és a budapesti vezetők is erre kapacitálták.⁹⁵ A vádlott lengyeltótiak annyira hálásak voltak életük megkíméléseért, hogy a rendszer bukása után, szeptember 19-én a vármegye katonai parancsnokához fordultak kérvénnyel Györffy életének megóvása érdekében.⁹⁶ „Még a Horthy-rendszerben [...] sem tudtak példát felhozni arra, hogy akár a direktóriumok, akár a politikai megbízottak az ügyek elintézésébe beleavatkoztak.”⁹⁷ – állítja Sarlós Béla, aki

⁹³ KLÉMENS Béla: Igazságtétevés a Tanácsköztársaságban. *Útközben*, 1969/1. 77–84.

⁹⁴ A Fabik-különítmény egy Fabik Károly nevű tengerész által szervezett karhatalmi egység volt, amelyet elsősorban a Dunántúlon vetettek be. BEKÓ Tamás: Nemzetőrségből terroralakulat. A nagykanizsai Fabik-féle tengerész-különítmény működése 1918–1919-ben. In: PAKSY Zoltán (szerk.): *A Tanácsköztársaság Zala megyében*. MNL ZML, Zalaegerszeg, 2020. 168–170.

⁹⁵ Györffy Antal 1919. szeptemberi vallomása. HU-MNL-SML VII. 1.b. 2112. 231.

⁹⁶ „Györffy Antal különböző bűncselekmények miatt, de nyilvánvalóan leginkább politikai szereplése folytán jelenleg a kaposvári törvényszék fogházában van letartóztatva. [...] Tekintettel azonban, hogy nevezett 3 halálra ítélt családapa életét mentette meg, [...] kérjük Nagyságotat [...] saját hatáskörében odahatni, hogy Györffy Antal a halálbüntetés elől meneküljön [...]. Esedezünk az életet életért elv alapján Györffy Antal életéért.” Lengyeltóti polgárok 1919. szeptember 19-i levele Kovách Antal alezredesnek. Uo. 505.

⁹⁷ Dr. SARLÓS Béla: *A Tanácsköztársaság Forradalmi Törvényszékei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1961. 48.

maig utolsóként foglalkozott átfogóan a forradalmi törvényszékek működésével. Ehhez képest Győrffy vallomása szerint Latinca Sándorral – tehát a direktórium tagjával – egyeztetett arról, hogy milyen ítéletet hozzanak a lengyeltótiak ügyében. De nemcsak a helyi, hanem az országos politikai vezetés is kifejezte, hogy milyennek képzei a Győrffy vezette törvényszék által hozott ítéletet.⁹⁸ A kétirányú nyomásgyakorlás során Győrffy Latinca álláspontját fogadta el, vagyis nem hozott halálos ítéletet. A leg-súlyosabb büntetést Bárány Ferenc korábbi szolgabíró kapta, őt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.⁹⁹ Ellentétben Sarlós Béla állításával, a törvényszékek útján alkalmazott megtorlás nem feltétlenül a „jobboldali szociáldemokraták” aknamunkája miatt nem volt olyan keménykezü, mint egyesek szerették volna,¹⁰⁰ hiszen Kaposváron éppen az oroszországi agitátoriskolát végzett, kommunista Győrffy járt elől a büntetések mérséklésében.

Győrffy tehát kommunista pártmunkás létére sem volt a terrorisztikus, kemény megtorló büntetések pártolója. Az viszont egyértelmű, hogy nem véletlenül került akár ő, akár Klémens a törvényszéki bíró pozíciójába. Legkevesbé sem „egyszerű munkásemberek”-ként választották ki őket, hanem politikai elkötelezettség és megbízhatóság alapján, komoly ügyek elbírálására, akik a döntéseiket a helyi és országos hatalmi-politikai kulcsszereplőkkel egyeztetve hozták meg.

Kapcsolati hálók, informális politikai funkciók

A fiatal somogyi kommunista pártmunkások a Tanácsköztársaság idején nem a legfőbb formális hatalmi pozíciókat töltötték be a megyei politikai életben.¹⁰¹ Pusztai Gazda Jenő a terror/készültségi század parancsnoka, Győrffy Antal ennek politikai

⁹⁸ Győrffy Antal 1919. szeptemberi vallomása. HU-MNL-SML VII. 1.b. 2112. 231.

⁹⁹ FARKAS Péter: A Vörös Őrség... I. m. 25.

¹⁰⁰ SARLÓS Béla: I. m. 101–104.

¹⁰¹ Ez egyáltalán nem volt törvényszerű. Sopronban például a fiatal kommunista pártmunkások közül a huszonnégy éves Entzbruder Dezső a városi/megyei direktórium tagja és a vármegye katonai parancsnoka, a valamivel idő-

biztosa volt, valamint utóbbi a Forradalmi Törvényszék bírása és júliustól a Megyei Közellátási Hivatal egyik vezetője is.¹⁰² Györffy és Klémens a tanácsválasztások után a megyei munkástanács intézőbizottságának tagja is lett.¹⁰³ Ugyanakkor a megyei direktórium tagjai nem voltak, és a forradalmi kormányzótanácsbi biztos sem közülük került ki. Ezeket a posztokat mind korábbi szociáldemokrata funkcionáriusok töltötték be. Ezzel is magyarázható, hogy a fehérterror során, amikor a különítményesek a Tanácsköztársaság somogyi funkcionáriusait üldözték, nem a kommunista pártmunkásokat, hanem a direktórium két tagját, a helyi szociáldemokrata Szalma Istvánt, Kaposvár politikai megbízottját, valamint – feltehetően zsidó származása miatt – a közellátást irányító Levin Samut hurcolták ki a börtönből és végezték ki a város melletti erdőben.¹⁰⁴ Az sem véletlen, hogy ez idáig csak elvétve jelentek meg a pártmunkásokról történészek által készített rövid életrajzi összefoglalók „hagiografikus” kiadványokban és a megyei sajtóban. Ezzel szemben Latinca Sándornak két életrajza is napvilágot látott könyv formában,¹⁰⁵ valamint a Tanácsköztársasághoz fűződő helyi emlékezetpolitikai gyakorlatoknak is ő volt a főszereplője.¹⁰⁶

Ha a kommunista pártmunkások politikai-hatalmi térben játszott szerepét valóban meg kívánjuk érteni, foglalkoznunk kell az informális, a hatalmi-kapcsolati hálózatokban betöltött szerepükből fakadó lehetőségeikkel is. Ők képezték ugyanis a kommunista pártvezetők és a helyi funkcionáriusok közötti közvetítő közeget. A helyi szociáldemokraták nem rendelkeztek valódi kapcsolódási pontokkal a kommunista vezetőkhez, annak

sebb, de orosz múltú KMP alapító tag Kellner Sándor a vármegye forradalmi kormányzótanácsbi biztos volt.

¹⁰² Györffy Antal és Lewin Samu kinevezése a Megyei Közellátási Hivatal vezetésére, 1919. július 14. HU-MNL-SML IV. 401.b. 117/63/2141.

¹⁰³ 1919. év eseménynaptára. *Somogyi Néplap*, 1959. március 11. 5.

¹⁰⁴ KÁVÁSSY Sándor: Latinca Sándor fogsága és halála. *Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei*, 1972. 257–273.

¹⁰⁵ SZABÓ Gyula: *Latinca Sándor „a szegény proletárság igaz védője”*. Somogy Megyei Tanács, Kaposvár, 1955; KÁVÁSSY Sándor: *Latinca Sándor*. I. m.

¹⁰⁶ A kultuszáról: ZAB Tamás Lóránd: Pártállami mítoszépítés. Latinca Sándor kultusza Kaposváron (1945–1993). *Clio Műhelytanulmányok*, 2021/2. [https://epa.oszk.hu/03400/03463/00025/pdf](https://epa.oszk.hu/03400/03463/00025/pdf/Letoltve:2025.05.14.) (Letöltve: 2025. 05. 14.)

ellenére, hogy már a népköztársasági időszakban is meglehetősen különutas, radikális baloldali irányvonalat képviseltek. Ennek az irányvonalnak a fő képviselője Tóth Lajos pártelnök és Kovács Miksa párttitkár volt.¹⁰⁷ A somogyi vezető gárdához tartozó, előbb direktórium tag, majd a megye első emberévé váló Latinca Sándor némiképp rejtélyes személy. Aradon született, Budapesten is élt, majd az MSZDP-hez tartozó Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége (FÉKOSZ) szervezőtitkáráként került Somogy megyébe. Valószínűsíthetően ő is a szociáldemokrata párt belső, baloldali ellenzékéhez tartozott. Bár erős törekvések voltak arra, hogy bizonyítsák kapcsolatát a KMP-vel, Hajdu Tibor már egy 1969-es emlékkonferencián kijelentette: „nyilvánvaló, hogy Latinca nem volt kommunista”.¹⁰⁸ Szemtanúként Klémens Béla szintén egyértelműen fogalmazott: Latincának „közvetlen kapcsolata a kommunistákkal nem volt, amíg meg nem ismerkedtünk”.¹⁰⁹

A helyi, tapasztalt szociáldemokrata vezetők és a kommunista pártmunkások, valamint később a politikai megbízottak kapcsolata nem volt felhőtlen. Kovács Miksa párttitkár egy június eleji munkástanácsi gyűlésen úgy fogalmazott: „nekünk nem kell forradalmi tanítót küldeni. Tanulni akarunk, de akiket ide küldenek még egy fél év előtt mit sem tudtak a szakszervezetről. Fiatal gyerekeket küldenek ide, akik aztán olyan jelentéseket adnak, hogy mi konzervatívek vagyunk s a kisgazdákkal barátkozunk. Forradalmi érzést nem felülről kell diktálni, a népben kell annak lenni s nekünk azt már előbb diktálta a nép, mint Budapestnek”.¹¹⁰ Tóth Lajos direktórium tag ugyanezen a gyűlésen a fővárosból küldött politikai biztosokat „éretlen tacsókknak” nevezte. Nem sokkal később, a Tanácsok Országos Gyűlésén, a Tanácsköztársaság „parlamentjében” Tóth június 21-i felszólalásának ugyanez a gondolat volt a magja: „a vidéki öntudatos mun-

¹⁰⁷ Életrajzuk: ANDRÁSSY Antal (szerk.): *Somogy megye munkásmozgalmának kiemelkedő harcosai*. MSZMP Somogy Megyei Bizottsága, Kaposvár, 1975. 91–92. és 152–154.

¹⁰⁸ KANYAR József: *A Tanácsköztársaság Somogyban*. I. m. 291.

¹⁰⁹ Klémens Béla visszaemlékezése. HU-PIL V. 867. K29. 1–19. 3.

¹¹⁰ *Somogyi Munkás*, 1919. június 11. 1.

kasságot, a vidéki direktóriumot abszolúte semmibe sem veszik [...], megbízhatatlannak tartják, de ha leküldenek Budapestről akárkit, egy gyereket vagy bárkit is, az nekik tökéletesen megbízható.”¹¹¹ A probléma már a kezdetektől fennállt, hiszen például amikor Pusztai Gazda Jenő 1919. március végén a hadügyi népbiztosságtól kapott megbízást, hogy a Vörös Hadsereg számára néhány társával Somogy megyében toborzást végezzen, a direktórium a következőképpen válaszolt a népbiztosságnak: „Nincs semmi szükségünk arra, hogy idegen elemek, akik most lettek szocialistává, mint politikai megbízottak ide küldessenek, van itt elég régi és megbízható elvtársunk, hogyha kell, azok sorából küldessék ki a politikai megbízott.” A megyei direktórium és a munkástanács vezetői szerint Pusztai Gazdáék „kihívó” magatartást tanúsítottak velük szemben. Azt is hozzáfűzték a népbiztosságnak küldött választáviratukban, hogy Pusztai Gazda egyik megbízott-társa, Leyer Emil azt közölte velük, hogy Pusztai Gazda „megbízhatatlan egyén, kire vigyázni kell”.¹¹²

A konfliktusok ellenére a helyi vezetőknek együtt kellett élniük a politikai megbízottak, fiatal kommunisták tevékenységével. Míg előbbieknél inkább a helyi beágyazottságuk volt lényeges, addig az utóbbiak a kommunista vezetőkkel tartottak fenn értékes kapcsolatokat. Györffy Antal még Szarátovban együttműködött a KMP későbbi alapító tagjaival: Kellner Sándorral, aki Sopron kormányzótanácsi biztosa lett, valamint Rabinovits Józseffel, akit belügyi népbiztoshelyettesé neveztek ki. Klémens Béla maga is alapító tagja volt a KMP-nek. Pusztai Gazda Jenő pedig elsősorban Chlepkó Edével épített ki jó kapcsolatokat, aki a Vörös Őrség parancsnoka lett.

A kommunista fiatalok kezében összpontosuló informális, kapcsolati hálójukból adódó hatalomra jó példát nyújt az a történet, amelyet Latinca Sándor 1919. június 8-i megyei kormány-

¹¹¹ *A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója*. Budapest, 1919. 185–186. Idézi: VARGA Lajos: *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 400.

¹¹² A Hadügyi Népbiztosság Politikai Osztályának és Somogy Vármegye Direktóriumának levelezése Pusztai Gazda Jenő és társainak ügyében, 1919. március. HU-MNL-SML IV. 401.b. 117. doboz. 63/808.

zótanácsi biztosi kinevezése kapcsán mesélt el Győrffy Antal. Latinca kinevezése egyáltalán nem volt magától értetődő, a pozíció betöltésére több opció is felmerült. Török Gábor korábbi debreceni párttitkárt ki is nevezték, végül azonban a direktórium (tehát valószínűleg Tóth Lajos) együtt nem működésének következményeképpen nem foglalhatta el tisztségét.¹¹³ Felmerült Zónig István neve is, akiről ugyan nagyon keveset tudunk, de a kommunista visszaemlékezés-irodalomban a jobboldali szociáldemokraták egyik fő embereként ábrázolják. Győrffy memoárja szerint, amikor meghallották Zónig esetleges kinevezésének hírért, Roth Imre kommunista-szimpatizáns orvostanhallgató társaságában Budapestre utaztak Rabinovics Józsefhez. Rabinovics belügyi népbiztoshelyettesként illetékes volt a kormányzótanácsi biztos ügyében, így Győrffynek sikerült elérniük Zónig helyett Latinca kinevezését.¹¹⁴ Az sem véletlen, hogy Mike Imre, a karhatalmi század parancsnoka a megyében túszként kijelöltek listáját Győrffy Antaltól vette át.¹¹⁵

Ezek a történetek tehát azt illusztrálják, hogy a kommunista pártmunkások kezében figyelemre méltó informális hatalom összpontosulhatott, és képesek voltak a vármegyei politikai történéseket befolyásolni, s ezáltal újra és újra konfliktusokba kerültek a helyi, „megörökölt” szociáldemokrata vezetéssel.

Belső konfliktusok

A kaposvári kommunista pártmunkások között hamarosan egy, a forrásokból jól rekonstruálható konfliktus bontakozott ki. Erre a kései visszaemlékezések és a Tanácsköztársasággal foglalkozó régebbi tudományos munkák – amelyek inkább egy patetikus és életszerűtlen, pózokba merevített képet közvetítettek a megyei vezető rétegről – nem mutattak rá. A konfliktusra Mike Imre 1919. augusztusi vallomása is utal. Amikor a Latinca-

¹¹³ KÁVÁSSY Sándor: *Latinca Sándor*. I. m. 105.

¹¹⁴ GYÓRFI Antal: Életrajz. In: *Somogyi tizenkilenceselek*. I. m. 25.

¹¹⁵ Mike Imre 1919. augusztus 14-i vallomása. HU-MNL-SML VII. 1.b. 2112.

század belső viszonyait tárgyalta, a következő kijelentést tette: „Győrffy Antal Vörös Jánossal és P[usztai] Gazda Jenővel [...] halálos ellenségek voltak.”¹¹⁶ A bennfentes Mike – a Latinca-század első parancsnoka – elbeszélésében tehát a pártmunkások között egy éles, elvi jelentőségű ellentét feszült, amelynek központjában az erőszak alkalmazásának kérdése állt. Győrffy Antal kifogásolta Pusztai Gazda terror iránti vonzalmát és gyakorlatát a Latinca-század vezetésében. Mike jellemzése szerint Győrffy habár „meggyőződéses kommunista [volt], amellet csendes, higgadt, szerény és végtelen jószívű ember, aki erőszakoskodásokra sohasem lett volna megnyerhető”.¹¹⁷ Győrffy tartózkodását az erőszaktól a lengyeltóti polgárok korábban idézett kegyelmi kérvénye is alátámasztja. Pusztai Gazda viszont – aki éppen Mikét váltotta a Latinca-század parancsnoki posztján – századbéli támogatóival együtt a „kemény kéz” politikájának híve volt.

Győrffy Antal és Vörös János konfliktusa utóbbi június 26-i nagybajomi, erőszakos visszaélései kapcsán bontakozott ki. Miután Győrffy a megyei direktóriumnál követelte letartóztatását, Vörös – Győrffy vallomása szerint – le akarta őt löni, majd bepanaszolta Győrffyt és Latincát a központban, akik ellen Chlepkó Ede, a Vörös Őrség parancsnoka táviratos letartóztatási parancsot is küldött.¹¹⁸ Vörös tevékenységére ez idáig nem tért ki részletesen a helytörténeti irodalom, pedig figyelemre méltó szereplőről van szó. Ha a Mike vallomásából nyert értesülésekkel felvértezve olvassuk Pusztai Gazda Jenő visszaemlékezését, feltűnővé válik, hogyan nyilatkozik Győrffy „halálos” ellenségéről, Vörös Jánosról: „Meg kell említenem, hogy Budapestről lejött egy elvtárs, Vörös János, aki nagyon sok esetben segített nekünk a tanácsaival és különösen azzal, hogy ő Chlepkó Edével volt folytonos kapcsolatban. Egy alkalommal vele együtt utaztunk fel Chlepkó Edéhez, hogy egyes dolgokban és ügyekben a Vörös

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Győrffy Antal 1919. szeptemberi vallomása. HU-MNL-SML VII. 1.b. 2112. 231.

Őrség parancsnokságától kapjunk utasítást és irányítást.”¹¹⁹ A somogyi kommunisták belső konfliktusa ezzel tehát a hatalmi hálózat szélesebb tengelyén is elhelyezhető. Pusztai Gazda saját párton belüli kapcsolatrendszerét a Vörös Őrség parancsnokának irányába építette, akivel még az 1918-as év végén, a Visegrádi utcában ismerkedett meg, és aki már a pártba való belépési kérvényét is aláírta.¹²⁰

Chlepkó és Vörös kapcsolata a világháború idejéig nyúlik vissza. Vörös vallomásából kiderül, hogy bár ő eredetileg szobrász volt, a háború utolsó éveiben a pestszentlőrinci Lipták-féle lőszer-gyár alkalmazásában állt. „Itt ismerkedtem meg Chlepkóval, a későbbi vörösőrségi országos megbízottal, aki a Lipták gyárban a munkások között vezető szerepet vitt” – vallott erről.¹²¹ 1919. május környékén Chlepkó már a Vörös Őrség parancsnokaként magához hívatta és kinevezte a kaposvári határvédelmi kerületi parancsnokság politikai megbízottjává. Június 22-én Kaposvár városparancsnokává léptették elő. Vörös János és Pusztai Gazda Jenő tehát megalapozottan tekinthetők Chlepkó Ede ügynökeinek.

A somogyi vezetést tehát egy belső konfliktus osztotta meg, elsősorban a terrorhoz való viszony miatt. A terrorszázad-parancsnok Pusztai Gazda, a politikai biztos Vörös János és budapesti támogatójuk, Chlepkó Ede, valamint – Mike Imre vallomása szerint – a somogyi szociáldemokraták régi vezetői, Tóth Lajos és Szalma István alkotott két, egymástól független „keményke-

¹¹⁹ Pusztai Gazda Jenő visszaemlékezése. HU-PIL V. 867. Pusztai Gazda Jenő személyi gyűjteménye, 1970. 22.

¹²⁰ Uo. 13. Az 1970-es teljes életutat felölelő negyvenoldalas visszaemlékezés nem szól erről a konfliktusról, sőt, abban Pusztai Gazda azt állítja, hogy Győrffyvel és Somogyival „nagyon jó barátságban volt [...], a század minden cselekedete az ő beleegyezésükkel és útmutatásaik segítségével történt.” Uo. 30. Ezt a kortárs források vizsgálata alapján nem lehet megerősíteni. Chlepkó Edével és Vörös Jánossal való barátságát Pusztai Gazda azonban viszonylag részletesen tárgyalja. Chlepkóval barátságuk a moszkvai emigráció során is fennmaradt. Uo. 38.

¹²¹ Vörös János 1920. január 24-i kihallgatása. HU-MNL-SML VII. 1.b. 1431. Kovács Pál és társai perének iratai, 80.

zű frakciót”.¹²² Latinca Sándornak a szerepe ebben a konfliktusban kérdéses, ugyanis mindkét oldal azt állítja, hogy teljes egyetértésben, sőt barátságban működtek együtt vele. Ezekből arra a következtetésre juthatunk, hogy Latinca jól egyensúlyozott a konfliktus résztvevői között, és mind a terrorpárti Pusztai Gazdával, mind az „erőszakoskodásokra sohasem megnyerhető” Győrffyvel, mind pedig a régi, helyi szociáldemokratákkal jó kapcsolatot tartott.

Összegzés

A Tanácsköztársaság somogyi helytörténetírásában a Kaposváron működő kommunisták tevékenysége még nem került górcső alá. Jelen tanulmány összevetette a publikált visszaemlékezési irodalmat az 1919-es forrásokkal, illetve az ez idáig publikálatlan visszaemlékezésekkel. Ez alapján sikerrel tudtuk igazolni a tárgyalt szereplők 1919-es kommunista önidentifikációját, illetve szerepüket a vármegyei karhatalmi funkciók ellátásában. Ezzel kapcsolatban pedig elénk tárult egy konfliktus két helyi kommunista, Győrffy Antal és Pusztai Gazda Jenő között, amely gyűjtőpontjában az erőszak kérdése állt. A szembenálló felek jó kapcsolatokkal rendelkeztek budapesti vezető kommunistákkal: Győrffy Rabinovics Józseffel, Pusztai Gazda és Vörös János pedig Chlepkó Edével. A kommunista mozgalom tehát nem alkotott homogén tömböt az erőszak kérdésében, így talán Sinkó Ervin kecskeméti magatartásához hasonlóan¹²³ Győrffy Antal is a statáriális kivégzések és a felesleges vérontás elkerülése érdekében fejtett ki tevékenységet. Ez nem is volt eredménytelen, ugyanis Somogy vármegyében a vörösterrornak nem volt halálos áldozata.

¹²² „Érintkezéseim során arról győződtem meg, hogy a kaposvári vezető emberek közül a legkegyetlenebbek és legkérlelhetlenebbek Szalma István, Tóth Lajos és Vörös János voltak.” Mike Imre 1919. augusztus 14-i vallomása. HU-MNL-SML VII. 1.b. 2112. 117. A helyi szociáldemokrata pártvezér keménykezűségére, és ebből fakadó konfliktusaira Latinca Sándorral már Kávássy Sándor is felfigyelt. KÁVÁSSY Sándor: *Latinca Sándor*. I. m. 62.

¹²³ ROMSICS Ignác: I. m. 104.

Nem sikerült időben közeli dokumentummal alátámasztani azt a fontos szerepet, amelyet saját bevallása szerint Klémens Béla játszott az agrárpolitikai radikalizálódásban és a termelőségvetkezetek alakulásában. Klémens esetében az állítólagos törvényszéki tevékenységéről sincs önbevallásán kívül egyéb adatunk. Tőle – mivel őt májusi, zágrábi letartóztatása miatt nem állították magyar bíróság elé – nem állnak rendelkezésre törvényszéki vallomások sem.

Természetesen nincsenek elsődleges forrásaink azokról az informális eseményekről sem, amelyek bizonyos megbízatásokat, informális közbenjárásaikat igazolták volna, és amelyekre a pártmunkások 1945 után visszaemlékeztek. Nincs módunk teljes mértékben adatolni, hogy Klémens Béla valóban kétheti rendszerességgel járt volna Budapestre, hogy propagandaanyagot vigyen a pártközpontból, illetve azt sem tudjuk bizonyítani, hogy valóban Győrffy Antal közbenjárására lett-e Latinca Sándor a vármegye kormányzótanácsa biztosa. Annyi azonban bizonyos, hogy Kaposvárt korlátozott mértékben, de sikerült integrálni a KMP politikai hálózatába, illetve hogy a KMP pártmunkásai bár inkább informális, mégis jelentős szereppel bírtak a somogyi megyeszékhely hatalmi hálózatában a kommün alatt. A KMP kaposvári pártmunkásai a proletárdiktatúra alatt nem töltöttek be igazán kiemelkedő közhatalmi tisztséget, azonban szükség esetén képesek lehettek a megyei viszonyokat saját belátásuk szerint befolyásolni. Hasonló esettanulmányok révén megrajzolhatóvá válhat a kommunista párt hálózati terjedésének térképe, felmérhetővé vidéki ágenciájának minősége, ezek pedig a Tanácsköztársaság belpolitikai viszonyainak jobb megértéséhez vezethetnek bennünket.

KLESTENITZ TIBOR

A Keresztyén Családtól a Református Jövőig

Péter János és az országos református néplap létrehozása, 1939–1940

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.7>

A magyar református egyházon belül a 20. század első felében erősen élt a saját napilap megteremtésének igénye, ám az ezt célzó törekvések – mint az 1918-ban alapított Református Sajtóegyesület, illetve az 1928-ban életre hívott Országos Protestáns Sajtószövetség munkája – nem hoztak gyakorlati eredményt.¹ Az 1930-as évektől ezért egyre inkább előtérbe került a felekezeti heti- és havilapok minőségének javítása, a versenyképesség növelése, a párhuzamos tevékenységet folytató, egymásra gyakran konkurensként tekintő szerkesztőségek munkájának összehangolása.² Ravasz László dunamelléki püspök visszaemlékezése szerint azonban ez nehéz feladat volt, hiszen „mindegyik kerület külön próbálta megoldani az egész programot s ezenkívül az egyesületek is országos sajtópolitikát akartak megvalósítani [...] Közben nagyon megnehezítette a helyzetet, hogy ezek a különböző sajtótermékek részleges egyházpolitikát kezdtek űzni s ezzel élesen szembekerültek egymással. A lapok mögött álló csoportok és alakulatok egyházpolitikai érvényesülést kerestek s így a harc sokszor személyessé

¹ KLESTENITZ Tibor: Református, kálvinista, protestáns? Felekezeti napilap-alapítási tervek 1919–1931 között. In: KLESTENITZ Tibor–PAÁL Vince (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2020*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 2020. 55–75.

² KLESTENITZ Tibor: A protestáns sajtó fejlesztésének kérdései és lehetőségei a Református Figyelő tükrében, 1928–1933. *Magyar Könyvszemle*, 2020/4. 316–330. DOI: <https://doi.org/10.17167/mksz.2020.4.316-330>

vált”.³ Ebben az összetett – és mindmáig kevésbé ismert⁴ – folyamatban az 1930-as évek végétől kulcsszerepet játszott – a később, 1961 és 1973 között az államszocialista Magyarországon a külügyi tárcát irányító – Péter János, a Filadelfia Diakonissza Egyesület budapesti központjának fiatal lelkésze, a *Keresztyén Család* című református néplap szerkesztője.

Ezt a hetilapot Czeglédy Sándor győri lelképásztor alapította 1920-ban a protestantizmustól elidegenedő egyháztagok megszólítására.⁵ Az elsősorban hitbuzgalmi, illetve életvezetési-gyakorlati tartalmakat közlő hetilap viszonylag gyorsan jelentősnek mondható, húszezer fölötti példányszámra tett szert. Ebben szerepet játszott a Tildy Zoltán által vezetett Sylvester Nyomdával való együttműködés, a lelkészek részvétele a terjesztésben, illetve a hetilap naptárának népszerűsége. A lapkészítők távlatilag egy felekezeti napilap indítását is tervbe vették, azonban elképzeléseik túl optimistának bizonyultak. Az 1920-as évek aranykorát a gazdasági világválság idején erőteljes visszaesés követte, aminek hatásait tetézte, hogy a nyomda is csödközelbe került, sőt a szerkesztés színvonala is romlott. A *Keresztyén Család* újjászervezése 1934-ben kezdődött meg Biberauer Richárd felelős szerkesztő vezetésével. Ekkor a Sylvester Nyomdára ruházták a tulajdonosi jogokat, a vállalkozás pénzügyi szanálásában pedig nagy szerepet vállalt a Filadelfia Diakonissza Egyesület, amely 1938-ban alapítvánnyá alakult és a Dunamelléki Református Egyházkerület gondozása alá került.⁶ Az egyesület utolsó közgyűlésén „külön felhívta az egyházkerületet a lap fenntartására és arra, hogy a szerkesztést az intézet egyik lelkészére bízza. Az Alapítvány igazgatótanácsa 1939-ben jog szerint is átvette a

³ RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992. 187.

⁴ ABLONCZY Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2006. II. k. 1211.

⁵ Erről lásd KLESTENITZ Tibor: Egy református néplap a Horthy-korszakban. A Keresztyén Család története (1920–1940). *Egyháztörténeti Szemle*, 2025/1. 63–83. DOI: <https://doi.org/10.54231/ETSZEMLE.26.2025.1.4>.

⁶ GÉRA Eleonóra: A Bethesda Kórház és a Filadelfia-diakonisszák. In: KÓSA László (szerk.): I. m. 971.

lap tulajdonjogát.”⁷ A *Keresztyén Család*ért így végső soron az egyházkerület püspöke lett felelős, ami szerencsés fejleményt jelentett a lap jövője szempontjából, mivel Ravasz kimondottan médiaérzékeny, a felekezeti sajtó ügyét nyomon követő vezetőnek számított.⁸

Jelen tanulmány azt az átalakulást követi nyomon, amelynek során a *Keresztyén Családból* 1939–1940 folyamán létrejött a *Református Jövő* című hetilap. A folyamat rekonstruálása bepillantást enged abba, hogy a szerény anyagi eszközökkel rendelkező református egyház milyen módszerekkel kísérelte meg erősíteni sajtópozícióit a második világháború kitörésével életbe lépő korlátozó intézkedések idején; illetve hogy az ambiciózus Péter János szerkesztőként hogyan próbálta meg előmozdítani a konkurens elképzelésekkel szemben saját lapjának fejlesztését.

Az országos református néplap terve 1939-ben

Ravasz László 1939 márciusában megállapodott Farkas István tiszántúli és Révész Imre tiszáninneni püspökökkel a *Keresztyén Család* országos néplappá fejlesztéséről, és az átalakításhoz Péter János szerkesztőtől kért szakmai javaslatokat. Az ekkor huszonkilenc esztendőes lelkész 1936 óta dolgozott a Filadelfia Diakonissza Intézetnél, amely iskolákat, árvaházakat, kórházat is működtetett. Gyorsan egyértelművé vált, hogy Péter elsősorban a lapkészítés terén rendelkezik tehetséggel: gyakran publikált a református sajtóban, és 1939-ben átvette az apósa, Czeglédy Sándor által alapított hitbuzgalmi lap szerkesztését.⁹

A református sajtó fejlesztése előtt a korszak egészében komoly akadályként tornyosultak az egyházkerületek közötti ellentétek, amelyekben a hagyományos elkülönülés mellett presz-

⁷ A Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítvány jelentése az 1942. november 1-től 1943. október 31-ig terjedő időszakról. In: *A Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve*, 1943. 252.

⁸ Amint visszaemlékezésében utal rá, Ravasz volt szinte „minden valamire való” egyházi lap „főszerkesztője”. RAVASZ László: I. m. 187.

⁹ HORNYÁK Máté: Péter János életútja Tildy Zoltán irodájáig. *Hit*, 2024/2. 114–115. DOI: <https://doi.org/10.69594/hit.2024.2.8>

tízsszempontok, egyéni ambíciók és anyagi érdekellentétek is szerepet játszottak. Péter ezért azt javasolta Ravasznak, hogy minden lehetséges eszközzel hangsúlyozzák az átalakítandó hetilap országos jellegét: a négy püspök elnökletével szervezzenek szerkesztőbizottságot, minden kerületet képviseljen egy-egy szerkesztő, Ravasz pedig vállalja a főszerkesztői posztot. Péter azt is érzékelte, hogy a Dunántúli Református Egyházkerület megnyerése további erőfeszítéseket kíván, mivel ők nem szívesen áldozták volna fel az egység érdekében a nem sokkal korábban, 1937-ben indított, *Élet Útja* című kerületi néplapjukat. Ezért javasolta, hogy ennek beolvasztása esetén az anyagi veszteségek ellentételezésére vállalkják, hogy a *Keresztyén Család naptára* című, népszerű kiadványt a pápai főiskola nyomdájában fogják előállítani. A lap sikeres terjesztéséhez szükségesnek ítélte az egyház szervezett közreműködését, javasolta például, hogy „a hivatalos belmissziói programban hitmélyítő kerületi, körzeti és egyházmegyei konferenciákat kellene rendezni a lap munkatársai és egyéb előadók közreműködésével. Ebből a munkából országos nagygyűlések rendezése is kialakulhatna. Az öntudatos reformátusok serege és a *Keresztyén Család* így egymás támogatásával nőhetne.”¹⁰ Érvelése szerint a lap hivatalos támogatás nélkül is képes volt elérni téli időszakban a tízezres, nyári időszakban pedig a négyezres előfizetői számot, így az egyházkerületek segítségével könnyen elérhető lesz a harmincezres előfizetői létszám.¹¹ (A vidéki olvasókat megcélzó lapok esetében az eladási adatok szezonális ingadozása gyakori jelenség volt, hiszen télen a mezőgazdasági munkák szünetelése miatt a célközönségnek jóval több ideje jutott olvasásra.)

Ravasz elfogadta Péter elgondolásait, és a következő hónapokban határozott támogatást nyújtott megvalósításukhoz. A versenyképes országos néplap megteremtéséhez szükségesnek látta a hasonló funkciójú helyi orgánusok beolvasztását, ezért tárgyalások kezdődtek az *Élet Útjával*, valamint a nagy hagyomá-

¹⁰ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban RL) A/1C. (Az egyházkerület elnöki iktatású iratai) 1069–1939. Péter János Ravasz Lászlónak, 1939. április 12.

¹¹ Uo.

nyokkal rendelkező, a Békésbánáti Egyházmegye tulajdonában álló *Téli Újság* című néplappal,¹² amely egyébként 1924 és 1931 között már a *Keresztyén Családdal* fuzionálva működött. A kiadó, Harsányi Pál békésbánáti esperes készségesen fogadta a Ravasztól érkező megkeresést: „Mint minden elgondolásod, úgy ennek a családi lapnak a terve is egyházunk javára és Isten dicsőségére való” – vélekedett.¹³

A dunántúli lapkészítők azonban kevésbé voltak lelkesek. Ravasz júliusban arról tájékoztatta Révész, hogy az országos néplap létrehozása során „[s]okfelé megkérgesedett kerületi partikularizmust kell legyőznünk, máshol különböző érdekek féltékenységére kell vigyáznunk. Mivel azonban sohasem tisztul ki e terv előtt annyira az út, hogy akadályokkal való megküzdés nélkül lehetne indulni, [...] azért neki kell vágnunk az útnak.” Az *Élet Útjával* kezdett csatlakozási tárgyalások „elég kedvező indulás után eredménytelennek bizonyultak”, azonban Ravasz úgy látta, hogy ha ő, Farkas és Révész együtt kéri, akkor Medgyasszay Vince dunántúli püspök támogatni fogja az integrációt. Távlati terveit is kifejtette: eszerint a *Keresztyén Család* kiadását a Filadelfia Alapítvány átmeneti megoldásként átveszi a Sylvester Nyomdától, hosszabb távon viszont kft.-t kell alapítaniuk, „amelyben mind a négy egyházkerület egyenlő mértékben érdekelt. A kft. megalakulása azonban hosszadalmas, az idő pedig sürget, ezért átmenetileg ebben a szükségmegoldásban állapodjunk meg.” Azt is egyértelművé tette, hogy mindenképpen kívánatos az új hetilap további erősítése, a sajtó koncentrációja, de ezt a folyamatot nem lenne célravezető siettetni: „A havi lapok egészen addig az ideig, amikor már megtaláljuk a velük való együttműködés legtermészetesebb formáját, függetlenül, szabadon végezhessek munkájukat, hiszen a gyülekezeti és a

¹² Az 1877-ben alapított és az 1919–1921 közötti időszak kivételével folyamatosan működő orgánus hagyományosan advent első vasárnapján jelent meg először, kiadása – a falusi olvasók igényeihez igazodva – az év három téli hónapjára korlátozódott.

¹³ RL A/1C. 1685–1939. Harsányi Pál Ravasz Lászlónak, 1939. június 19.

havilapok nem lehetnek veszedelmes konkurensei az országos hetilapnak.”¹⁴

1939. augusztus 27-én jelentették be az olvasóknak a *Keresztyén Család* átalakulását. A lap új célkitűzését a fejlécben a következő sorok hirdették: „Küzdünk a magyar nép művelődéséért, szociális és gazdasági helyzetének javításáért, a magyar református lélekben Krisztus királyságáért, hogy a magyar keresztyénség igazán család és a család igazán magyar és keresztyén lehessen.” Főszerkesztőként Ravasz, a szerkesztőbizottság elnökeiként Farkas, Medgyasszay és Révész püspökök szerepeltek, a bizottságban mindegyik kerület tíz taggal képviseltette magát. A felelős szerkesztő Péter lett. Ez a struktúra azt volt hivatott biztosítani, hogy a jövőben „a *Keresztyén Család* ne magánvállalkozás legyen, hanem az egész magyar reformátusság tulajdonává váljék”. A lapkészítők leszögezték: még nem jött el a régóta áhított egyházi napilap megalapításának ideje, mindössze egy versenyképes hetilap lehet reális. Bejelentették, hogy „a magyar református újságírás munkásainak, szellemi és anyagi erőinek az egyesítését” vették programjukba, ennek első lépéseként pedig integrálják lapjukba a *Téli Újságot*.¹⁵ A megegyezés részleteit a felek külön megállapodásban rögzítették.¹⁶ Kissé később, októberben a fúziós törekvések újabb lépéseként az – ekkoriban mintegy ezerháromszáz olvasóval rendelkező – *Élet Útja* szintén beolvadt a *Keresztyén Család*ba.¹⁷ A dunántúli orgánium munkatársai azonban igen ambivalensen álltak a fordulathoz: Tóth Lajos, a volt szerkesztő még jó fél évvel később is helytelennek ítélte a döntést, amit benyomása szerint addigra már több kollégája megbánt.¹⁸

¹⁴ RL A/1C. 1838–1939. Ravasz László Révész Imrének, 1939. július 11.

¹⁵ P. J.: Új fejezet a magyar református újságírás történetében. *Keresztyén Család*, 1939. augusztus 27. 5–6.

¹⁶ GÖNCZY Béla: Miért kell minden erőt egyesítenünk. *Keresztyén Család*, 1939. augusztus 27. 4.

¹⁷ A *Keresztyén Család* táborának növekedése. *Keresztyén Család*, 1939. október 7. 3.

¹⁸ Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára (a továbbiakban MREZSL) 42. fond. (Református Jövő iratai) Tóth Lajos Péter Jánosnak, 1940. április 26. Tóth, az egykori szerkesztő szerint: „A lap előfizető és olvasó köre három éven át alakult ki. Ez alatt az idő alatt mérhetetlen levelezést, irkálást kellett végezni.

A megújult *Keresztyén Család* első számának cikkei a reformátusok összefogását, a külső szellemi fenyegetésekkel szembeni önvédelem megszervezését, illetve a tömegek jogos szociális igényeinek felkarolását hangsúlyozták. Ravasz megfogalmazásában például: „A magyar gazda, földművelő, iparos, kiskereskedő és közszolgálati alkalmazott, egyszóval: a magyar kisemberek a mi táborunk. A magyar kisemberekbe akarunk nagy lelket nevelni s a kisemberek nagy lelkével jobb világot teremteni. Ha most el nem érjük ezt a célt, soha többé módunk nem lesz rá. Most indul az utolsó hajó. Ezzel még megérkezünk. Megkongatjuk a harangot: Beszállani, jobb világba induló magyarok!”¹⁹ Az alapító, Czeglédy Sándor az országos egység igényét hangoztatta: „Boldogok leszünk, ha sikerül azokat a nagy és kegyetlen választófalakat ledönteni, amelyek ennek az országnak egyházkerületei között fennállanak s a *Keresztyén Család* valóban az egész magyar reformátusság néplapja lesz.”²⁰

A cikkírók aggódva figyelték a politikai helyzetet, a szélsőséges ideológiák terjedését, és figyelmeztették a gyülekezeti tagokat: „őrizkedjenek a sok hamis tudománytól, amely ma könyvek lapjain, újságok hasábjain meg akarja ejteni őket”.²¹ Amint Gönczy Béla vésztői lelkész megfogalmazta: „Ebben a helyzetben a sajtószolgálat óriási jelentőségűvé vált. Súlyos felelősséget is hordoz ma minden református sajtóorgánium. Neki kellene a tiszta magot hintenie. De hogyan és miként kelhet versenyre a konkolyhíntőkkel, holott azok háta mögött áll a pénz?”²²

Az átalakítás időzítése több szempontból is szerencsétlen volt: alig néhány nap múlva kitört a második világháború, a Teleki-kormány azonnal bevezette a kivételes állapotot, ami a sajtó

Ezen három egyén dolgozott szinte szakadatlanul. Ennek a munkának a honorálását akkor, amikor az egyesítésről volt szó, senki sem hozta szóba.”

¹⁹ RAVASZ László: A Keresztyén Család. *Keresztyén Család*, 1939. augusztus 27. 1.

²⁰ CZEGLÉDY Sándor: Visszapillantás. *Keresztyén Család*, 1939. augusztus 27. 6.

²¹ ENYEDY Andor: Miért kell az egyházi újság? *Keresztyén Család*, 1939. augusztus 27. 3.

²² GÖNCZY Béla: Miért kell minden erőt egyesítenünk. *Keresztyén Család*, 1939. augusztus 27. 4.

feletti állami ellenőrzés fokozását is magával hozta.²³ A szeptember elsején életbe léptetett kormányrendeletek korlátozták a lapok terjedelmét, maximalizálták a címbetűk méretét, megtiltották a lapok vidéki és fővárosi mutációban való megjelentetését. A 8140/1940-es rendelet bevezette az előzetes cenzúrát: a sajtótermékek nyomtatását csak az ügyészség engedélyével volt szabad megkezdeni, a hatóságnak pedig meg kellett tagadnia a jóváhagyást, ha „a sajtótermék vagy egyes közlemények megjelenése és terjesztése a hadviselés érdekét vagy az állam más fontos érdekét hátrányosan érintené”.²⁴ A *Keresztyén Család* ugyan meg tapasztalta a cenzúra működését,²⁵ ám számára elsősorban a lapterjedelem korlátozása jelentett problémát, hiszen így csak heti négy oldalon jelenhetett meg. A korábban meghatározott évi hat pengő előfizetési árat ugyanakkor kénytelenek voltak megtartani a következő megfontolás miatt: „akár javul a helyzet és újra a régi terjedelemben jelentethetjük meg, akár pedig romlik a helyzet és emelkednek a papírárak, munkabérek, a lap előállításánál mindkét esetben szükség lesz arra a teljes összegre, amely a mostani előfizetési díjszabás szerint folyik be”.²⁶

A kis terjedelméhez képest drága lap tömeges terjesztésének megszervezése nem ígérkezett könnyű feladatnak. Ennek ellenére 1939 őszén megpróbálkoztak a *Keresztyén Család* népszerűsítésével: Ravasz a reformáció ünnepe előtt felhívást jelentetett meg, kifejtve, hogy „[h]a az országos hetilap ügyének mind az 1300 gyülekezetben lelkes pártfogója lesz, református sajtónk jövő fejlődésének biztos fundamentumot vetettünk. [...] Az olvasótábor megnövekedésének jótékony hatását maga a gyülekezeti

²³ BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Budapest, 2016. 382–383.

²⁴ PAÁL Vince: A sajtószabadság korlátai az összeomlástól az összeomlásig (1918–1944). In: PAÁL Vince (szerk.): *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989*. Wolters Kluwer, Budapest, 2015. 116–117.

²⁵ Révész püspök 1940 végén szóvá kívánta tenni cikkeinek cenzúrázását, „nehogy az illető ügyész úr túlságosan elkapjon és még azt találja hinni, hogy az állami cenzúra az autentikus magyarázója annak is, hogy mi keresztyéni és mi nem az”. MREZSL 42. f. Révész Imre Péter Jánosnak, 1940. december 29.

²⁶ RL A/1C. 2911-1939. Péter János Ravasz Lászlónak, 1939. december 13.

élet érzi meg elsősorban, hiszen a lap feladata hitvalló reformátusoknak az Ige hatalmával való nevelése.”²⁷

A színpalak mögött a püspök személyes befolyását is bevetette, és október közepén kérést intézett a miniszterelnökség sajtóosztályát vezető Thuránszky Lászlóhoz. „Régóta foglalkoztat engem az egyházi sajtó koncentrációja. Ezzel kezdtem leküzdeni azt a visszásságot, hogy egy-két komoly és súlyos országos lap helyett ne száz meg száz kisebb lapocska alkossa a magyar református sajtót” – írta, majd erre hivatkozva felvetette ötletét: „Nem lehetne-e a *Keresztyén Család* terjedelmét azon a címen, hogy két más lapot olvasztott magába, jelenlegi négy oldalról nyolc oldalra felemelni. Ez aránylag kevés papírfogyasztást jelent, viszont éppen a legértelmesebb és legmegbízhatóbb falusi kisgazdák lelki nyugalmának előmozdításához, a bölcs közvélemény kialakításához nagymértékben hozzájárulna.”²⁸ A próbálkozás azonban gyorsan kudarcot vallott: a sajtófőnök postafordultával értesítette arról, hogy a 8950/1939. ME rendelet legnagyobb sajnálatára nem ad felhatalmazást a korlátozások alóli kivételezésre.²⁹

A *Keresztyén Család* munkatársai számára a főváros egyházi hetilapjának, a *Református Élet*nek az ekkoriban lejátszódó átalakulási folyamata szintén sok fejfájást okozott.

A *Református Élet* profilváltásának következményei

Az 1920-as évektől a felekezeti nyilvánosságban megjelent az igény egy színvonalas hit- és érdekvédelmi lap megteremtésére. Ravasz vezetésével, az egyházi közélet jeles személyiségeinek részvételével és anyagi felelősségvállalásával létrejött a Református Sajtótársaság, amely 1934-ben megindította a *Református Élet* kiadását. A hetilap felekezeti szempontból vizsgálta az aktuális eseményeket, nyomon követte és kritikával illette a katolikus közéleti törekvéseket. A *Református Élet* műkö-

²⁷ RL A/1C. 2439-1939. Ravasz László körlevele 1939. reformáció emlékünnepe [október 31.] előtt.

²⁸ RL A/1C. 2455-1939. Ravasz László Thuránszky Lászlónak, 1939. október 17.

²⁹ RL A/1C. 2550-1939. Thuránszky László Ravasz Lászlónak, 1939. október 28.

désének első másfél éve alatt négyezer előfizetőt tudott gyűjteni, ebből nagyjából ötszáz volt lelkész. A lap kezdetben tehát mérsekeltén volt sikeres, nem mutatott fel átütő eredményeket sem a budapesti reformátusok tömegei, sem az értelmiség megszólítása terén.³⁰

1939 őszén Szabó Imre budapesti esperes komoly kételyeinek adott hangot a közállapotok alakulása kapcsán. Az egyházmegyei közgyűlésen mondott beszéde szerint a reformátusok „széles rétegei a legkülönbözőbb tömegmozgalmak hatásainak vannak kitéve anélkül, hogy felvilágosítást kapnának, honnan fúj a szél és a szélfúvásokkal szemben a védekezésre fel volnának készítve”. Arra a következtetésre jutott, hogy „az egyháznak nem elég az elitsajtó, tömegsajtóra is szüksége van”, ezért indítványozta – az ekkor felerészben az egyházmegye, felerészben a Dunamelléki Református Egyházkerület által alkotott kft. tulajdonában álló – *Református Élet* átalakítását rotációs papíron megjelenő egyházi hetilappá, amelyet minden budapesti adófizető egyháztagnak megküldenek. Javasolta továbbá, hogy a fővárosi egyházközségek saját, a gyülekezeti tagok tájékoztatására szánt helyi orgánumait olvasszák be az átalakított hetilapba, és hogy a korábban sajtócélra elkülönített anyagi forrásaikat (összesen húszezer pengőt) is a *Református Életre* fordítsák. Ezenkívül kezdeményezte, hogy az egyháztagokra vessenek ki progresszív alapon sajtócélokat szolgáló pótdadót, amiből évi harmincezer pengőt remélt. Úgy számolt, hogy a lap harmincezer példányban való kiadásához szükséges évi nyolcvan-kilencvenezer pengő fennmaradó részét hirdetésekből és egyéb bevételekből lehet majd fedezni. Szabó indítványát az egyházmegyei közgyűlés elfogadta.³¹

Kisvártatva azonban a Haypál Béla vezette budai egyházközség presbitériuma alternatív tervvel állt elő, indítványozva a *Református Élet* számára egy olcsóbb kivitelű, évi négy pengő előfizetési díjért kínált budapesti különkiadás létrehozását, amelyben a fővárosi gyülekezeti hírek is helyet kaptak volna. A budaiak Szabó elképzelését elsősorban azért elleneztek, mert az

³⁰ ABLONCZY Balázs: I. m. 1212–1215., 1223.

³¹ RL A/1C. 2364-1939. Az esperesi jelentés javaslata a budapesti egyházi sajtó egyesítésére és kiszélesítésére.

szerintük „a hivatalos hatalom adóbehajtó erejével kényszerítene egyháztagjainkat olyan lap terheinek hordozására, amelynek szükségességét az egyháztagok jelentős része nem érzi”, és mert „lehetetlen kényszerrel lelki táplálékhoz juttatni embereket”. Az esperes költségvetési tervét túl optimistának ítélték, mert nem számolt a behajthatatlan tételekkel; illetve a közös orgánumban tervezett heti fél oldalt nem látták elegendőnek a gyülekezeti hírek számára, így attól tartottak, hogy a gyülekezeteknek hamarosan újra saját lapokat kell majd indítaniuk. A profilváltást a felekezeti versengés szempontjából is előnytelennek látták: véleményük szerint a *Református Élet* ekkoriban éppen olyan tekintélyes, befolyásos szellemi műhelynek számított, mint katolikus oldalon a *Magyar Kultúra*. Viszont „ha a lapot budapesti tömeglappá tesszük, lesz egy olyan lapunk, mint a római katolikus egyháznak mintegy 200 000 példányban megjelenő budapesti gyülekezeti lapja,³² amelyről római katolikus egyházi körökön kívül alig tud valaki”.³³

Szabó bizalmas emlékiratban foglalta össze ellenérveit, leszögezve, hogy az adott viszonyok között az egyház feladatait „szűkhorizontú közvéleménnyel, elcserjésített egyházi sajtóval nem lehet megvalósítani”. A budaiak felvetését, miszerint a *Református Életet* nem lehet rákényszeríteni a gyülekezeti tagokra, azzal utasította el, hogy tizennégy budapesti egyházközségnek van saját értesítője, és ezek ellen sohasem tiltakozott senki, tehát nem „kényszersajtóról”, hanem „missziós sajtóról” van szó: „Itt nem egy szerkesztőséggel áll szemben az olvasóközönség, hanem a saját egyházával.” Elismerte, hogy terve olyan sok anyagi forrást igényel, ami nagyjából megegyezik egy fővárosi egyházközség költségvetésével, viszont ezt rendkívül hasznos befektetésnek ítélte: „Ez [a lap] lenne a tizennyolcadik budapesti szószerk,³⁴ amelynek mégis 50-60 000 hallgatója lenne hétről hétre.” Ugyanakkor rávilágított a tömegek hatékony megszólítá-

³² A *Budapesti R. K. Egyházközségek Tudósítója* című, 1935–1944 között működő, negyedévente megjelenő kiadványról van szó, amelyet a fővárosi egyházközségek adóízető tagjai ingyenesen megkaptak.

³³ RL A/1C. 2750-1939. Határozati javaslat.

³⁴ Utalás a főváros területén található tizenhét egyházközségre.

sához szükséges szaktudás döntő voltára: „Természetesen más az újságírás hangja és más a szószék hangja és ezt a kettőt nem szabad összetéveszteni” – írta, és úgy látta, „egy-két esztendőn belül meg kell tanulnunk a református újságírás mesterségét és művészetét”. Szabó érvelése hatásosnak bizonyult, hiszen a tervet a budapesti egyházközségek elnökségeinek november 9-i ülése támogatta, csak Haypál kívánt volna továbbra is más megoldást.³⁵

Szabó számára ennek ellenére lelkiismereti problémát jelentett, hogy elképzeléseivel szemben Ravasznak komoly fenntartásai voltak. Az esperes jókora késéssel, november végén számolt be a püspöknek arról, hogy sajtójavaslatát a budapesti gyülekezetek túlnyomó része támogatta, ugyanakkor érezte vele, hogy ellenkezése őt magát is elbizonytalanította: „Veled szemben azonban, ha nem tudnám is belső meggyőződéssel magamévá tenni aggodalmait, nem fogok ellenállni. Minden mást elbírok, de azt a ferde helyzetet és látszatot nem, hogy ellened foglaljak állást. [...] Én nem vagyok belevakulva ebbe a sajtójavaslatba, már kívül érzem magam rajta.” Az iraton található megjegyzés szerint Ravasz november 30-án személyesen beszélt meg a kérdést az esperessel.³⁶

Az események ezt követően felgyorsultak: az egyházmegye rendkívüli közgyűlése december 12-én elfogadta Szabó sajtójavaslatát, és eldöntötte: 1940-től az addig háromezer példányban kiadott *Református Életet* harminc-harmincötezer példányban jelenteti meg. „Az egyházmegyei bizottságok és az egyházmegyei közgyűlés is igen lelkesen fogadták ezt a tervet.”³⁷ A közgyűlés továbbá bevezette az egyházadó mellé a sávosan emelkedő sajtópótlékot, amit a budai és a zuglói gyülekezetek kezdetben elutasítottak, később azonban ők is alávetették magukat a határozatnak.³⁸

³⁵ RL A/1C. 2750-1939. Sajtójavaslatot megvilágosító indoklás. A budapesti 17 egyházközség elnökségének tanácskozásán és a budapesti presbíterek értekezletén 1939. november 9-én. Előterjesztette Szabó Imre esperes. (Szigorúan bizalmas.)

³⁶ RL A/1C. 2750-1939. Szabó Imre Ravasz Lászlónak, 1939. november 28.

³⁷ RL A/1C. 2890-1939. Szabó Imre Ravasz Lászlónak, 1939. december 13.

³⁸ ABLONCZY Balázs: I. m. 1223.

Ravasz fenntartásaiban bizonyosan szerepet játszott az az aggodalom, hogy a *Református Élet* tömeglappá alakítása lényegesen megnehezítheti az országos néplapnak szánt *Keresztyén Család* fejlesztését. Péter a közgyűlés másnapján levélben fordult a püspökhöz, jelezve, hogy sürgős anyagi segítséget szeretne kérni a konventtől. Attól tartott, hogy lapja gyorsan elveszíti legjobb cikkíróit, ha nem kezdi el azonnal díjazni a munkájukat, hiszen a megújuló *Református Élet* ugyanerre készült. „Intelligens közönségnek, harminc-negyvenezer példányban megjelenő lapba, főként, ha fizetni is fog a cikkekért, mindenki szívesen fog dolgozni.” Péter ezért azt remélte, hogy már a következő héttől, még ha jelképes mértékben is, honoráriumot adhat szerzőinek.³⁹

A szerkesztő még aznap újabb levelet írt a püspöknek, amiből úgy tűnik, hogy Ravasz személyesen is konzultált vele a kérdésben. A levél szerint a püspök a *Református Élet* újjászervezését előzetesen komoly feltételekhez kötötte, így például ahhoz, hogy „a két lapvállalkozás között később belső kapcsolatot kell létesíteni”, méghozzá „hivatalos, esetleg szervezeti” szinten. Ezt Péter hálásan megköszönte, de attól félt, hogy „még ha valójában nem lesz is rivalizálás a két lap szerkesztésében és propagandájában, az egyházi közvélemény, amelytől különösen a *Keresztyén Család* jó sorsa függ jelentősebben, mégiscsak irigységet, sőt esetleg versengést vél majd felfedezni a két lap között”. Gyakorlati téren a *Református Élet* tervezett nagyobb alakját és terjedelmét látta a fő gondnak, mert ez szerinte még a némileg magasabb előfizetési díj ellenére is jelentős versenyelőny lehet Szabó lapjának. Péter ezért felvetette a kérdést: „a *Református Élet* formátum- és terjedelmenyobbítás érdekében beadandó kéréséhez nem lehetne-e a *Keresztyén Család* ezirányú kérését is hozzákapcsolni? Ha a *Keresztyén Család* is nyolc oldalon jelenhetné meg hat pengőért, akkor már kevesebb veszedelmet jelentene ránézve a nyolc- vagy tízoldalas, 8 pengőért adandó *Református Élet*.⁴⁰

³⁹ RL A/1C. 2912-1939. Péter János Ravasz Lászlónak, 1939. december 13.

⁴⁰ Uo.

A Református Híradóval való fúzió terve

Péternek jó oka volt aggódni a területi korlátozások piaci hatásai miatt, hiszen a *Kereszttyén Család* a főszezonnak számító téli időszakban ekkor mindössze hétezer előfizetőt tudott gyűjteni, miközben egy évvel korábban – az egyesülések előtt, hivatalos támogatás nélkül – tízezer előfizetője volt.⁴¹ Január 6-án arról panaszkodott Ravasznak, hogy a lap fejlesztése négyoldalas terjedelemmel lehetetlen, ezért új, merészebb ötlettel állt elő: kérjenek engedélyt egy tizenhat oldalas hetilapra, amely így a gyakorlatban nyolc oldalon jelenhetne meg. A püspököt a Zsindely Ferenc államtitkárnál való lobbizásra kérte, és azt remélte, hogy Szabó pedig Thuránszky-nál fog közbenjárni. „Ha ez sikerülne, akkor olyan széles, változatos témakörű, a célnak megfelelő és érdekes lapot tudnánk még a téli időszak elmúlása előtt adni az olvasóknak, hogy a lap iránti érdeklődés és bizalom felfokozódna.” Végül konventi segílyt kért, hogy minden egyházkerületben alkalmazhassanak egy segédlelkészt (nyolcvanpengős fizetéssel és huszonöt százalékos részesedéssel) előfizetők gyűjtésére; hangsúlyozva, hogy a segíly csak az induláshoz kellene, mert „ez a propagandamódszer fenn tudná tartani önmagát a begyűlő előfizetési díjakból”.⁴²

Ravasz beleegyezését követően megkezdődtek a személyes egyeztetések az állami vezetőkkel. Január közepén a képviselőház elnöke, Tasnádi Nagy András megígérte közbenjárását a lapterjedelem növeléséért, ezt azonban csak új lapengedély kérésével lehetett elérni. Péter ezért már új címet keresett a jövődő lapnak, és a *Református Igazság* elnevezést javasolta, mint ami „a legdinamikusabb és legversenyképesebb cím a *Református Élet* mellett”. Optimizmusát tovább fokozta, hogy sikerült megszerezni az igényelt anyagi támogatást, ezért január elsejétől már szerény honoráriumot fizethettek a cikkíróknak. Ekkoriban azt is lehetségesnek tartotta, hogy február 15-től működésbe léphet

⁴¹ MREZSL 42. f. Péter János Gönczy Bélának, 1940. január 22.

⁴² MREZSL 42. f. Péter János Ravasz Lászlónak, 1940. január 6.

a kerületi előfizető-gyűjtő rendszer, amelynek segítségével kivédhetőnek látta a *Református Élet* esetleges konkurenciáját.⁴³

Péter munkatársai nem lelkesedtek az általa javasolt címért: Gönczy például túl szónokiasnak találta, és inkább a *Református Családi Lapok* vagy *Református Családok Lapja* formát ajánlotta.⁴⁴ Marjay Géza békésszentandrási lelkész dinamizmusa ellenére „kissé kiélezett és boulevard-szerű”-nek ítélte a javaslatot, és egyszerűbb elnevezéseket – *Református Család*, *Református Lapok* vagy *Magyar Reformátusok Lapja* – hozott szóba.⁴⁵ Végül február elejére Ravasz elképzelését elfogadva megállapodtak abban, hogy az új lap címe *Református Jövő* lesz.⁴⁶

A derűlátás végül nem bizonyult indokoltnak, mivel a kormányzat, feltehetően a precedens teremtésétől óvakodva, elutasította a kezdeményezést. 1940. február 10-én Péter arról tájékoztatta Ravaszt, hogy Szabó társaságában felkereste Thuránszky sajtófőnököt, aki közölte velük: az új lap nem kaphat engedélyt, és a kormány csak abban az esetben lát lehetőséget a kérés teljesítésére, ha a *Keresztyén Család* több másik orgánumot magába olvaszt. Péter számára viszont szerencsét jelentett a szerencsétlenségben, hogy ugyanekkor a havilapként működő *Református Híradó*⁴⁷ hasonló kérését szintén elutasították. A közösen megélt kudarc légkörében azonnal felmerült a két lap egyesítésének gondolata. Péter ezért Biberauer Richárd felelős kiadó társaságában még aznap ellátogatott Pécelre Deme László lelkészhez, aki örömmel fogadta a felvetést, és közösen kidolgozták a fúzió alapelveit. Este Gödöllőre utaztak, ahol Szabó Aladár is támogatta az elképzelést. Péter szerint ezek után a havilapot kiadó Híradó Társaság hivatalos hozzájárulása borítékolható volt, és két héten

⁴³ MREZSL 42. f. Péter János Gönczy Bélának, 1940. január 22.

⁴⁴ MREZSL 42. f. Gönczy Béla Péter Jánosnak, 1940. január 24.

⁴⁵ MREZSL 42. f. Marjay Géza Péter Jánosnak, 1940. február 20.

⁴⁶ MREZSL 42. f. Péter János Nyáry Pál pécsi esperesnek, 1940. február 10.

⁴⁷ Ez a havilap százharminc, nagyrészt Budapest környéki gyülekezet közös egyháztársadalmi és belmissziós kiadványa volt, amelyet Gödöllőn adtak ki ifjabb Szabó Aladár felelős szerkesztő vezetésével. CSEH Gizella–MÉSZÁROS Borbála: A Budapest mai területén megjelenő református és közös protestáns időszakai sajtó jegyzéke (1818–2004). In: KÖSA László (szerk.): I. m. 1285–1286. 1939-ben a lap példányszáma elérte a harmincezret. RL A/1C. 2501-1939. Ifjabb Szabó Aladár Ravasz Lászlónak, 1939. dátum nélkül.

belül meg is indulhat az egyesített, nyolcoldalas orgánium. A siker biztosítása érdekében ugyanakkor további lapok integrálását is szükségesnek vélte, ezért többeket megkeresett csatlakozási felhívásával: a Keresztyén Ifjúsági Egylet *Református Ifjúság*, a kisújszállási gyülekezet *Szeretet*, a dunavecseiek *Dunamente* és a szekszárdiak *Tolnai Magvető* című lapjait. Elképzelése szerint az új lapban az érintett közösségek számára közleményeik publikálására havonként egyszer egy oldal mutálásával tudnának helyet adni, és ez pontosan ugyanakkora költséggel járna a számukra, mint a saját sajtótermékük előállítása.⁴⁸

Péter mellékelte a *Keresztyén Család* és a *Református Híradó* megállapodástervezetét is, amely szerint mindkét lap megszűnik, helyettük új sajtótermék indul *Református Jövő – Református Híradó* címmel. Ez „minden vonalon az országos jelleget kívánja szolgálni s a magyar református egyház egyetemes jellegét ki-domborítani. A szerkesztésben irányadó elv az, hogy az evangélium üzenete úgy terjedjen, hogy a legegyszerűbb magyar református ember számára is érthető legyen”. A fúzió technikai szinten nem jelentett volna teljes összeolvadást, sőt: a felek „az anyagi ügykezelésben, esetleges későbbi megállapodásig, megőrzik teljes különállásukat”. A tervezet szerint „a havi lapmegrendelők adminisztrálásának kötelessége s az ezúton befolyó összegek felett való rendelkezés joga továbbra is a Református Híradó Társaságot illeti meg, mely ezt a feladatot a *Református Híradó* eddigi módszereivel végzi. A hetilap-előfizetők adminisztrálásának kötelessége viszont a *Keresztyén Család* tulajdonosát, ez idő szerint a Dunamelléki Református Egyházkerület Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítványt illeti meg. A két vállalkozás képviselői egymás anyagi ügyeiért jogi felelősséggel nem tartoznak. A havi lapvállalkozás a heti lapvállalkozással a közös szedés-anyag szedési költségeiben 50-50 százalékos alapon osztozik. A saját célra készült mutációk költségeit mindkét vállalkozás külön-külön viseli, hasonlóképpen külön-külön tartozik a papír és nyomás költségeket is viselni.” A vitás kérdések rendezésére két-két delegált és a főszerkesztő részvételével döntőbizottságot

⁴⁸ RL A/1C. 367-1940. Péter János Ravasz Lászlónak, 1940. február 10.

kívántak létrehozni. A megállapodást a sajtókorlátozások megszűnéséig, de legalább 1941. december 31-ig kívánták fenntartani. Két nap múlva, február 13-án Ravasz telefonon beleegyezését adta a megegyezés megkötéséhez.⁴⁹ Bár a felek közötti teljes bizalom hiányáról árulkodó rendszer a gyakorlatban minden bizonnyal igen nehézkesen működött volna, Péter mégis nagy várakozásokkal tekintett a jövőbe: úgy látta, „végtelen lehetőségek nyílnak” előttük, és az egyesülés a *Református Élettel* szemben jelentős előnyöket fog biztosítani.⁵⁰

Három nappal később azonban Benkő István pestkörnyéki esperes értesítette Pétert, hogy konzultált Demével és Szabóval, és immáron úgy látják: hiba lenne az önálló *Református Híradó* megszüntetése. Álláspontjuk szerint a megállapodás miatt a két vállalkozás kölcsönös függőségbe kerülne, az egyik csődje a másikat is magával rántaná. Csak a teljes pénzügyi összeolvadás segítene, azonban eltérő működési módszereik miatt ez nem lehetséges. A jövővel kapcsolatos bizonytalanság szintén óvatosságra ösztönzött: ha „valamikor, még nehezebb időkben a megjelenő lapok számát még tovább is csökkentenék, és esetleg a *Református Jövőtől* is megvonnák a lapengedélyt, akkor egyszerre három⁵¹ református lap szűnne meg. Nem tudhatjuk a jövő politikai s különösen egyházpolitikai alakulását s így semmi biztosítékunk nincs arra, hogy az egyszer feladott három lapengedélyt oly könnyű lesz-e majd visszaszerezni. Bár az együttműködésnek elvileg híve vagyok, ebben az esetben gondolnom kell arra is, hogy a Református Anyaszentegyháznak – ha már napilapja nincs – kell hogy legyen legalább egy univerzális jellegű havi és egy ugyanolyan hetilapja: a *Református Híradó* és a *Keresztyén Család*. A két lap fennmaradását pedig talán jobban szolgálhatjuk külön, mint a tervezett lapegyesítés által”.⁵²

⁴⁹ RL A/1C. 367-1940. Melléklet. Tervezet a Református Híradó és a Keresztyén Család összefogásának szabályozására.

⁵⁰ MREZSL 42. f. Péter János Esze Tamásnak, 1940. február 10.

⁵¹ Benkő a *Református Híradó* és a *Keresztyén Család* mellett valószínűleg a már beolvadt *Téli Újságot* is számításba vette, ezért írt három lapról.

⁵² MREZSL 42. f. Benkő István Péter Jánosnak, Rákospalota, 1940. február 16.

A Református Jövő indulása

Péter eredeti tervének megghiúsulását követően a kisebb lapokkal folytatott tárgyalásokra koncentrált. Vidéki kollégáinak írt megkereséseiben igyekezett kidomborítani a lapfúzió előnyeit az egyház sajtóstratégiája és a helyi lapok szempontjából egyaránt. A hejcei lelkipásztornak írva például hangsúlyozta, hogy a csatlakozó lapok szerkesztői és kiadói a *Református Jövő* munkatársaiként megtarthatják sajtókamarai tagságukat, tagdíjukat a lap fizeti, és megmarad a vasúti sajtóbérletre való igényük is, amiről már egyeztetett a kamara illetékeseivel.⁵³

Péter tárgyalásai nyomán Ravasz március 11-én új kéréssel fordult a miniszterelnökhöz: a Filadelfia részére kért lapengedélyt a *Református Jövő* címmel tervezett, öt lap – a *Keresztyén Család*, a *Református Órálló* (felsőbaranyai egyházmegyei lap), a *Református Harangszó* (az ócsai belmissziós körzet lapja), a *Pécsi Reformátusok Lapja* és az *Abaúji Egyházmegyei Értesítő* – összeolvadásával megindítandó sajtótermék számára. A püspök másnap telefonon is egyeztetett Thuránszky sajtófőnökkel.⁵⁴ Ezt követően a folyamatok radikálisan felgyorsultak: Péter március 15-én szóbeli értesítést kapott a kérés engedélyezéséről, magát az okiratot pedig március 18-án állították ki. A munkatársak éjt nappallá téve dolgoztak, március 23-án megjelent a *Református Jövő* legelső száma.⁵⁵ Az „országos hetilap” fejlécén főszerkesztőként Ravasz László, ügyvezető elnökként Farkas István, felelős szerkesztőként Péter János, társszerkesztőként pedig Bodoky (Biberauer) Richárd neve szerepelt.

A programcikk szerint a vészterhes nemzetközi környezetben a református jövő „csak bátran hitvalló és megalkuvást nem ismerő imádságos és engedelmes szolgálatban születhetik meg”, amihez a lap a nemzeti és a felekezeti öntudat erősítésével kíván hozzájárulni. Hangsúlyozták, hogy a lapengedély közéleti témák tárgyalását is lehetővé teszi, ezért „fokozott mértékben” kíván-

⁵³ MREZSL 42. f. Péter János Kiss Józsefnek, 1940. február 19.

⁵⁴ RLA/1C 662-1940. Ravasz László Teleki Pálnak, 1940. március 11.

⁵⁵ MREZSL 42. f. Péter János Farkas Istvánnak, 1940. március 21.

nak küzdeni „a magyar nép szociális és gazdasági helyzetének javításaért”.⁵⁶

Az immáron heti nyolc oldalon, fényképes illusztrációkkal megjelenő lap változatos rovatstruktúrával rendelkezett: *Igazmondó* címmel az aktuális eseményeket tárgyalták valláserkölcsi alapon, az *Egyházi Élet* teológiai témájú cikkeket, illetve egyházkerületi bontásban gyülekezeti rövidhíreket közölt. A *Házi Áhítat* a hét minden napjára rövid elmélkedést nyújtott meghatározott bibliai igékhez. A *Világ Folyása* tényszerűen számolt be a legfontosabb nemzetközi eseményekről, a *Heti Tükör* pedig hír-magyarázatokkal szolgált. Kerék Mihály, az elismert gazdasági szakíró is rendszeresen jelentkezett írásaival. Rovatnyitó cikke szerint célja annak a belpolitikai reformmozgalomnak a tárgyalagos és kritikus nyomon követése volt, „amely gazdasági és szociális téren jelentkező hiányok némi pótlására irányul”.⁵⁷ A *Magyar Gazda* gyakorlati kérdésekben igyekezett segítséget nyújtani. *Kis szakasz* címmel irodalmi igényű rövid történeteket közöltek a főváros hétköznapi életéről, valamint külön tárcarovat is volt. Alkalmanként jelentkezett az elsősorban a diakonisszmozgalomról beszámoló *Női Tábor*, illetve a kritikákat és ismertetéseket publikáló *Könyveink*, az olvasókkal való közvetlen kapcsolattartást pedig a *Posta* rovat szolgált. Emellett a lap rádióműsört és hirdetések is közölt, a csatlakozott helyi gyülekezeti lapok hírei számára pedig – a korábbi terveknek megfelelően – mutációs oldalt tartott fenn.

Egy munkatárs már februárban figyelmeztette Pétert: a *Református Jövő* megindulása előtt mindenképpen szükséges szerkesztőbizottsági értekezleten megbeszélni, „hogy mi is hát, milyen irányú, színvonalú és tartalmú lap is hát az a református »néplap«? Mivel lehetne a lapot olyan kívánatossá és nélkülözhetlenné tenni, hogy még áldozatok árán is megszerezze és megtartsa a mi népünk?”⁵⁸

⁵⁶ SZERKESZTŐK: A református jövő szolgálatában. *Református Jövő*, 1940. március 23. 1.

⁵⁷ KERÉK Mihály: Új földrendezés – munkásbajok a mezőgazdaságban. *Református Jövő*, 1940. március 23. 5.

⁵⁸ MREZSL 42. f. Marjay Géza Péter Jánosnak, 1940. február 20.

A megbeszélésre végül nem került sor, azonban a szerkesztő – különböző leveleiből jól kiolvashatóan – határozott elképzelésekkel rendelkezett a felvetett kérdésekről. A református sajtó általános színvonaláról igen kritikusan vélekedett: „a nagy baj, hogy csak írnak arról, amit meg kellene írni, de azt nem írják. Ezért olyan unalmas teoretizálás majdnem minden, a mi berkeinkben megjelenő cikk. Ott kezdődik pedig az írni tudás, ahol nemcsak valamiről, hanem valamit írnak.”⁵⁹ A szerzőket ezért kérte, hogy közleményeik „minél mélyebb kapcsolatban legyenek [a] valóságos élettel, tehát ne csak általános problémákat, tételeket érintsenek, hanem érdekes riportszerűek legyenek”, és felhívta a figyelmet, hogy a tapasztalat szerint „a rövidebb cikkeket többen olvassák”.⁶⁰ Egyik szerzőjét, a hejőbábai lelkészt azért dicsérte, mert „reálisan, szemléletesen, érdekesen” írt, és úgy látta: „Minden olyan író, aki állandó kontaktusban áll a falusi emberekkel, nagy nyeresége a lapunknak.”⁶¹ Egy másik szerzőt a következőkkel instruálta: „Minél kevesebb ismeretet tételjez fel az olvasóknál. Képzeld Magad bele egy 10-20 holdas szabolcsi kiskgazda helyébe és olyan témát s feldolgozási formát keress, amelyről gondold, hogy abban a helyzetben Téged érdekelne.”⁶² Pozitív példaként a *Friss Újság* lebegett a szeme előtt, amely tizenöt év alatt hatezres előfizetői létszámát kétszázezer körülire tornázta fel. Péter szerint „[a] története az ennek a rohamos fejlődésnek, hogy olyan ember szerkeszti a lapot, aki jól ismeri az olvasóközönséget. Ez a főszerkesztő a lap átvétele után éveken keresztül egyebet sem csinált, mint a falusi olvasók leveleit tanulmányozta és vidékre járt le, a falusi emberekkel érintkezett.”⁶³

Péter igyekezett gátat szabni a hírértékkel nem bíró információk túlburjánzásának. A helyi mutációk esetében például azt javasolta a felelősöknek, hogy a gyülekezetektől kérjenek – csekély összegű, soronként négy-öt filléres – díjat a közleményekért, hogy

⁵⁹ MREZSL 42. f. Péter János Esze Tamásnak, 1940. január 6.

⁶⁰ MREZSL 42. f. Péter János Szabados László újszegedi lelkésznek, 1940. március 7.

⁶¹ MREZSL 42. f. Péter János Szendrey Lászlónak, 1940. augusztus 5.

⁶² MREZSL 42. f. Péter János Erdős Jenőnek, 1940. május 21.

⁶³ MREZSL 42. f. Péter János Tóth Kálmánnak, 1940. április 29.

ne akarjanak túlméretezett szövegeket megjelentetni. Vidéki munkatársait, mint például a gönci esperest, arra biztatta, hogy az anyagaikat három kategóriába sorolják, külön jelölve az esetleg a főlapban is használható, a helyi oldalon feltétlenül közlendő, illetve a helyszűke esetén kihagyható szövegeket.⁶⁴

Az olvasók részéről viszont időnként felmerült a kifogás, hogy a lap túl kevés egyházi-gyülekezeti hírt közöl. Maga az ügyvezető elnök, Farkas püspök a legelső szám olvasása után arra hívta fel a szerkesztő figyelmét, hogy „az egyes egyházakból beérkező adakozási, templomépítési, gyülekezeti munkákról készített s ezzel rokon értesítések minél nagyobb számban jelenjenek meg”, és minden egyházkerületi hivatalos lapból „által kell venni a nagyobb és közérdekű híreket”.⁶⁵ 1940 nyarán egy fiatal vidéki kertész kereste meg kritikájával a szerkesztőséget. Szerinte az olvasók a gazdarovat információit más lapokban is megtalálhatják, és egyes témák, mint például az állatok pároztatása, nem illenek egyházi lapba. Emellett sokallta a politikai témájú képeket, és kevesellte az egyházi hírek és képek arányát.⁶⁶ Péter igen részletes levélben válaszolt a megkeresésre, hangsúlyozva, hogy a lap szerkezete „a sajtómunkákban szerzett s hosszú évek alatt kialakult tapasztalatok alapján született meg”. A mezőgazdasági szakcikkeket szerinte az indokolta, hogy sok előfizetőjük egyetlen más lapot sem olvas, ezért számukra „pótolni kell minden újságot”, és „az olvasóink iránt hangoztatott szeretetünk üres szó lenne, ha nem érdeklődnénk az olvasóink legmindennapibb dolgai iránt”. A politikai hírek magas arányát a háborús viszonyok és a bizonytalanság miatt egyre növekvő híréhséggel, az olvasóktól érkező kérésekkel magyarázta, majd kifejezte meggyőződését: „a lap a hitépítő és nemzetnevelő jellegének megfelelően a lehető legjobb arányban adagolja a különböző témakörökről szóló írásait”.⁶⁷

Péter tartalmi szempontból egyfajta generációs alapú megújulásra, demokratikusabb szemlélet érvényesítésére és a szociális

⁶⁴ MREZSL 42. f. Péter János Farkas Eleknek, 1940. április 6.

⁶⁵ MREZSL 42. f. Farkas István Péter Jánosnak, 1940. március 23.

⁶⁶ MREZSL 42. f. Móré József a szerkesztőségnak, dátum nélkül.

⁶⁷ MREZSL 42. f. Péter János Móré Józsefnek, 1940. augusztus 15.

kérdés képviselőjére vállalkozott. Amint székesfehérvári lelkész-társának írta: „Az új lap az egyházi életben a mi nemzedékünk mondanivalójának a szócsové lesz”, a „radikális evangéliumi realizmus” talaján fog állni.⁶⁸ Észak-Erdély visszatérése elé nagy reményekkel tekintett: mint rimaszombati kollégájának írta, abban bízott, hogy a reformátusok „nemzeti és egyházi szempontból egészséges, friss szellemű emberek”-kel fognak megerősödni, akiknek a „segítségével sikerül megtörni a megújulás ellen kialakult kemény ellenállást”.⁶⁹

A *Református Jövő* terjesztése szempontjából komoly eredményt jelentett a korábban tervezett kerületi utazótitkári rendszer bevezetése, amiről Péter először 1940 márciusában tájékoztatta kollégáit.⁷⁰ A titkároknak egy-egy körzetet vagy egyházmegyét kellett bejárniuk, ahol a gyülekezeti alkalmakon, illetve családlátogatásokon, presbiterek kíséretében gyűjtöttek előfizetéseket és népszerűsítették a felekezeti sajtó ügyét.⁷¹ A hivatalos célkitűzés szerint azt kellett képviselniük az egyháztagok felé, hogy „a *Református Jövő* nem teher akar lenni a református nép nyakán, hanem Olvasóinak mindenben segítőtársa”, továbbá munkájuk során az „isten-, egyház-, nemzetellenes propaganda” hatásait kellett ellensúlyozniuk.⁷²

Az előfizető-gyűjtési akció esélyeit előzetesen komoly fenntartások övezték. Marjay Géza például úgy látta, hogy a falusiak hagyományosan nem engedik meg maguknak az egész éves lapjáratást, ezért először rá kellene őket szoktatni erre.⁷³ Hasonló aggályokat hangoztatott a Heves vármegyei Noszvaj lelkésze, aki áprilisban arról írt Péternek: „Félek, hogy az előfizető-gyűjtés most nem a legalkalmasabb időben indul meg. Nem vagyok országos viszonylatban tájékozott ember, de a noszvaji magyar szinte erköcstelenségnek tartja, hogy ilyenkor újságot rendeljen.

⁶⁸ MREZSL 42. f. Péter János Bódás Jánosnak, 1940. március 16.

⁶⁹ MREZSL 42. f. Péter János Varga Imrének, 1940. augusztus 30.

⁷⁰ MREZSL 42. f. Péter János Kovács István szentmártonkátai lelkésznek, 1940. március 29.

⁷¹ MREZSL 42. f. Péter János Heritch (?) Antalnak, 1940. április 20.

⁷² EGY ember EGY nap alatt HARMINC új előfizetőt gyűjtött. *Református Jövő*, 1940. május 11. 4. (Kiemelések az eredetiben.)

⁷³ MREZSL 42. f. Marjay Géza Péter Jánosnak, 1940. február 20.

Pénz, idő, figyelem, minden a munkára, termelésre, befektetésre kell.”⁷⁴

Az utazótitkárok viszont, rációfólva a várakozásokra, többnyire kedvező tapasztalatokról számoltak be, kiemelve a helyi lelkészekről kapott támogatást,⁷⁵ illetve a felekezeti sajtó ügye iránti elköteleződést.⁷⁶ A nyár ugyan jól érezhető hullámvölgyet hozott munkájukban, amikor „a falusiak gazdasági munkáikkal, a városi intelligencia nyaralásával” voltak elfoglalva,⁷⁷ ám Péter összességében hatékonnak találta a rendszert, főleg azért, mert a személyesen megszólított előfizetők hosszabb távon is ragaszkodtak a laphoz. „Egész nyáron át nem csökkenőben, hanem növekvőben volt az előfizetők száma, ami öröndetes változás az előbbi évek állapotához viszonyítva. Előző években, még amikor a régi *Keresztyény Család* téli évfolyama a híres harmincezer példányszámban jelent is meg, akkor sem volt a nyári hónapokban több előfizető három-négyezernél, az idei nyáron ez a szám megduplázódott.”⁷⁸

Összegzés és kitekintés

A református sajtó fejlesztését az 1930-as évektől egyre inkább színvonalas hetilapok, folyóiratok megteremtésével képzelték el, amihez a hasonló profilú orgánumok egyesítésén át vezethetett az út. Ez a folyamat játszódott le a *Református Jövő* esetében, ami azonban nem tudatos stratégián alapult, hanem a háborús lapterjedelem-korlátozások és a *Református Élet* átalakulásával kapcsolatos aggodalmak által ösztönzött improvizációk sorozataként valósult meg. A jelentősebb felekezeti lapok kiadói

⁷⁴ MREZSL 42. f. Kovács József Péter Jánosnak, 1940. április 26.

⁷⁵ Péter például a kerületi titkár beszámolója alapján az ózdi lelképásztornak külön megköszönte áldozatos munkáját. MREZSL 42. f. Péter János Komjáthy Aladárnak, 1940. augusztus 19.

⁷⁶ Kovács Lehel: A magyar reformátusság testvéri összefogását... *Református Jövő*, 1940. július 13. 3.; I. MADARÁSZ Lajos: Kurátorok. *Református Jövő*, 1940. augusztus 17. 4.

⁷⁷ MREZSL 42. f. Péter János Antal Gábornak, 1940. augusztus 7.

⁷⁸ MREZSL 42. f. Péter János Farkas Istvánnak, 1940. október 23.

a világháború kitörése után tudatában voltak a kihívásoknak, azonban a lapfűzióra továbbra is inkább elméleti lehetőségként tekintettek, és – ahogyan a *Református Híradó* példája mutatta – a bizonytalan jövőre, egy egyházellenes kormányzat megalakulásának eshetőségére gondolva orgánumuk önállóságának megtartását ítélték a jobb megoldásnak. A *Református Jövő* létrehozásában kulcsszerepet játszott Péter János, aki energikus és ötletgazdag szerkesztőnek bizonyult, rendkívül rugalmasan alkalmazkodott a folyamat során jelentkező kihívásokhoz, és hatékonyan képviselte elképzeléseit Ravasz Lászlónál. A tekintélyes főszerkesztő-püspök személyesen is elkötelezte magát a lapegyesítési program – lassú, óvatos – végrehajtása mellett, és befolyása valószínűleg döntő szerepet játszott abban, hogy a kisebb vidéki orgánumok elfogadták a fűziós terveket.

A *Református Jövő* számára később is ez a módszer jelentette a terjeszkedés eszközét. 1940 szeptemberében, a második bécsi döntést követően, figyelmük Nagyvárad felé fordult, ahol a Királyhágómelléki Református Egyházkerület szintén *Református Jövő* címet viselő, Orth Győző főszerkesztő munkája révén magas színvonalú orgánuma működött.⁷⁹ Péter először közvetítón keresztül kezdeményezett megbeszélést Orthtal a két lap egyesítésének lehetőségéről,⁸⁰ majd levélben fejtegette neki célkitűzéseik rokonságát és a közös munka előnyeit.⁸¹ A válasz sajnos nem ismert, de a nagyváradiaknak egy decemberi közleményük alapján más terveik lehettek, hiszen lapjukat a Tiszántúli Református Egyházkerület kiadványaként – amelybe a királyhágómelléki kerület beolvadt – készültek tovább megjeleníteni. Időközben azonban Ravasz hivatalos formában felvetette a lapegyesítés lehetőségét, ami új irányba terelte az eseményeket: a Királyhágómelléki Református Egyházkerület utolsó közgyűlése 1940 végén úgy döntött, hogy a nagyváradi lap egyesüljön a

⁷⁹ VISKY István: Adalékok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület sajtótörténetéhez (1921–1940). *Várad*, 2005/6. 86–87.

⁸⁰ MREZSL 42. f. Péter János Incze Gábornak, 1940. szeptember 20.

⁸¹ MREZSL 42. f. Péter János Orth Győzőnek, 1940. október 23.

Budapesten megjelenő *Református Jövővel*.⁸² Erre végül ténylegesen 1941 októberében került sor.⁸³

Péter 1942 októberében mutatta be Ravasznak a debreceni egyházközséggel és a Tiszántúli Református Egyházkerülettel kötendő megállapodás tervezetét a debreceniek *Vasárnap* című hetilapjának a *Református Jövőbe* olvasztásáról. A püspök által jóváhagyott terv szerint az országos hetilap tiszántúli szerkesztőséget hoz létre, aminek költségeihez heti negyven pengővel járul hozzá, és vállalja, hogy minden lapszámban legkevesebb egy oldalt a rendelkezésére bocsát, de kiköti, hogy „a tiszántúli közlemények témájának megválasztásánál és feldolgozásánál ügyelni kell a lap országos jellegére”, ha pedig egy szöveg közölhetőségéről vita alakul ki, akkor a tiszántúli püspök dönt. Az egyházkerület vállalta, hogy intenzív előfizető-gyűjtést tart, sajtóünnepélyeket rendez; valamint rögzítette: nem ellenzi, hogy a lap később más kerülettel is hasonló megállapodást kössön, de ez esetben „a kerületi szerkesztőség rendelkezésére bocsátandó lapterjedelme és a tiszteletdíj mértéke a kerület lélekszámával arányosan tér el a tiszántúli szerkesztőségnek adott lapterjedelem és tiszteletdíj mértékétől”. (Ez a kitétel a legnépesebb egyházkerület részéről jól jelzi a Ravasz által meghaladni kívánt partikularizmus tovább élését.) Az 1943. január 1-jén életbe lépő megállapodás öt évre szól, de a *Református Jövő* felmondási jogot kapott arra az esetre, ha anyagi érdekei ezt megkívánták.⁸⁴

Ravasz nem feledkezett meg arról az ígéretéről sem, miszerint együttműködést kíván létrehozni a budapesti *Református Élet* és az országos *Református Jövő* között. Ennek első – szerény – lépéseként az előbbi lapot kiadó kft. 1941 decemberében háromezer pengő támogatást szavazott meg az utóbbi javára.⁸⁵ A világhábo-

⁸² VISKY István: I. m. 88.

⁸³ KUSZÁLIK Péter: *A romániai magyar sajtó 1989 után*. Teleki László Alapítvány–Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest–Kolozsvár, 2001. 44.

⁸⁴ RL A/1C. 1846-1942. Péter János Ravasz Lászlónak, 1942. október 8. A megállapodást a *Vasárnap* 1942 novemberében közölte olvasóival. HORNYÁK Máté: I. m. 114.

⁸⁵ RL A/1C. 141-1941. Szabó Imre Ravasz Lászlónak, 1941. január 9.

rús összeomlást követően, 1945-ben pedig a két orgánum egyesítve, *Élet és Jövő* címmel kezdte újra működését.⁸⁶

Az integrációs modell tehát a gyakorlatban igazolta hasznosságát, az elért eredmények azonban nem feltétlenül álltak arányban a kezdeményezők reményeivel. A lap 1941 során stabilizálta olvasótáborát – és ennek köszönhetően csekélynek számító, ezerhétszáz pengős anyagi veszteséggel zárta az évet –, ami komoly eredménynek számított ugyan, ám a tizenháromezer fős előfizetői tábor⁸⁷ így is messze elmaradt a *Keresztyén Család* egykori harmincezres vásárlói körétől. Ráadásul a *Református Jövőbe* integrálódott helyi lapok munkatársai sem mindig voltak elégedettek az új helyzettel. Az abaúji lelkészek értekezlete 1942 augusztusában úgy látta, hogy a lapfúzióból gyakorlati téren „sok hátrány származott”, ezért a kassai gyülekezettel próbáltak „életképes” gyülekezeti és egyházmegyei újságot alapítani”, amely figyelembe veszi a helyi közösségek „lelki szükségletét”.⁸⁸ Néhány hónappal később pedig, a pécsi egyházmegye közgyűlésének döntése nyomán újra megindult a korábban a *Református Jövőbe* olvasztott egyházmegyei újság, a *Református Órálló* kiadása.⁸⁹

Ezek a jelenségek arra mutatnak, hogy a Ravasz által támogatott és Péter által lendületesen képviselt lapfúziós program, bár a világháborús viszonyok között észszerűnek számított, mégis gyanakvást váltott ki helyi szinten, ahol ellenérzésekkel kísérték az egységesítési törekvéseket. A budai gyülekezet 1939-ben megfogalmazott aggodalmai a felülről végrehajtott sajtóreformok veszélyeivel kapcsolatban tehát nem bizonyultak teljesen alapatlannak.

⁸⁶ ABLONCZY Balázs: I. m. 1229.

⁸⁷ RL A/1C. 510-1942. Péter János Ravasz Lászlónak, 1942. március 20.

⁸⁸ Abaúji lelkészegyesületi közgyűlés. *Sárospataki Református Lapok*, 1942. augusztus 29. 152.

⁸⁹ Várna és Mohács óta. *Pécsi Napló*, 1942. október 9. 4.

LÁSZLÓ ANDOR

A magyar utcanevek szimbolikus szerepe 1953–1962 között

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.8>

Az utcanevek, akárcsak a legtöbb helynév, kezdetben elsősorban helymeghatározó eszközként szolgáltak.¹ Általában az ott élők adták őket, és gyakran a megnevezett terület valamely sajátosságára vagy ahhoz kapcsolódó eseményre utaltak. E spontán létrejött elnevezéseket maga a használat szentesítette. A 19. századtól Európa-szerte fokozatosan a hatóságok előjoga lett az utcák elkeresztelése, ami így már tudatossá vált. Ennek következtében gyakran megszűnt a korábban egyértelmű kapcsolat a név és a jelölt hely között. Az ekkor megjelenő újfajta, emlékeztető (commemorative) vagy tiszteleti (honorific) utcanevek szimbolikus szereppel bírtak, a közterek fölötti gyakorlati és jelképes ellenőrzés igénye határozta meg őket, miközben a fennálló társadalmi rend politikai-kulturális értékeit is megjelenítették.² A mindenkori hatalom térpolitikájának részeként az utcanevek is szerephez jutottak a 19. században kialakuló modern nemzeti identitás, a tömegek hazafias érzéseinek és az államhoz való lojalitásának megerősítésében.

¹ Az utcanevekről mint emlékezhelyekről magyarul lásd: LÁSZLÓ Andor: Az utcanevek szimbolikus szerepe a dualista korszak Magyarországnak nemzetségei lakta területein. *Regio*, 2023/2. 81–87. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i2.81>.

² Maoz AZARYAHU: The Power of Commemorative Street Names. *Environment and Planning D: Society and Space*, 1996/3. 313. DOI: <https://doi.org/10.1068/d140311>.

Az utcanevek megváltoztatásának gyakorlata a francia forradalom³ óta a rendszerváltások kinyilvánításának olcsó és gyors módja. (Szemben a jóval körülményesebb szobordöntésekkel és -állításokkal). Ilyen alkalmakkor a helynevek tisztogatására kerülhetett sor: az utcák újrakeresztelése „forradalmi szertartássá” lett⁴ Spanyolországtól Dél-Afrikáig, Izraeltől Szingapúrig, hiszen lehetőséget nyújtott az új politikai berendezkedések számára az előzővel való szakítás látványos bemutatására csakúgy, mint saját hőseik megörökítésére.⁵ A mindennapi élet látszólag közönséges, ideológiamentes területein megjelenő tiszteleti utcanevek a modern politikai kultúra alapvető jellegzetességévé váltak, általuk pedig a városi tér virtuális politikai helyszínné lett.⁶

Magyarországon is hasonló folyamatokat figyelhetünk meg. A 19. század közepétől általában a városi tanácsok keresztelték el a közterületeket, míg Budapesten a Fővárosi Közmunkák Tanácsára (FKT) hárult a feladat. Az intézményesedett, hivatalos utcanévadás folyamatát már elvekkkel igyekeztek szabályozni.⁷ Az egyre gyakrabban alkalmazott emlékeztető utcanevek fontosnak tartott történelmi szereplőket, eseményeket, ideológiai értékeket örökítettek meg, ezért többnyire nem árultak el semmit a megnevezett környékről. Kivételként említhetjük például a Kossuth Lajos vagy Baross Gábor nevét viselő, általában a település központjában, illetve a vasútállomás környékén található köztereket.

³ Uo. 8–9.; Lynn HUNT: *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. University of California Press, Berkeley, 1984. 20–21.; Priscilla PARKHURST FERGUSON: Reading City Streets. *The French Review*, 1988/3. 390–391.

⁴ Maoz AZARYAHU: Name-Making as Place-Making. In: Luisa CAIAZZO–Richard COATES–Maoz AZARYAHU (eds.): *Naming, Identity and Tourism*. Scholars Publishing, Cambridge, 2020. 17.

⁵ Maoz AZARYAHU: The Power... I. m. 318.; Maoz AZARYAHU: Naming the past: The significance of commemorative street names. In: L. D. BERG–J. VUOLTEENAHU (eds.): *Critical toponymies: The contested politics of Place naming*. Ashgate, Burlington, 2009. 59–60.

⁶ Maoz AZARYAHU: The Power... I. m. 321.

⁷ Az FKT 1877-ben, majd 1902-ben megfogalmazott elveit lásd: TAKÁTS RÓZSA: A fővárosi utcanévadás elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei* '84. BFL, Budapest, 1985. 299. Az FKT 1928-as elveit lásd: GALLINA Frigyes: Budapest utcanevei. *Városi Szemle*, 1930. 1354–1355.

A továbbiakban a tanulmány elsősorban azt vizsgálja, miként hatottak a magyar utcanevekre az 1953–1962 közti politikai események a Sztálin halálát követő enyhüléstől az 1956-os forradalom és szabadságharcon és annak megtorlásán át egészen 1962-ig, a kádári konszolidáció fontos állomásáig. A közlemény nem tekinti céljának a forradalom eseménytörténetének áttekintését,⁸ az ország egész területéről hozott példák segítségével arra keresi a választ, hogy a vizsgált időszakban kik, mikor és miért változtattak meg utcaneveket. Az alábbiakban arról is szó lesz, hogy mely nevektől akartak megszabadulni, és milyeneket kívántak alkalmazni helyettük, mennyire szorosan függtek össze az utcanevek módosításai a közéleti fordulatokkal. Ennek felderítése érdekében a tanulmány az utcanevekkel foglalkozó szakirodalom mellett elsősorban levéltári és sajtóanyagot, valamint helytörténeti munkákat használ.

Magyarországon a második világháború utáni radikális politikai fordulat már 1945-től minden korábbinál jelentősebb utcanévváltozásokkal járt. Már a koalíciós időszakban is fontosnak számított az előző korszaktól való elhatárolódás szimbolikus nyilvánítása. Ennek legegyszerűbb módja a kárhoztatott „úri” világ nyomainak közterekről való eltüntetése volt. Ilyen módon is megszabadulhattak a tengelyhatalmak vezetőitől, a Habsburg-dinasztia tagjaitól, az „elnyomó” arisztokratáktól, a németekkel „együttműködő” rossz emlékű politikusoktól. A hatalom birtokosai nem csupán a vállalhatatlannak minősített múlt „eltörlésére” törekedtek, egyúttal saját ideológiájukat, értékeiket, történelemszemléletüket kódolták a városi térbe, igyekeztek megörökíteni hőseiket és mártírjaikat. A kommunista hatalomátvétel nyomán az átnevezések új hulláma kezdődött. 1948 januárjától belügyminiszteri rendelet szorgalmazta ezek kiterjesztését az egész országra: a változásoktól eddig kevésbé érintett településeken a még mindig meglévő „reakciós”, de gyakran az „ártatlan” leíró

⁸ A forradalom eseménytörténetét, bel- és külpolitikai kontextusának elemzését lásd például: SZAKOLCZAI Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2010; RAINER M. János: *Az 1956-os magyar forradalom. Bevezetés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2016.

utcanevüket is a „népi demokrácia” szellemének megfelelőekkel kívánták helyettesíteni.

Mindenütt jelentősen átalakult az utcanévállomány, miközben az utcanevék szerkezete is módosult. Ezek az elnevezések „naprakészen” követték a politikai változásokat, nem csupán a hazaiakat (mint az 1948-as fordulat, a „jobbboldali” szociáldemokratákkal való leszámolás, a „klerikális reakció” elleni harc kibontakozása vagy Rákosi háttérbe szorulása), hanem időnként a nemzetköziet is (mint a „békeharc”, Sztálin születésnapja, a koreai háború, Nikosz Beloianisz görög kommunista vagy az amerikai Rosenberg házaspár kivégzése).

A hatalom birtokosai saját ideológiájukat, értékeiket igyekeztek kódolni a városi térbe. A kommunista gondolkodók, politikusok, hősök, munkásmozgalmi mártírok mellett tömegesen bukkantak fel az utcanévtáblákon az uralkodó párt eszméit, történetiszemléletét hirdető nevek is. Ezek például az úttörőkre, a szabadságra, a köztársaságra, a néphadseregére, a tervgazdálkodásra (Ötéves terv utca), a munkaversenyre (Élmunkás tér, Sztahanov utca) utalhattak. A proletár internacionalizmus szellemében európai kommunista vezetők vagy a „baráti” országok fővárosainak nevei is „díszítették” az utcákat. A hivatalos emlékezetpolitika a kánonba emelni kívánt történelmi személyiségek (Budai Nagy Antal, Dózsa György, Martinovics Ignác, Táncsics Mihály), írók (mint Ady Endre vagy József Attila), művészek (például Balázs Béla, Bartók Béla, Derkovits Gyula) ilyen formán való megőrkítésére is törekedett. Ezek a nevek is több-kevesebb ideológiai tartalommal bírtak. A második világháborúra ugyancsak számos utcanév emlékeztetett (Felszabadulás tér, Béke út, Partizán utca). Sok helyen kereszteltek el utcákat a Vörös Hadseregről,⁹ valamint annak főtisztjeiről. A szovjetizálás nevében orosz írókról, tudósokról (Gorkij, Majakovszkij, Makarenko, Micsurin, Puskin), a magyar–szovjet barátságról, egy képzeletbeli orosz kapitányról¹⁰ vagy éppen egy népszerű szovjet filmről is

⁹ Budapesten 1957-ben tizenkét Vörös Hadsereg útját számoltak össze. BALLO Ödön: Nagypesten sej, van számos utca... *Népakarat*, 1957. augusztus 19. 3.

¹⁰ VÖRÖS Boldizsár: Kitalált kapitány valódi utcája. Guszev százados és társainak méltatása emléktáblával és budapesti belvárosi utcanévvel 1949–1990

neveztek el köztereket.¹¹ Az 1940-es évek végétől a vezetőkultusz jegyében számos módon örökíthették meg az akkori rendszer által példaképnek beállított nagyságok neveit: a legkülönfélébb intézmények, óvodák, iskolák, termelőszövetkezetek, gyárak, brigádok, úttörőcsapatok vagy éppen laktanyák viselhették az ő nevüket. Számos életben lévő személyt ért ez a megtiszteltetés: Sztálin mellett más szovjet nagyságok sorát (Malinovszkij, Molotov, Tolbuhin vagy Vorosilov), a nemzetközi kommunista mozgalom jeles személyiségeit (mint Dolores Ibárruri vagy Jacques Duclos), Rákosit és több magyar politikust (mint Gerő Ernő, Nagy Imre vagy Vas Zoltán). Mellettük akár magyar tudósokról, művészekről (mint Szent-Györgyi Albert vagy Kodály Zoltán) is neveztek el életükben utcát.

A városi térbe írt szöveget (city-text) országszerte újra kellett fogalmazni, kiemelt helyet biztosítva a kommunista rendszer jelképeinek. Így kapta nevét például Debrecenben a Vörös Hadsereg útja, Szegeden a Marx tér, Sopronban a Lenin körút, Hódmezővásárhelyen a Sztálin út, vagy Szolnokon a Beloianisz utca. A főváros esetében különösen hangsúlyos volt a város térképére rögzített politikai-ideológiai üzenet. Bár az itteni változások aránya általában jóval alulmaradt a vidékiekhez képest, azok a fontos köztereket érintették. Ahogyan arra Szívós Erika rámutatott, a főbb útvonalak kereszteződésében vagy azok tengelyében hangsúlyos terek és emlékművek helyezkedtek el. A város két reprezentatív útvonala Sztálin és (részben) Lenin nevét viselte, és a November 7-e téren találkozott. Ugyancsak kiemelt jelentőségű és hosszúságú út vette fel a Vörös Hadsereg nevét, míg Budán a (kommunista) Mártírok útja a Moszkva térig tartott. A város központjában a Marx térről többek között a Tanács körúton és a Tolbuhin körúton keresztül lehetett eljutni a Dimitrov térre. Nagy forgalmú közlekedési csomópontok viselték Sztálin, Engels vagy a „felszabadulás” nevét. A Kossuth tér, a Szabadság tér, a Thököly út és a Rákóczi út megőrizhették nevüket. E hősök

között. In: Á. VARGA László (főszerk.): *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv 4.* Budapest, 2009. 319–333.

¹¹ Vidám vásár utca Cinkotán. In: RÁDAY Mihály (szerk.): *Budapesti utcanevek* A–Z. Corvina Kiadó, Budapest, 2013. 623–624.

tisztelete összeegyeztethető volt az akkori történetsszemlélettel, amely bennük az antifasiszta, németellenes küzdelem előképeit látta, míg „szabadság”-on az „idegen” Habsburg-dinasztia, majd a náci Németország megszállása alól való felszabadulást értették. E szimbolikus tájban hangsúlyos pontokon (Szabadság tér, Molotov tér, Szent Gellért tér) helyezték el a szovjet hősi emlékműveket, a Duna fölé magasodott a Gellért-hegyen a Felszabadulási emlékmű a Szabadság-szoborral, míg a Dózsa György úton állt a Sztálin-szobor.¹² Az Országház előtti Kossuth-szobrot egy kor-szellemnek jobban megfelelővel cserélték le csakúgy, mint ahogyan a Hősök tere szoborcsopottján a Habsburg-uralkodókat a dinasztia ellen harcoló fejedelmekkel helyettesítették.

Az 1948-ban megszüntetett FKT helyett Budapesten is az önkormányzat hatáskörébe került az utcaelnevezések ügye. Itt az 1950-ben bevezetett tanácsrendszerben a Végrehajtó Bizottság volt az illetékes utcanév ügyekben. Munkáját előbb a Népművelési Osztály mellett működő Állandó Bizottság, majd egy Utcanév Albizottság segítette.¹³ A közvélemény és a lakosok javaslatainak kiértékelése céljából a kerületeket saját hasonló testületek létrehozására kötelezték. Ezt követően a főváros a kerületek indítványai alapján döntött az utcanévek ügyében. Ugyanakkor a párt is igyekezett ellenőrizni a folyamatot, a Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztálya is javaslatokat tett az utcaelnevezések ügyében. Vidéken szintén a helyi tanácsok Végrehajtó Bizottsága számított illetékesnek.

¹² SZÍVÓS Erika: Utcanévek és utcanévváltozások: Térpolitika, érzelmi kötődés és generációs azonosulás. In: PAPP Barbara (szerk.): *Lélek és történelem: örökség. Az ELTE BTK Történeti Intézet Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének konferenciája (2019. december 5.)* ELTE BTK, Budapest, 2021. 209.

¹³ TAKÁTS Rózsa: I. m. 302–303.

„Az ellenforradalmi erők ezen a fronton is próbálják felújítani a zavarkeltést.” Az utcanevek szimbolikus szerepe 1956-ban

A Sztálin halála, majd Rákosi háttérbe szorulása után szabaddá váló nyilvánosságban megjelentek az utcanevek előző években történt gyakori változtatásával szemben kritikus hangok. Budapesten Rónai Mihály András író elégedetlenkedett – két konkrét eset kapcsán – a túlzásba vitt változtatások miatt: „kezd már sok lenni a jóból: háromhavonként csöstül jön az áldás, már zúg belé a pestiek feje”.¹⁴ Ismét megjelent az igény az értelmetlenül megváltoztatott, vagy a települések egykori állapotára emlékeztető utcanevek visszaállítására, azok megóvására. Szegeden a fiatal Péter László, a későbbi neves irodalomtörténész a város múltjának emlékét őrző utcanevek védetté nyilvánítását javasolta.¹⁵ Debrecenben egy helyi illetékes gyakorolt önkritikát a meggondolatlan változtatások miatt. Beszámolója szerint „már sokkal óvatosabban” foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel, visszaadták a Péterfia utca és a Simonyi utca történelmi nevét, megszüntetve a csupán három évig létező Magyar–Szovjet Barátság útját és a Gorkij utcát.¹⁶ Ugyanebben az időben kapta vissza nevét Kiskunfélegyházán a Beloianiszról elnevezett egykori Móra Ferenc utca.¹⁷ Győrtött a helyi Műemlékvédelmi Bizottság 1956 nyarán indítványozta az utcaátnevezési lázban megváltoztatott két név visszaállítását. Olyan történelmi személyekről volt szó, „akik hazánk és városunk történelmében elvülhetetlen érdemeket szereztek és méltán sorolhatók a magyarság legnagyobb

¹⁴ Rónai mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy két 19. századi íróról – Nagy Ignácról és Kuthy Lajosról – is utcát neveznek el, őket hazaárulónak tartotta, innen a cikk címe. Kifogásolta emellett például a régi főnemesi családnevek (mint a Csáky, Drugeth, Kaplony) eltüntetését. RÓNAI Mihály András: V. ker. Hazaáruló utca. *Magyar Nemzet*, 1953. december 9. 2.

¹⁵ PÉTER László: A szegedi örökség ápolása. *Délmagyarország*, 1954. október 7. 5.

¹⁶ CSABAI József: Köszönet a debreceniek nevében. *Tanácsok Lapja*, 1955. július 19. 8.

¹⁷ Bár a görög politikus ekkor egy másik utca névadója lett, és csak 1972-ben került ki végleg a város utcanévállományából. FEKETE János: *Kiskunfélegyháza utcanevei*. Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata, Kiskunfélegyháza, 2001. 58.

alakjai közé” (Árpád fejedelem, Pálffy Miklós).¹⁸

A sok budapesti átnevezést és lehetetlen utcanevet a korszak élclapja is kifigurázta,¹⁹ karikatúrák (lásd 1. kép),²⁰ kabaréjelenetek²¹ születtek a témában. 1955 nyarán a hivatalos pártlap is szóvá tette az értelmetlen módosításokat. Csupán a XV. kerületben két év alatt száztiz utcanévváltozást számoltak össze. Így a Patak utcából Csobogó utca, a Töhötöm utcából Őrszem utca, a Kálmán közből Kál köz, a Vitéz utcából Sóderos utca, a Fadrusz János utcából Anyácska utca, a Dobó Katalin utcából Katóka utca lett. A cikk a változásokat

ízléstelennek és mértéktelennek, a „keresztyszülők” munkáját pedig sablonosnak és lélektelennek ítélte. Arra kérte őket, hogy olcsóbb és a járókelők számára kevésbé bosszantó „szórakozást” keressenek maguknak.²² Pedig ezeknél az utcáknál a kényszerű változtatás oka nem a hatóságok túlbuzgósága, hanem a Nagy-Budapest 1950. évi létrejöttével hirtelen megnövekedett számú

1. kép. A gyakran változó utcaneveket gúnyoló karikatúra.

Forrás: *Esti Budapest*, 1954. szeptember 22.

¹⁸ Győr Megyei Jogú Város Levéltára (továbbiakban GyMJVL) XXIII 102/16. Győr Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei (továbbiakban GyVTVB jk.) 1956/16. (1956. júl. 27.) fol. 280.

¹⁹ PALÁSTI László: Kajsziabarack utca. *Ludas Matyi*, 1955. október 13. 2.

²⁰ Gyakran változnak az utcanevek. *Esti Budapest*, 1954. szeptember 22. 5.

²¹ „Utazás a viták körül.” *Színház és Mozi*, 1954. május 7. 7. „Utazás a viták körül.” A Vidám Színpad új műsora. *Magyar Nemzet*, 1954. május 22. 5.

²² További példák: a Damjanich utcából Négylovas utca, az Arany János utcából Örvezető utca, a Bocskai utcából Órmester utca, az Attila utcából Főhadnagy utca, a Kinizsi utcából Algír utca lett. SZABÓ László: Keressük a logikát... *Szabad Nép*, 1955. június 19. 4.

egyező nevek kiküszöbölésének szándéka volt. A hatalmas névanyag viszont jelentősen korlátozta a névadók lehetőségeit, akiknek így cseppet sem volt könnyű dolguk.²³ Körülbelül 2500 azonos utcanév létezett ekkor Budapesten, közülük számos esetben kerületen belüli egyezés is előfordult. Kossuth utcából például ötvenet számoltak össze.²⁴ Ezek megszüntetése érdekében 1953 végén havi ötven-hatvan utcanév módosítását tűzték ki célul,²⁵ de a gyakorlatban ettől messze elmaradtak, az ekkori havi átlag még a tízet sem érte el.²⁶

Ugyanakkor a hatóság is érzékelte az előző években történt változások túlzott mértékét, azokra csupán „igen komoly indokok alapján, elengedhetetlenül szükséges esetben” szerettek volna sort keríteni. Rájöttek, hogy kivitelezhetetlen a többes utcanevek megszüntetése az egész főváros területén – arra csak a kerületek szintjén akartak törekedni.²⁷ Ebben az időszakban alakítottak újra bizottságot az utcaelnevezések elvi kérdéseinek tisztázására.²⁸ Ennek elnöke, az idős várospolitikus Harrer Ferenc az előző korszak átgondolatlan, ötletszerű változásait bírálva elismerte, hogy „egy évtizedes tragikomédia volt az utcaelnevezésekkel”. A testület határozata többek között a humorforrássá váló gyakori átnevezések megszüntetését szorgalmazta.²⁹ A szovjet példát követve, 1956 nyarán az előző korszak „hibáinak” kiküszöbölésére törekedve a sajtóban „fonák szokásnak” minősítették az élő nagyságokról való elnevezéseket.³⁰ A „személyi kultusz” utcane-

²³ Lásd: Új utcák Csepelen. *Esti Budapest*, 1956. augusztus 10. 2.

²⁴ TAKÁTS Rózsa: I. m. 309.

²⁵ Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága jegyzőkönyvei (továbbiakban BFTVB jk.) Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) XXIII.102.a.1. 1953. dec. 3. fol. 72, 159.

²⁶ 1951-től 1955 őszéig mintegy ötszázötven utcanév változott. BFTVB jk. BFL XXIII.102.a.1. 1955. szept. 15. fol. 46.

²⁷ Egyes személyek vagy események emlékének megörökítésekor az emléktáblákat javasolták az utcák nevének megváltoztatása helyett. Uo. fol. 46–47, 135, 168.

²⁸ TAKÁTS Rózsa: I. m. 302–303., 306.

²⁹ BFTVB jk. BFL XXIII.102.a.1. 1956. márc. 15. fol. 201. Utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1956/5. 5–6.

³⁰ GÁRDOS Miklós: Bizonyos elnevezésekről. *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 22. 5.

vek osztogatásában való megnyilvánulása ugyanis „minden ép érzékű emberben visszatetszést kelthet”. Kérték az újra és újra figyelmen kívül hagyott elv alkalmazását: valakiről csak halála után legalább tíz évvel lehessen utcát elnevezni.³¹ Több alkalommal felmerült Sztálin képének vagy szobrának eltávolítása,³² miközben a Rákosi Művek nevét Csepel Művekre változtatták.³³

Bécsben a szovjet csapatok kivonását követően visszaállították a megszállást megőrkítő utcák (mint a Sztálin tér, Tolbuhin utca vagy Vörös Hadsereg híd) korábbi nevét.³⁴ Magyarországon szintén a politikai eseményekkel párhuzamosan érték el a forradalmi változások az utcaneveket. Nyíregyházán éppen Rajk László újratemetésének napján indítványozták a városi hagyományokat őrző, valóban jeles személyiségek nevét hordozó utcanevek visszaállítását.³⁵ Napokon belül számos friss utcanév megváltoztatását sürgették.³⁶ Egy Tolna megyei községben az ekkor már az országból távozni kényszerülő Rákosi Mátyás³⁷ nevét viselő utcát a koholt vádak alapján elítélt és kivégzett egykori belügyminiszterről nevezték el.³⁸ A példát napokon belül más falvak

³¹ Az utcák elnevezéséről. *Tolnai Napló*, 1956. augusztus 26. 5.

³² Például „folyik egy olyan vita, hogy a Sztálin-szobor helyére Lenin elvtárs szobrát fogják tenni és a Sztálin-szobrot máshova helyezik.” Jegyzőkönyv az MDP Budapesti Bizottság XIII. Kerületi Bizottságának 1956. április 11-i üléséről. BFL XXXV.108.a/2/24. fol. 3. „Varga elvtárs úgy veti fel, hogy fáj a szíve, hogy van náluk egy nagy kép, ahol 4 kép van összesen, arról Sztálint le kell venni. Kilián tanintézetben pl. levették a Sztálin szoborról a szobrot, a talapzatát viszont ott hagyták. Ez helytelen megoldás.” MDP Budapesti Bizottság IV. Kerületi Bizottsága 1956. szeptember 7-i osztályvezetői értekezletének jegyzőkönyve. BFL XXXV.176.a/4/ 35. fol. 7.

³³ „A minisztertanács a személyi kultusz egyes maradványainak felszámolása érdekében az RM-műveket Csepel Művek elnevezésre változtatta.” A Kossuth Rádió hírei. *Hungarian Monitoring*, 1956. szeptember 29. 194.

³⁴ *MTI Bizalmas tájékoztató a külföldi sajtó, rádió és hírügynökségek anyagából*. 171. 1956. július 19. 18.

³⁵ Csütörtök esti beszélgetések. *Szabolcs-Szatmári Néplap*, 1956. október 6. 4.

³⁶ Vita Nyíregyháza kulturális életének problémáiról. *Szabolcs-Szatmári Néplap*, 1956. október 17. 5.

³⁷ Rákosi kultuszának összeomlásáról lásd: APOR Balázs: *Láthatatlan tündöklés. Rákosi Mátyás kultusza a sztálinista Magyarországon (1945–1956)*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2022. 294–310.

³⁸ A Rákosi utcát Rajk László utcára változtatta Mőzs község. *Népszava*, 1956. október 13. 2.

is követték, akadt olyan megyei lap, amely címdoldalon és kövér betűkkel számolt be az átnevezésről.³⁹ Rajk özvegye meglepő módon tiltakozott. Talán a vezetőkultusból kiábrándulva úgy vélte, hogy férje emlékének elsősorban nem az utcakereszteléssel, hanem úgy lehetne áldozni, ha az emberek „jól és boldogul élnek, és megvalósul mindaz, amiért Rajk László harcolt”.⁴⁰ Egy lapban kegyeletsértőnek minősítették az átnevezést, aminek először az „etikai feltételeit” kellene biztosítani.⁴¹

Egy Pest megyei faluban a Rákosi utca mellett a Sztálin-telepet és a Sztálin utcát is átnevezték, a hírről beszámoló *Népszava* szerkesztősége a fővárosi tanács figyelmébe ajánlotta a példát.⁴² Két nappal később több lap is címdoldalon számolt be a sztálinvárosi helyi tanács döntéséről, amivel megváltoztatta a Sztálin út nevét (bár az új névről nem tudtak megállapodni), és a város nevének módosítását kérte a kormánytól.⁴³ Ugyanekkor lett a Sztálin Vasmű neve Dunai Vasmű. Miután a „szektás politika” indokolatlanul nevezett át számos utcát, a Hazafias Népfront hetilapja az érintett személyek⁴⁴ rehabilitálását követelte. Nehezményezték, hogy Sztálin nevét négy közterület viselte ekkor Budapesten, míg a sztálini önkény áldozatául esett Kun Béláról vagy Rajk László „vértanúról” egyetlenegy sem volt elnevezve.⁴⁵

A forradalom kitörése előtti napok hangulatát jól jellemzi a *Somogyi Néplap* október 21-i számában megjelent *Csak beszé-*

³⁹ A földrendezésről, a községet érintő kérdésekről tárgyalt a perkáti tanácsülés. *Fejér Megyei Néplap*, 1956. október 20. 1.; Új utcanevek Gombán. *Népszava*, 1956. október 17. 1.

⁴⁰ TÖRÖK: Még egyszer a mőzsi utcanév-változtatásról. *Szabad Ifjúság*, 1956. október 16. 4.; Rajk Júlia monográfusa szerint az özvegy végigtelefonálta a szerkesztőségeket, hogy diplomatikusan elutasítsa a „váratlan és ízléstelen ötletet”. PETŐ Andrea: *Árnyékban. Rajk Júlia élete*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 186–187.

⁴¹ G. P.: Ne csak utcanév-cserét. *Művelt Nép*, 1956. október 21. 5.

⁴² Új utcanevek Gombán. I. m.

⁴³ A sztálinvárosi tanács határozata: megváltoztatja a Sztálin út nevét és a város nevének megváltoztatását kéri a Minisztertanácstól. *Szabad Ifjúság*, 1956. október 19. 1.; Újpentele? *Dunántúli Napló*, 1956. október 19. 1. Lásd még: *Magyar Nemzet*, 1956. október 19. 5.; *Győr-Sopron Megyei Hírlap*, 1956. október 19. 5.; *Népszava*, 1956. október 19. 4.; *Viharsarok*, 1956. október 19. 1.

⁴⁴ Mint Somogyi Béla vagy Gyóni Géza.

⁴⁵ zs. o.: A budapesti utcák. *Béke és Szabadság*, 1956. október 17. 10.

lünk? című cikk. Eszerint a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa által elindított „nagy tisztulási folyamat” nyomán a szocialista országokban „szabadulni akarnak a legfőbb rossztól: a személyi kultusztól, s annak minden jelétől az elnevezésektől, a szobrok tömkelegétől. Országszerte utcaneveket változtatnak meg”. Kérték a kaposvári Sztálin utca nevének megváltoztatását és a szovjet vezető szobrának eltávolítását a megyei tanács épületéből. „Miért nem veszik már le? Maradjon csak ott egyedül Lenin elvtárs, nem baj az, ha nem is lesz szimmetrikus az előtér. Mert sokan járnak az utcán is, a szobor előtt is napon-ta, s a gondolatokat nem lehet visszatartani...”⁴⁶

A napokon belül kirobbanó forradalom során e gondolatok tettekké váltak, a gyűlölt szimbólumok ellen forduló népharag a függetlenség iránti vágyat fejezte ki. Már az egyetemisták 16 pontjának egyike követelte a Sztálin-szobor eltüntetését, amelynek helyére 1848–1849-es emlékmű került volna. Másnap a budapesti szobor ledöntése a forradalom fontos, jelképes mozzanata volt. Számos szovjet hősi emlékmű mellett például Dimitrov, Steinmetz kapitány, Osztapenko és a Gellért-hegyen álló Felszabadulási emlékmű szovjet katonájának szobrát is ledöntötték. Országszerte sok helyen leverték az ötágú vörös csillagot és a Rákosi-címert, összetörték Sztálin és „legjobb magyar tanítványa” szobrai, leszaggatták, összetépték vagy felgyújtották képeiket.⁴⁷

A „sztálintalanítás” és a rossz emlékű diktatúra elnyomása alóli felszabadulás jegyében előkerültek a kalapácsok, a létrák és a festékes vödörök is, és számos helyen verték le, cserélték ki vagy takarták le az utcanévtáblákat⁴⁸ (lásd 2. kép). Az esemé-

⁴⁶ Csak beszélünk? *Somogyi Néplap*, 1956. október 21. 4.

⁴⁷ APOR Balázs: I. m. 314. – Egyetlen megyére lásd: SZIKSZAI Mihály: „Ledől a bálvány” – A Rákosi-rendszer jelképeinek eltávolítása 1956-ban, Szolnok megyében. In: ZOUNUK. *A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 21. Szolnok, 2006. 273–302.

⁴⁸ „A reakciókók elképzelhetetlen zűrzavart okoztak, és ezt kihasználva kezdődött az öldöklés. Mindent, ami csak a szocializmusra, a pártra, a Szovjetunióval való barátságra emlékeztetett, még a legkisebb utcanévtáblát is megsemmisítették.” Külföldi szemmel a magyarországi eseményekről. *Somogyi Néplap*, 1956. november 14. 2.

2. kép. Eltávolított körúti utcanévtábla a forradalom idején.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Lovrecz Éva

nyek egyik résztvevőjének beszámolója szerint az október 23-i tüntetés során társai hátára állva szakította le a Sztálin út névtáblát, aminek hatására „a tömeg örjögött a gyönyörűségtől”.⁴⁹ A történeteket szentesítve a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága átnevezte az egykori szovjet pártfő-

titkár nevét megörökítő köztereket: a Sztálin utat Magyar ifjúság útjára keresztelték át,⁵⁰ a Dózsa György út visszakapta régi nevét.⁵¹ Akadt olyan vidéki lap, amely címlapon számolt be a változásokról.⁵² Felmerült a Moszkva tér nevének módosítása,⁵³ miközben néhány esetben a helyi lakosság keresztelte el spontán módon az általa használt köztereket – ezzel visszatértek a hatóság által végzett hivatalos utcanévadás előtti korhoz. Így például a Felszabadulás tér a Kossuth téri sortűz emlékére az Október 25-e tér (lásd 3. kép), a Sztálin tér pedig a lerombolt szobor helyén maradt csonkot megörökítve a Csizma tér nevet kapta. A két

⁴⁹ Csongovai Per Olaf visszaemlékezése. In: MOLNÁR Adrienne–KÓRÓSI Zsuzsanna–KELLER Márkus (összeáll.): *A forradalom emlékezete. Személyes történelem*. 1956-os Intézet, Budapest, 2006. 62.

⁵⁰ Felmerült a Sztálin út Hősök útjára való elnevezése is. Vorosilov marsall vagy Stefánia főhercegeasszony? *Népakarat*, 1957. február 9. 3. Az utcanév egy korabeli térképen is látható. Budapest közlekedési térképe villamos, trolibusz, autóbusz, elővárosi vasút /BEV/ és a fogaskerekű útvonalaival. Budapest, 1957. Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/en/BFLTerkeptar/4777/> (Letöltve 2025. 02. 08.).

⁵¹ A nemrégiben átadott híd is felvehette eredetileg neki szánt nevét (Árpád híd). Sztálintalanítás, rosszemlékű címerek eltávolítása és ablaküvegezés a fővárosi tanács végrehajtó bizottságának programján. *Népszava*, 1956. október 30. 3.

⁵² Magyar ifjúság útja. *Néplap*, 1956. október 30. 1. Lásd még: Hírek – sorokban. *Viharsarok*, 1956. október 30. 2.

⁵³ ZIMÁNDI Pius: *A forradalom éve. Krónika 1956-ból*. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1992. 212.

emlékeztető név közül az utóbbi egyben leíró jellegű is volt, hiszen a megnevezett tér jellegzetességére utalt.

3. kép. Ideiglenes utcanévtábla 1956-ban a Felszabadulás tér (Ferenciek tere) 1. falán.

Forrás: Fortepan / *Eredeti:* Marics Zoltán

Figyelemre méltó, hogy több esetben nem állították vissza a korábbi nevet, például az Andrássy útét. A szovjet megszállásra utaló jelek eltüntetésével együtt a forradalomnak is emléket akartak állítani. Máskor viszont a régi nevekhez tértek vissza, bár azok hivatalos helyreállítására ezekben a lázas napokban általában nem kerülhetett sor. Számos megmaradt korábbi utcanévtáblát helyeztek vissza például a Lenin körúton (Erzsébet körút, Teréz körút). A régi neveket gyakran még akkor is használták, ha a táblák a helyükön megmaradtak: „a Tolnay Lajos utcából ismét Conti utca, a Moszkva térből ismét Széll Kálmán tér, a Vorosilov útból Stefánia út, a Tolbuhin körútból Vámház körút lett, így emlegetik az emberek az utcán, így mondják be a

megállókat a kalauzok, sőt nem egyszer így jelenik meg az újságok hasábjain is.” Ezekben a napokban esett meg, hogy egy kalauz a villamoson rászólt egy tőle érdeklődő utasra, hogy az Engels tér neve – Erzsébet tér.⁵⁴ A korábbi utcanevek használata még hónapokig megmaradt. Jelképes fontosságukat jól jelzi a Kádár-rendszer híveinek nemtetszése: az elbukott „ellenforradalmi erők ezen a fronton is próbálják felújítani a zavarkeltést”.⁵⁵

Vidéken is hasonló lépésekre került sor. Pécsen megváltoztatták a Sztálin út, a spanyol kommunista politikusról elnevezett Ibárruri Dolores utca, valamint a Molotov utca nevét, míg a Vorosilov utca és a Beloianisz utca visszakapta korábbi nevét.⁵⁶ Győrött a Sztálin út mellett a Vörös Csillag Szálló nevét is módosították.⁵⁷ Hódmezővásárhelyen a szovjet megszállásra vagy a kommunizmusra utaló nyolc utcanévtől szabadultak meg. Ezek közé tartozott az előző évek rossz emlékű békeharcát idéző Béke utca is. Hét esetben a korábbi névhez tértek vissza, viszont éppen a Sztálin utca esetében kivételt tettek. Az ugyanis a budapestihez hasonlóan Andrásy nevét viselte, ezért inkább Kossuthra keresztelték át.⁵⁸ Itt is tetten érhető tehát a forradalmárok óva-

⁵⁴ Amire a megszeppent fiatal nő bocsánatkérően azt felelte: „Nem tehetek róla, hogy azelőtt így nevezték.” KATKÓ István: Asszonyom, miért haragszik rá is? *Népakarát*, 1956. december 16. 1.; BACSO János: Vorosilov marsall vagy Stefánia főhercegasszony? *Népakarát*, 1957. február 9. 3.; Lenin – vagy Teréz főhercegnő. *Magyarország*, 1957. március 13. 2.

⁵⁵ BACSO János: I. m.

⁵⁶ Utcanéveket változtatott meg a városi tanács. *Dunántúli Napló*, 1956. október 25. 1.

⁵⁷ „Az út már nem Sztálin út, azaz hivatalosan még az, de ez senkinek sem tetszik.” Minek nevezzetek. *Kisalföld*, 1957. január 30. 6.; A „Vörös Csillag” szálloda nevének megváltoztatása. GyMJVL XXIII. 102/27. GyVTVB jk.1957/1. 1957. január 4.

⁵⁸ A további érintett közterületek Beloianisz, Dimitrov, Malinovszkij, Sztálin, Vorosilov, Zsdanov nevét, valamint a Vörös Lobogó elnevezést viselték. Török Istvánt bízták meg a vásárhelyi tanács végrehajtó bizottsági elnökségével. *Viharsarok*, 1956. október 28. 2.; Felhívás az utcanevek megváltoztatásával kapcsolatban. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1957. június 15. 3. Lásd még: DÖMÖTÖR János: Vásárhelyi utcanevei (Történeti áttekintés). In: TROGMAYER OTTÓ (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971. 1. Szeged, 1971. 106.*; KOVÁCS István: Hódmezővásárhely belterületének történeti és jelenkori utcanevei. In: *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2008*. Máyer Nyomda és Könyvkiadó, Hódmezővásárhely–Budapest, 2009. 235–268.

kodása az 1945 előtti korszak „úri világának” felelevenítésétől, a Habsburg-uralkodóval kiegyező egykori gróf helyett a legismeretebb szabadsághőst örökítették meg.

Szombathelyen a helyi nemzeti tanács számos szimbolikus követelés mellett az utcanevek azonnali felülvizsgálását is indítványozta, azokat a nemzet nagyjainak, valamint a város kiemagasló szülötteinek nevére kívánták átnevezni.⁵⁹ Szegeden is történtek változások: a Sztálin körutat József Attilára nevezték át, és papírtáblákkal takarták le a nemkívánatos utcaneveket.⁶⁰ Kiskunfélegyházán a Rákosi utcát Ifjúság útjának nevezték el, a Vörös Hadsereg útja pedig visszakapta korábbi nevét.⁶¹ Veszprémben a megyei forradalmi napilap legelső számában a *Magyar nevet a magyar utcáknak!* címmel megjelenő cikk azt követelte, hogy „tűnjön el végre a zsarnokság minden külső megnyilvánulása!” Ugyanitt a városi Nemzeti Forradalmi Tanács hat utca, valamint a Rákosi Mátyás völgyhíd és a Vörös Október mozi nevét módosította. Az új nevek közt volt a Pesti Hősök útja, az Ifjúság útja, a Vértanúk tere, valamint az Október 23-a filmszínház is.⁶² Zalaegerszegen a helyi múzeumigazgató a város Forradalmi Bizottságához benyújtott kérvényében szorgalmazta a régi, tősgyökeres utcanevek visszaállítását, és ehhez felajánlotta segítségét az illetékeseknek.⁶³ Hetényegyházán a helyi tanító javasolta a Nemzeti Bizottságban az idegen hangzású utcanevek

⁵⁹ A szombathelyi városi nemzeti tanács felhívása: Győri rádió. *Hungarian Monitoring*, 1956. október 28. 1241.

⁶⁰ Egy utcanévről... *Délmagyarország*, 1957. július 26. 3.; PÉTER László: *Szeged utcanevei*. Szeged Megyei Jogú Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Igazgatási Osztálya, Szeged, 1974. 43.

⁶¹ Holló Lajosról, a város díszpolgáráról. FEKETE János: I. m. 58.

⁶² Magyar nevet a magyar utcáknak! *Veszprémmegyei Hírlap*, 1956. október 31. 3. Közlí: SOMFAI Balázs: *Veszprém megye ötvenhatban. Források és könyvészet Veszprém megye 1956. évi történetéhez*. Veszprém, 2012. 46–47.; Veszprém városi Nemzeti Forradalmi Tanács 1956. nov. 3-i közleménye. Uo. 47–48. Lásd még: MOLNÁR János: A politikai struktúra változásai 1956 őszén Magyarországon. *Párttörténeti Közlemények*, 1988/2. 102.

⁶³ Szentmihályi Imre múzeumigazgató 1956. nov. 3-i kérvénye. In: CSOMOR Erzsébet: *1956 Zalaegerszegen*. Millecentenáriumi Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2001. (Zalaegerszegi Füzetek 7.) 113–114.

megváltoztatását.⁶⁴ Csornán a kereskedősegédek rolóhúzóval, a parasztleányek vonyogóval (szénahúzó szerszámmal) tépték le a diktatúrára emlékeztető utcanévtáblákat.⁶⁵ Kisújszálláson szimbolikus módon a Sztálin utcát Március 15-e utcává nevezték át,⁶⁶ Zalaszentgróton kilenc köztér nevét állították vissza vagy változtatták meg. A Sztálin út helyett Ifjúság út nevet adtak, megváltoztatták a kommunista rendszerhez kötődő Szabadság tér, Szabadság utca és Felszabadulás utca nevét, és ismét lett a faluban Erzsébet királyné utca és Hősök tere.⁶⁷

Kunmadarason a Sztálin út névtábláit feszítették le. Rákócziújfaluban a munkástanács a Sztálinról, Rákosiról és Leninről elnevezett utcák átkereszteléséről döntött.⁶⁸ Törökszentmiklóson szintén több helyen leszaggatták az utcatáblákat,⁶⁹ miközben további településeken is történtek hasonló változások.⁷⁰ A magyar események még külföldön is utcanévcserékhez vezettek, ahogyan Amszterdamban történt, ahol a városi tanács határozata alapján a korábban Sztálin nevét viselő sugárutat Szabadság sugárútnak nevezték át (*lásd 4. kép*).

⁶⁴ TÓTH Ágnes (szerk.): *1956 Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára 1. 2.*, jav., átdolg. kiad. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2001. 176.

⁶⁵ SZALAY Balázs: *Csorna az 1956-os forradalom idején*. Palatia Nyomda és Kiadó, Győr, 2012. (Kisalföldi Szemle IV/2.) 29.

⁶⁶ A Lenin utca neve pedig Király utca lett. A Kisújszállási Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács 1956. nov. 3-i határozatai ellátási, közbiztonsági és oktatási kérdésekről. In: CSEH Géza: *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból*. Szolnok, 2006. (Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 8.) 222–223.

⁶⁷ CSOMOR Erzsébet–KAPILLER Imre (szerk.): *'56 Zala megyei kronológiája és személyi adattára II*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004. (Zalai gyűjtemény 57.) 222.

⁶⁸ SZIKSZAI Mihály: I. m. 284., 290.

⁶⁹ A rádió *Válaszolunk hallgatóinknak* című műsorából. *Hungarian Monitoring*, 1958. február 4. 122.

⁷⁰ Például: PETHŐ Zsoltné NÉMETH Erika: *Szentendre utcanevei*. Szentendrei Könyvtár–Művelődés Jogáért Alapítvány–Pest Megyei Könyvtár, Szentendre, 1996. 17.; CSESZKA Éva: *Esztergom 1956. Országos tendenciák – helyi sajátosságok a forradalom és szabadságharc alatt*. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 2011. (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 18.) 68. Demjén községre lásd APOR Balázs: I. m. 314.

4. kép. Az amszterdami Sztálin sugárút (Stalinlaan) utcanévtáblájának cseréje Szabadság sugárútra (Vrijheidslaan) 1956. november 14-én.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Nationaal Archief

Székesfehérváron novemberben került sor átnevezésekre, amikor a helyi Végrehajtó Bizottság ülésén megbeszélték a „forradalmi munkás-paraszt kormány” programját, valamint a város „legégetőbb problémáit”. A „lakosság követelésének” eleget téve elsőként tíz utca nevét változtatták meg. Kilenc esetben a korábbiakat elevenítették fel, ugyanis a gyűlölt nevektől való megszabadulás mellett az irányjelölő, a város múltjára emlékeztető vagy leíró utcanévek (mint a Berényi út, Budai út, Palotai út, Alsókirálysor, Gáztelep utca) visszaállítása volt a cél. A szintén visszaállított Várkörút akkori neve is megmaradt: az államformára utaló Köztársaság út elnevezést a Lenin útnak adták. Ezzel egyszerre fejezték ki a város múltjának tiszteletét és az államformához való ragaszkodást. A Lenin út korábbi névadója, Prohászka Ottokár püspök így nem kapta vissza utcáját. Ezeken

túl további utcanévcseréket helyeztek kilátásba.⁷¹ Hamarosan itt is változott a széljárás. A „legnagyobb nemzeti ünnepen”, az ország „felszabadulásának” évfordulóján, 1957. április 4-én a szovjet hősök emlékművénél koszorúztak. Az ünnepi tanácsülésen az „ellenforradalom” helyi „bandájának aljas cselekedetei” közé sorolták, hogy a „demokratikus utcanevek” megváltoztatására kényszerítették a tanácsot.⁷²

Győrről a Vörös Csillag Szálloda nevét az „októberi események” során a város dolgozói kérésére Nemzeti Szállodára változtatták, majd miután ezt a belkereskedelmi miniszterhelyettes nem hagyta jóvá, a városi tanács Végrehajtó Bizottsága 1957. január 4-i egyhangú határozatában a régi név visszaállítására tett javaslatot. Szerintük ugyanis a „város közönsége” továbbra sem fogadja el a Vörös Csillag nevet. A Royal Szálloda név mellett gyakorlati érveket hoztak fel: a név „helyes”, mert a lakosság ezt használja, és a „nagy nemzetközi idegenforgalom” mellett a külföldiek részére jobban megjegyezhető, mint bármilyen más elnevezés. Egy lelkes városatya talán nem ismerte fel a szabadságharc leverése után gyökeresen megváltozó politikai helyzetet, amikor azt is megjegyezte: „Magyarországon megfelelő magyar elnevezések legyenek. Próbáljunk már egyszer magyarok lenni. Javaslom, hogy az utca elnevezéseknél is maradjunk magyar neveknel. Azokat is valamilyen magyar férfiú nevére nevezzük el.”⁷³

A magyar ifjúságot „meg kell nevelnünk. Most nem látszik alkalmasnak arra, hogy utcát kapjon”. A forradalom hatása az 1956 utáni évek utcanévpolitikájára

A Bukarestben megjelenő *Előre* című lap 1956 decemberében a magyar „ellenforradalmárok” rémtetteiről szóló cikkét egy

⁷¹ A Sztálin út, a Piszarenko út, a Vöröshadsereg út, a Benke Ferenc utca, a Beloiannisz utca, a Dudás utca, az Élmunkás utca, a Felszabadulás útja, a Lenin út nevét kívánták eltörölni. Miről tárgyalt a városi tanács vb. hétfői ülésén? *Fejér Megyei Hírlap*, 1956. november 14. 1.

⁷² Ünnepi tanácsülés Székesfehérvárott. *Fejér Megyei Hírlap*, 1957. április 4. 1.

⁷³ GyMJVL XXIII 102/27. GyVTVB jk. 1957/1. (1957. jan. 4.) fol. 5, 11, 21.

olyan képpel illusztrálta, amelyen a Lenin körút névtábláját cserélik le Teréz körút jelzésűre⁷⁴ (lásd 5. kép). A magyar főváros helyi pártbizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya 1957. január elején szóvá tette, hogy a kalauzok továbbra sem az érvényben lévő utcaneveket, hanem „ellenforradalmi kezdeményezés alapján” a régi utcaneveket mondták be (például a Vorosilov út helyett Stefánia utat, Dózsa György út helyett Aréna utat). Ennél még „sokkal nagyobb hibának” mondták, hogy a *Népszabadság* olyan hirdetéseket közölt, amelyeknél a Lenin körút helyett Teréz körút szerepelt.⁷⁵ Nem sokkal később egy újságíró a *Szégylellem magam* című cikkében szögezte le, hogy „nem lesz többé középkor Magyarországon” – ami szerinte többek között a szobordöntésekkel és az utcák átnevezésével valósult meg a forradalom napjaiban.⁷⁶

Az 1956 őszen a Szovjetunióba menekülő, de 1957 tavaszán hazatérő Révai József, egy nagy vitát ki-

5. kép. Illusztráció a forradalom alatti körúti utcanévcseréről. Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. Forrás: *Előre*, 1956. december 19. 4.

⁷⁴ Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. *Előre*, 1956. december 19. 4.

⁷⁵ MSZMP Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztályának 1957. január 8-i feljegyzése. BFL XXXV.1.c. 92. A dokumentumot közli és szövegesen idézi Szívós Erika: I. m. 212. A felszólaló felháborodását kiváltó apróhirdetések 1956 december végén jelentek meg: *Népszabadság*, 1956. december 23. 7.; *Népszabadság*, 1956. december 25. 29.; *Népszabadság*, 1956. december 28. 6.

⁷⁶ A szerző rosszindulatára, a forradalom lejárataának szándékára jellemző, hogy a Lenin körút Teréz körútra való visszanevezése mellett a Horthy Miklós út nevének visszaállítására is panaszkodott – amiről viszont nem tudunk. KARDOS György: *Szégylellem magam*. *Kisalföld*, 1957. február 1. 7.

váltó cikkében elutasította az ideológiai megújulást, méltatta a Rákosi-korszak hazafias elkötelezettséget, a „szabadságharcos” irányvonal folytatását szorgalmazta. Meglepő módon ennek jegyében vette védelmébe a körút forradalom során módosított nevét. Szerinte valójában azok voltak „nemzetietlenek”, akik 1956 októberében a „nagy” Lenin helyett a „Habsburg császárnő” nevére keresztelték vissza a körút egy szakaszát. Ezzel az „eszmei engedménnyel” feladták az elvi kommunista álláspontot, amely alapján „az igazi és egyetlen nemzeti politika: a dolgozó nép felemelésének, politikája”.⁷⁷ 1957 nyarától *Magyarországi ellenforradalom* címmel vándorkiállítás⁷⁸ járta az országot (még Varsóban is be kívántak mutatni egy ehhez hasonló).⁷⁹ Ezen látható volt a Lenin körút egy „szitává lőtt”, összetaposott utcatáblája, valamint egy fénykép róla, és arról is, ahogyan a Teréz körút névtábláját helyezik vissza. Mindez egyértelmű szimbolikus jelentést hordozott, egy feldúlt újságírónak a látványra „káromkodni támad kedve”.⁸⁰

Győrött a városi tanács január közepén nem kevesebb, mint tizenegy ideológiai tartalmú név változtatásáról határozott. A Sztálin nevét viselő négy köztér közül csak a kevésbé jelentős helyen fekvő park nevét hagyták változatlanul. Emellett megváltoztatták a Lenin híd, a Köztársaság tér, a Tolbuhin sétány, a Dimitrov sétány, a Molotov utca, a Gorkij utca és a Malinovszkij tér nevét, a Lenin út egy szakasza visszakapta korábbi nevét (Baross út). A bizottság a régi, megszokott nevek helyreállítására törekedett, ezért további utcák nevét is visszaadták volna (az Aradi vértanúk útja helyett Deák Ferenc utca, Múzeum köz helyett Szent László köz).⁸¹ A forradalommal való leszámolás azonban egyszersmind az akkor módosított utcanevekhez való visszatérést is jelen-

⁷⁷ RÉVAI József: Eszmei tisztaságot! *Népszabadság*, 1957. március 7. 3. Megjelent még például: *Keletmagyarország*, 1957. március 9. 3.; *Nógrádi Népiújság*, 1957. március 9. 3.; *Új Szó*, 1957. március 10. 5.

⁷⁸ A kiállításról lásd: APOR Péter: A hitelesség fabrikálása. Az 1919 és 1956 közti történelmi folytonosság megformálása. *Aetas*, 2010/3. 79–81.

⁷⁹ TISCHLER János: Varsói kapcsolat. Az 1956-os magyar „ellenforradalmat” bemutató kiállítás varsói története. *Kritika*, 1995/10. 39–41.

⁸⁰ KALMÁR György: Bejegyzés helyett az ellenforradalomról szóló kiállítás vendégkönyvébe. *Népszabadság*, 1956. június 27. 2.

⁸¹ GyMJVL XXIII 102/27. GyVTVB jk. 1957/2. (1957. jan. 18.) fol. 40, 53–55.

tette. Ugyanitt néhány héttel később egy harcias cikk szerzője „a proletárok nevében” vette védelmébe a Rákosi-korszakban adott utcanéveket. Elismerte ugyan Sztálin „hibáit”, de úgy vélte, nem válik a város szegényére, ha utca viseli nevét.⁸² Megőrzendőnek tartotta a további átnevezett kommunista vezetőkről adott neveket is, és a városnak „szép, művészi, egy szocialista városhoz illő Lenin szobrot” is szeretett volna. Szerinte a változtatásokat megszavazó tanácsosok elvetették a sulykot, amikor „visszahozták a földesúri és tőkés rend elnevezéseit”. A cikk szenvedélyes felhívással zárult, amely a köztér jelképes elfoglalásának fontosságát támasztotta alá: „Proletárok! Becsületes munkások, igaz hazafiak! Elvtársak! Vigyázzatok! Ne hagyjátok magatokat, ne engedjétek, hogy városotokat, melyet ti építtettetek, és amelyet alig több mint egy évtizede vettetek birtokotokba, most elvegyék tőletek. Proletárok, elvtársak, vigyázzatok!”⁸³

A legtöbb helyen kivétel nélkül visszaállították a forradalom napjaiban megváltoztatott utcanéveket. Hódmezővásárhelyen 1957. május 10-én döntöttek erről a helyi tanács illetékesei.⁸⁴ Kaposvárott 1957 elején egy bizottságnak kellett kiderítenie, hogy a Sztálin utca lakói milyen utcanévet szeretnének.⁸⁵ Szegeden megváltoztatták a Sztálin körút nevét, de a Sztálin sétány neve maradt,⁸⁶ csakúgy, mint a legtöbb nagyobb településen. Pécs – akárcsak Budapest – kivételt jelentett.⁸⁷ Itt a hatalmon lévők ta-

⁸² „Sztálin követett el hibákat, de igen-igen sok jót is cselekedett. És ha Sztálin hibáit és erőnyeit összevetjük, úgy bátran kimondhatjuk, hogy Győrnek sem válik szegényére, ha róla utca van elnevezve.” LÖNYAI Sándor: A proletárok nevében tiltakozunk! *Kisalföld*, 1957. február 5. 5.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Hódmezővásárhely Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1957. május 10-i ülése 93/1957. számú határozat. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára XXIII.502. a. 14.

⁸⁵ A lakók véleményéről nem tudunk, a név végül maradt. RÉCSEI Balázs (szerk.): „... mert nem a térben, hanem az időben léteztek...” *Kaposvár utcáinak, tereinek (n)évtörténete*. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Kaposvár, 2016. (Somogyi Almanach 55.) 273.

⁸⁶ Számos fontos határozatot hozott a városi tanács teljes ülése. *Szegedi Néplap*, 1957. március 31. 3.

⁸⁷ MADAS József: Pécs belvárosának utcanévei. In: SZITA László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1977*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1979. 403.

lán úgy vélték, hogy a forradalmi események után túl provokatív lenne a név megtartása. Ugyanakkor az országszerte több helyen bevezetett, a forradalomra emlékeztető Magyar Ifjúság útja nevet sem tartották meg. Ahogy 1957 tavaszán az illetékes bizottságban elhangzott: a magyar ifjúságot „meg kell nevelnünk. Most nem látszik alkalmasnak arra, hogy utcát kapjon. Majd ha meg lesz nevelve.” Ehhez egy másik elvtárs hozzáfűzte: „Köznnyelven különben is úgy hívják, hogy a Magyar Huligánok útja.” Az új névnek ki kellett fejeznie, hogy a főváros „a szocializmust építő ország szíve”. A javaslatok közt elhangzott: Május 1-e sugárút, Május 1-e útja, Április 4-e sugárút, Hősök útja, Vöröscsillag útja, 1919 útja, Munkásság útja, Munkások útja, Szabadság sugárút, Nép útja, Proletár forradalom útja, Lenin sugárút, Vörös Csillag útja. A sok egyértelműen ideológiai tartalmat hordozó javaslat mellett névadóként felmerült a „forradalmár költőnek” tekintett Petőfi Sándor és Ady Endre is.⁸⁸ Végül az államformára és a szocialista jellegre egyaránt utaló Népköztársaság útja elnevezés mellett döntöttek.⁸⁹ Hasonlóan politikailag kényes témát szolgáltatott az ekkorra már megbukott egykori szovjet külügyminiszterről elnevezett Molotov tér kérdése. A bizottságban nem mertek dönteni róla, úgy vélték, ez nem az ő hatáskörük: „politikailag inkább a pártnak a feladata ez”.⁹⁰ A tér hamarosan visszakapta korábbi leíró nevét (Vigadó tér).⁹¹

Közvetlenül a forradalmat követően más változásokra is sor került. Akadt olyan falu, ahol 1957-ben egyszerre módosították a Nagy Imre utca és a Sztálin utca nevét, ami jól kifejezte a „jobboldali revizionizmus” és a „baloldali elhajlók”, avagy „szektások”

⁸⁸ BFTVB jk. BFL XXIII.102.a.1. 1957. máj. 3. fol. 157–159.

⁸⁹ BFTVB jk. BFL XXIII.102.a.1. 1957. jún. 7. fol. 180., 284.; Fontos kérdésekben döntött a fővárosi tanács végrehajtó bizottsága. *Népakarat*, 1957. június 8. 1.

⁹⁰ „Azt hiszem, hogy politikai szempontból ezt alaposan meg kell tárgyalni, hogy mit szándékoznak ezzel kapcsolatban csinálni. Nem hiszem, hogy a mi feladatunk az, hogy ezt eldöntsük [...] hanem politikailag inkább a pártnak a feladata ez.” BFTVB jk. BFL XXIII.102.a.1. 1957. aug. 2. fol. 87.

⁹¹ Teret és utcákat neveztek el Kun Béláról, Bokányi Dezsőről és Mező Imréről. *Népakarat*, 1957. október 5. 3.

elleni kétfrontos harcot.⁹² Ugyanebben az évben Debrecenben az élő személyekről való utcaelnevezés tilalmának elvére hivatkozva kapta vissza korábbi nevét a Jacques Duclos francia kommunista politikusról elnevezett utca, és a Rákosi-telep nevét is részben emiatt változtatták meg.⁹³ Az egykori pártfőtitkár neve azonban csupán négy év múlva tűnt el végleg a debreceni utcanévtáblákról, amikor a róla elkeresztelt tér felvette az egyetem nevét.⁹⁴ Hasonló okból változtatták meg Tiszaöldváron a Gerő Ernő utca és a Vas Zoltán utca nevét. A két, még életben lévő, ám ekkorra már félreállított kommunista politikus helyét az 1956-os „ellenforradalom” áldozatául esett kommunisták (Kállai Éva, Mező Imre) vették át.⁹⁵

Kiskunfélegyházán visszaállították a Vörös Hadsereg útja nevet, a volt Rákosi Mátyás utca pedig Felszabadulás út lett.⁹⁶ Kaposvárott az egykori Mező utcát talán a forradalom kommunista mártírjaira emlékeztetve November 4-e utcára keresztelték át. A városban azonban már létezett November 7-e utca is. Talán a hasonlóság okozta zavar miatt hamarosan az utcának részleges névátmentéssel Mező Imre nevét adták.⁹⁷ Ezzel az utcanév ideológiai üzenetét is megőrizték, hasonlóképpen az 1956-os eseményekre hívták fel a figyelmet, hiszen a névadó mártír október 30-án, a Köztársaság téri pártszékház ostrománál szerzett halálos sebet, így a munkásmozgalmi hősök számát gyarapította. Az ő nevét vette fel például Bábolna, Berhida, Gősfá, Kiskőrös, Kincsesbánya, Kunhegyes, Mosonmagyaróvár, Pázmánd, Szabadegyháza, Tápióság, Varsány és Verpelét egy-egy utcája, Romhányon pedig egy telepet kereszteltek el róla. Budapesten a nagy forgalmú Fiumei út és Orczy út együttes új elnevezése lett

⁹² MANDICS Mihály: *Fejezetek Csávoly község krónikájából 1944–1964*. Csávoly, 1969. 148.

⁹³ Új utca elnevezések Debrecenben. *Hajdú-Bihari Napló*, 1957. április 11. 1.

⁹⁴ SZABÓ Viktor: I. m. 224.

⁹⁵ A 2013. évi tiszaöldvári utcanévváltozásokkal kapcsolatos Ideiglenes Bizottság anyagai, előterjesztések, határozati javaslatok. Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_JNSZ_TiszazugiMuzeum_1590-2013/?pg=102&layout=s (Letöltve 2025. 02. 08.).

⁹⁶ FEKETE János: I. m. 59.

⁹⁷ KIRÁLY Lajos: Kaposvár utcanévei. *Somogyi Néplap*, 1969. november 12. 5.; RÉCSEI Balázs: I. m. 20., 111., 145.

a Mező Imre út.⁹⁸ Így „egy csapásra” szabadultak meg egy (a két világháború között elterjedt) „irredenta” és egy arisztokrata névtől, miközben a jelentős útvonal elnevezésével emlékeztek meg az „ellenforradalmárok” által meggyilkolt kommunista vértanúról. Ekkor még egy év sem telt el a névadó halála óta.

Országszerte közterületek sokaságát nevezték el további 1956-os kommunista mártirokról. Kállai Éváról például Budaörsön, Budapesten Józsefvárosban, Solymáron, Mosonmagyaróváron, Asztalos Jánosról Budapesten Krisztinavárosban, Dombóváron, Kiskunfélegyházán, Kismaroson, Oroszlányban vagy Pócspetrin, míg Budapesten az Orczy park viselte a nevét. Papp Józsefről Újpesten és Dömösön, Gyapjas Pálról Szegeden és Pálmonostorán, Kalamár Józsefről és Bordás Andrásról Csepelen, Turner Kálmánról Pesterzsébeten neveztek el közteret, míg Dabas tizenegy kilométer hosszú főutcájának névadója Biksa Miklós egykori helyi párttitkár lett.⁹⁹ Kunhegyesen „az ellenforradalmi események során hősi halált haltakra” emlékezve a Deák Ferenc utcát Mártírok útjára nevezték át.¹⁰⁰

Ah utcanévek díszkrét desztalinizációja 1961–1962-ben

Ahogy láthattuk, 1956 után Sztálin és más szovjet vezetőket nevével általában meghagyták az utcatáblákon. Csupán néhány évvel később történt változás, amikor 1961 októberében az SZKP XXII. kongresszusán bekövetkezett a sztálini örökséggel való

⁹⁸ A javasolt helyszínek körüli vitáról lásd BFTVB jk. BFL XXIII.102.a.1. 1957. aug. 2. fol. 86–91. Feljegyzés a BFTVB 1957. évi augusztus 2-i és október 4-i üléséről. Az MSZMP Budapesti Bizottsága Archivuma. BFL XXV.1.g. 9–10. Teret és utcákat neveztek el Kun Béláról, Bokányi Dezsőről és Mező Imréről. *Népakarát*, 1957. október 5. 3.; Utcanévek megváltoztatásáról és a budapesti termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztéséről tárgyalt a fővárosi tanács végrehajtó bizottsága. *Magyar Nemzet*, 1959. március 12. 6. A XIV. kerületben egyszerre négy ilyen utcanév keletkezett 1961-ben. Új utcanévek. *Esti Hírlap*, 1961. augusztus 18. 6.

⁹⁹ Két új utcanév. *Délmagyarország*, 1958. augusztus 28. 6.; Ki volt Biksa Miklós? *Pest Megyei Hírlap*, 1978. február 9. 7. A névadóról újabban lásd: TAKÁCS Tibor: *A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

¹⁰⁰ Törökszentmiklósi Híradó. *Tiszavidék*, 1957. július 31. 3.

szimbolikus „leszámolás”. Testét eltávolították Leniné mellől a moszkvai Mauzóleumból, és a róla elnevezett utcaneveket is megváltoztatták a Szovjetunióban. Hamarosan az egykori pártfőtitkár bizalmasai, a hatalomból 1957 júliusában menesztett és a XXII. kongresszuson szintén megbírált „pártellenes csoport” tagjainak – Vorosilov, Molotov, Kaganovics és Malenkov – nevét szintén eltüntették.¹⁰¹ Ezt követően új közterület-átnevezési hullám indult meg a térségben: a desztalinizáció második hullámában Magyarországon és a szovjet blokk más államaiban

6. kép. Karikatúra a desztalinizáció második hullámában folyó utcanev-átkeresztelésekről.

Forrás: Ludas Matyi, 1962. július 12. 15.

a legtöbb helyen módosították a szovjet vezetőkre emlékeztető utcák nevét. Szegeden már november végén átnevezték a Sztálin sétányt.¹⁰² Néhány nappal később a párt Központi Bizottsága javaslatot tett ez ügyben,¹⁰³ majd december 5-én a Politikai Bizottság határozatban írta elő a „generalisszimusznak” emléket állító utcák, intézmények nevének megváltoztatását. Emellett az élő személyekről elkeresztelt utcák, intézmények, gyárak, „termelőegységek”, például brigádok átnevezésére is utasítottak. Így el kellett

¹⁰¹ SZABÓ Viktor: *A szovjet legitimációs ideológia változásai Jekatyerinburg és Volgográd toponimiáinak tükrében kitekintéssel néhány magyarországi aspektusra. Adalékok a 20. századi kelet-európai rendszer-átalakítások történetéhez.* Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2023. 217–218.

¹⁰² Új utcanev. *Délmagyarország*, 1961. november 25. 1.

¹⁰³ Az MSZMP Központi Bizottságának 1961. november 27-i javaslata. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1961. december 5-i üléséről. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) 288. f. 5/252. 6. e. 167–169.

tüntetni ezekből a nevekből például Vorosilov, Malinovszkij, Gheorghiu Dej (rőla hajógyár volt elnevezve) vagy Duclos (az övét bányagépgyár viselte) nevét (lásd 6. kép).¹⁰⁴

Kádár János arra is felhívta a figyelmet, hogy a változásokat a sajtó diszkréten tárgyalja, ne a „nagy kérdések” közt, hanem csupán a napi hírek sorában tudassa azokat a közvéleménnyel. A PB határozata előírta a helyi pártbizottságok, tanácsok számára, hogy ne siessenek az átnevezésekkel, a kapkodás ugyanis „politikailag nem hasznos!”¹⁰⁵ Hamarosán a párt budapesti kerületi bizottságai tárgyalták az ügyet és határoztak a végrehajtás menetrendjéről.¹⁰⁶

Új nevet kapott Budapesten a XIX. kerületi Sztálin tér és a XX. kerületi Sztálin út, valamint három Malinovszkijról és egy Vorosilovról elnevezett utca.¹⁰⁷ Győrekkor fejeződött be a Sztálin nevét viselő közterületek átnevezése,¹⁰⁸ de hasonló intézkedésre került sor Nagykanizsán¹⁰⁹ és Miskolcon is.¹¹⁰ A desztalinizálás jegyében elsősorban az egykori szovjet pártfőtitkár nevét távolították el az utcanévtáblákról, ugyanakkor a Politikai Bizottság azt ajánlotta, hogy Lenin legyen az új névadó, vagy olyan elnevezést válasszanak, amely „a magyar–szovjet barátságot fejezi ki”. Iránymutatásuk szerint ezeken túl viszont a „helyi szokásokat és hagyományokat” is figyelembe lehetett venni.¹¹¹

¹⁰⁴ A vita során Kádár János a még élő Jurij Gagarin űrhajósról elnevezett utcák nevét megőrzendőnek mondta. Uo. 169, 172.

¹⁰⁵ Uo. 55–57., 167., 172.

¹⁰⁶ Például az MSZMP Budapesti Bizottság XIII. kerületi Végrehajtó Bizottsága 1962. február 15-i ülésének jegyzőkönyve BFL XXXV.18.a/4/127. fol. 25.; MSZMP Budapesti Bizottság VIII. kerületi Végrehajtó Bizottsága 1962. február 21-i ülésének jegyzőkönyve BFL XXXV.13.a/4/116. fol. 25–28. Ezeken az üléseken már a vörös csillagok használatának „rendezéséről” is szó volt.

¹⁰⁷ Tanácsülési és végrehajtó-bizottsági határozatok. *Fővárosi Közlöny*, 1962/5–6. 3.; Új utcanevek Budapesten. *Népszabadság*, 1962. május 1. 10.

¹⁰⁸ GyMJVL XXIII 102/43. GyVTVB jk. 1961/25. (1961. december 15.) fol. 245–246, 253–254. GyMJVL XXIII.101.a/9. Győr Város Tanácsának Tanácsülési jegyzőkönyvei. 1961/6. (1961. december 22.) fol. 338–340.

¹⁰⁹ Új utcanevek Nagykanizsán. *Zalai Hírlap*, 1962. április 4. 9.

¹¹⁰ Új utca-elnevezések Miskolcon. *Észak-Magyarország*, 1962. augusztus 12. 7.

¹¹¹ Az MSZMP PB határozata. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1961. december 5-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/252. ó. e. 172.

Tehát továbbra is elsősorban az ország szocialista táborhoz tartozását jelző, ideológiai töltettel rendelkező neveket részesítették előnyben, sem a forradalom alatti, sem a korábbi elnevezéseket nem állították vissza. Szegeden,¹¹² Kaposváron,¹¹³ Nagykanizsán¹¹⁴ vagy Hódmezővásárhelyen¹¹⁵ a Politikai Bizottság ajánlása alapján Lenin, míg Jászárokszálláson Engels¹¹⁶ lett az új névadó. Győrött, Békéscsabán és Szegeden így jött létre a Tanácsköztársaság útja,¹¹⁷ Budapesten a Népköztársaság útja, Makón a Vörös Csillag út,¹¹⁸ Sopronban a Május 1-e tér, Sztálinvárosban pedig a Vasmű út.¹¹⁹ Itt a testvérvárosok nevei is megjelentek az utcanévtáblákon, így léteztetett Sztálinvárosban Stalinstadt tér.¹²⁰ Ekkor viszont mindkét nevet megváltoztatták, így Dunaújvárosban már Marx tér lett az új név.¹²¹ Hódmezővásárhelyen a Sztálingrád utca nem a központban haladt, nem bírt akkora jelentőséggel, ezért Juhász Gyuláról nevezhették át.¹²² Debrecenben és Szécsényben ugyancsak a Politikai Bizottság javaslata alapján a korábbi elnevezésekhez tértek vissza. Az előbbi helyen egy leíró nevet (Nagyerdei körút)

¹¹² PÉTER László: *Szeged utcanevei*. I. m. 43.

¹¹³ RÉCSEI Balázs: I. m. 273.

¹¹⁴ Új utcanevek Nagykanizsán. *Zalai Hírlap*, 1962. április 4. 9.

¹¹⁵ Utcánév változások. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1962. február 3. 4.; KOVÁCS István: I. m. 235.

¹¹⁶ FÖLDI József: Jászárokszállás utca- és térelnevezésének változásai. In: PETHŐ László (szerk.): *Jászszági Évkönyv 2013*. h. n., é. n. 291.

¹¹⁷ GRÁBICS Frigyes: Történelmi tükörkép. Győri utcák nevei. *Műhely*, 1983/2. 60.; Új utcanév. *Délmagyarország*, 1961. november 25. 1.; Péter László ismertetése Czeglédi Békéscsaba-kötetéről. *Békési Élet*, 1982/4. 527.

¹¹⁸ BUZÁS László–TÓTH Ferenc: *Makó utcanevei*. Makó, 1992. (A Makói Múzeum Füzetei 72.) 16.

¹¹⁹ HÁRS József: Utcáink nevei az utóbbi százhusz évben. *Soproni Szemle*, 1990/2. 134.

¹²⁰ Mint Ernst Thälmann, Julius Fučík, Georgi Dimitrov, Adam Mickiewicz vagy Dimitrovgrád, Nova Huta, Osztrava és Stalinstadt. Utcanevek Sztálinváros új negyedében. *Fejér Megyei Hírlap*, 1961. november 3. 5.

¹²¹ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának határozata. *Magyar Közlöny*, 1961. november 25. 652. A *Népszabadság* a 10. oldalon számolt be a hírről: Sztálinváros új neve – Dunaújváros. *Népszabadság*, 1961. november 25. 10. Lásd még például: *Dunaújvárosi Hírlap*, 1961. november 28. 1.

¹²² Utcánév változások. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1962. február 3. 4.; KOVÁCS István: I. m. 247.

alkalmazták ismét,¹²³ míg az utóbbi településen a főútvonal újra Rákóczi nevét kapta.¹²⁴ Az ekkor már Budapest részét képező Soroksáron egyenesen Geyer Flóriánról, a 16. századi német parasztháború egyik vezérééről nevezték el az egykori Sztálin utat.¹²⁵

Győrött a Molotov út a Felszabadulás útja nevet vette fel, ami az illetékes bizottság szerint a magyar és szovjet nép barátságát is jelképezte. Ugyanekkor javasolták az „idejétmúlt” Köztársaság tér korábbi nevének visszaállítását (Bécsi kapu tér). Ezt egy bizottsági tag azért ellenezte, mert szerinte az 1948-ban adott elnevezés az 1848–1849. évi szabadságharc nyomán keletkezett köztársaság emlékét őrizte.¹²⁶ A fővárosi Tolbuhin körút neve viszont megmaradt, minden bizonnyal azért, mert az orosz főtiszt ekkorra már elhunyt, a párthatározat pedig Sztálinon kívül a még életben lévő nagyságokra vonatkozott. A későbbiekben kivételesen még az is előfordult, hogy Malinovszkijról neveztek el utcát (1967-es halála alkalmával Salgótarjánban a Sztahanov út vette fel a nevét).¹²⁷ Kisebb településeken egészen az 1980-as évek második feléig léteztek a szovjet és a magyar diktátor nevét viselő közterek.¹²⁸ A Rákosi-korszak nyomait napjainkban is őrzik például a görög kommunista, Beloianisz nevét viselő utcák,¹²⁹ miközben az 1956-os „ellenforradalom” kommunista mártírjainak neveivel is több helység utcanevei közt találkozhatunk.

¹²³ Megváltozott öt debreceni utca neve. *Hajdú-Bihari Napló*, 1962. február 25. 9. Lásd még: SZABÓ Viktor: I. m. 224.

¹²⁴ HAUSEL Sándor: *Utcanevek Szécsényben*. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szécsény, 1990. 11.

¹²⁵ 19. századi nevét, a Templom utcát ekkor nem kaphatta vissza. Tanácsülési és végrehajtóbizottsági határozatok. *Fővárosi Közlöny*, 1962/5–6. 3.; RADAY Mihály (szerk.): I. m. 579.

¹²⁶ GyMJVL XXIII.101.a/9. Győr Város Tanácsának Tanácsülési jegyzőkönyvei. 1961/6. (1961. december 22.) fol. 338–340.

¹²⁷ Malinovszkij útra változtatták a Sztahanov utat. *Tarjáni Acél*, 1967. június 30. 2.

¹²⁸ Mezőhegyesen, Mezőtúron vagy Kazáron. KÓVÁRY E. Péter: *Utcanevek. Békés Megyei Hírlap*, 1985. október 14. 4.; G. T.: *Utcanevek. Dunántúli Napló*, 1988. június 18. 8.; SPEIDL Zoltán: A hamis mítoszok városa. *Palócföld*, 1989/5. 62. Lásd még: HAJDÚ Mihály: Kisebb településeink utcaneveiről. *Névtani Értesítő*, 1983/8. 39.

¹²⁹ Például Környén, Nyergesújfalun, Pusztamonostoron, Leányváron vagy Únyon.

A hivatalos emlékezetpolitika folytonosságot kívánt kimutatni az 1919-es fehérterror és az 1956-os „ellenforradalom” között. A két esemény értékelése összefonódott, a Tanácsköztársaság története éppen 1956 után lett „a kommunista történeti kultúra alapvető összetevője”.¹³⁰ A Rákosi-rendszerrel való leszámolás jegyében kerültek ugyanis előtérbe a közterületek elnevezéseinél a Tanácsköztársaság egykori vezetői és tisztségviselői, mártírai. A pártvezetésnek a társadalmi megbékélés szándékát tükröző lépései közé számíthatjuk az előttük való tisztelgést. A magyar kommun bukása után a Szovjetunióba menekült magyar kommunisták közül sokan váltak a sztálini tisztogatás áldozataivá, nevüket 1945 után a legtöbb helyen nem viselhette utca, az 1918–1919-es „forradalmakra” sem emlékeztek ilyen módon. Kivételként említhetjük például Kiskunfélegyházát vagy Gyulát, ahol 1945-ben, illetve 1947-ben neveztek el utcákat a fehérterror áldozatairól.¹³¹ Utóbbi városban létezett Tanácsköztársaság útja is.¹³² Kecskeméten a Sztálin halála után szabadabbá váló politikai légkörben, 1955–1956-ban adtak ünnepélyes keretek közt hasonló utcaneveket.¹³³

Budapesten egy évvel később került erre sor,¹³⁴ ám első-sorban az események negyvenéves évfordulójára emlékeztek ilyen módon.¹³⁵ Az 1919-ben szerepet vállalt, itthon maradt, a Horthy-korszakban gyakran üldöztetéssel, mellőzéssel szembe-
besülő kommunistáknak tett gesztusról volt szó, hiszen a „fel-

¹³⁰ Minderről részletesebben lásd: APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 9., 14., 20–21., 61–96.

¹³¹ FEKETE János: I. m. 56–57.

¹³² IMPLÓM József: Gyula város utcanevei. Az utcanév kutatás feladatairól és módszeréről egy település példáján. In: *Implom József összegyűjtött kisebb írásai és életművének bibliográfiája*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1991. (Gyulai Füzetek 2.) 111.

¹³³ Az új utcanevek Kecskeméten. *Bácskiskunmegyei Népiújság*, 1955. szeptember 10. 2.; Új utcanevek városunkban. *Népiújság*, 1956. június 26. 5.

¹³⁴ Teret és utcákat neveztek el Kun Béláról, Bokányi Dezsőről és Mező Imréről. *Népakarat*, 1957. október 5. 3.

¹³⁵ Utcanévek megváltoztatásáról és a budapesti termelészövetkezeti mozgalom fejlesztéséről tárgyalt a fővárosi tanács végrehajtó bizottsága. *Magyar Nemzet*, 1959. március 12. 6. Később lásd például: Budapest jövő évi költségvetését tárgyalja november 24-én a tanácsülés. *Esti Hírlap*, 1961. november 16. 1.

szabadulást” követően sem értékelték ekképpen „úttörő” szerepüket. Ugyancsak a kádári konszolidáció részeként kívántak ilyen formán is békejobbot nyújtani azoknak, akik a Rákosi-rendszert elutasították, de a Tanácsköztársaságot nem. A XIII. kerületi Tisza utcát például részleges névátmentéssel arról a Tisza Antalról nevezték át, aki 1919-ben vállalt politikai szerepet, majd a Szovjetunióba menekült, és a „nagy tisztogatás-kor” végezték ki.¹³⁶ Vidéken szintén rengeteg átnevezésre került sor. Nagykanizsán a városi tanács az évfordulókortartott ünnepi ülésén döntött tizenhét utca átkereszteléséről a „proletárdiktatúra hős harcosairól”.¹³⁷ Valamivel több változás történt Kecskeméten¹³⁸ vagy Békéscsabán.¹³⁹ Orosházán,¹⁴⁰ Pápán¹⁴¹ és Baján¹⁴² is adtak ilyen utcaneveket. Debrecenben ekkor jött létre a Március 21-e tér és a Tanácsköztársaság útja,¹⁴³ a későbbiekben pedig egész utcanévbokrot szenteltek az 1919-es

¹³⁶ BFTVB jk. BFL XXIII.102.a.1. 1961. márc. 22. fol. 143, 259.

¹³⁷ 16 kanizsai utca és egy tér új nevet kapott. *Zalai Hírlap*, 1959. március 22. 3.; Utcanevek cseréje Nagykanizsán. *Zalai Hírlap*, 1959. szeptember 10. 3.; A nagykanizsai új utcanevek. *Zalai Hírlap*, 1959. október 29. 5. Lásd még: G. K.: Beszélő ligetek, erdők, utcák. *Fejér Megyei Hírlap*, 1959. július 4. 6.; ERDÉLYI Erzsébet: A politikum térhódítása a kecskeméti utcanevekben. In: SZABÓ Attila (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából 20*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2005. 201.; Rendezte az utcaneveket a szepetneki helyi tanács. *Zalai Hírlap*, 1959. február 24. 4.

¹³⁸ Huszonkét utca kapta az 1919-es fehérterror áldozatainak nevét. Mártírok útja nevet is adtak. Új utcaelnevezések Kecskeméten. *Petőfi Népe*, 1959. január 11. 3.; BÜZÁS Margit: *Kecskemét utcanevei*. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége, Budapest, 1990. (Névtani Dolgozatok 91.) 14.

¹³⁹ Hűsz új névadó lett munkásmozgalmi hős. CZEGLÉDI Imre: *Békéscsaba utcanevei*. Békéscsabai Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Békéscsaba, 1981. 22.

¹⁴⁰ SZABÓ Ferenc: Az utcanevek története. In: NAGY Gyula (szerk.): *Orosháza néprajza*. Orosháza, 1965. 43.

¹⁴¹ Pápai Napló. *Napló*, 1962. október 13. 8.

¹⁴² RICHNOVSZKY Andor–KOLESZÁR Edit–VASS Erika: *Baja utcanevei*. Eötvös József Tanítóképző Főiskola, Baja, 1989. 14.

¹⁴³ Itt elsőként két évvel korábban jelent meg a Tanácsköztársaság emlékezete a Tizenkilencesek útja utcanévben, amely azonban egy félreeső külterületen bukkant fel. SZABÓ Viktor: I. m. 224.; Új utcanevek Debrecenben a Tanácsköztársaság évfordulójára. *Hajdú-Bihari Napló*, 1959. március 12. 5.

események emlékének.¹⁴⁴ Győrött a Kun Béla-lakótelep utcáit nevezték el ilyen módon.¹⁴⁵ Az átnevezések időnként jelképesek voltak. Ahogyan korábban láttuk, több nagyvárosban Sztálin nevét váltotta a Tanácsköztársaságé az utcanevekben. Miskolcon a Malinovszkij utca vette fel Kun Béla nevét.¹⁴⁶ Kiskunfélegyházán a város „felszabadulásáról” elnevezett 1944. október 23-a utca nevét könnyen össze lehetett téveszteni a „gyászos emlékü 1956. október 23-[m]al”, ami a „véres ellenforradalmi események nemrégien lezajlott borzalmaira” emlékeztetett. Ezért a nevet Tanácsköztársaság újtára módosították.¹⁴⁷ Ugyanitt ugyanabból az alkalomból nem kevesebb, mint tizenkilenc, Horthy-korszakban keletkezett emlékeztető utcanevet kereszteltek át többnyire munkásmozgalmi harcosokról. Az új táblákat március 21-e alkalmával kívánták kifüggeszteni.¹⁴⁸ Kisebb településeken is hasonló változásokat figyelhetünk meg, amelyekkel a négy év-tizeddel korábbi eseményeket kívánták megörökíteni.¹⁴⁹ A Pest megyei Szadán például havonta kívántak előadásokat tartani az utcák névadóiról.¹⁵⁰ Láthattuk, hogy több ízben a desztalinizációt közvetlenül is összekötötték a Tanácsköztársaságra való emlékezéssel. Kispesten az is megesett, hogy a Sztálin teret arról a Chlepkó Edéről nevezték el, aki 1919-ben a Vörös Őrség egyik főparancsnoka volt, majd a Szovjetunióba menekülve az ottani terror áldozatává vált.¹⁵¹

¹⁴⁴ Egyrészt mellett volt a Vöröskatona utca, az Örsirózsa köz, a Kun Béla utca és a Szamuely utca. *Hajdú-Bihari Napló*, 1961. június. 7. 3.

¹⁴⁵ GRÁBICS Frigyes: I. m.

¹⁴⁶ Új utca-elnevezések Miskolcon. *Észak-Magyarország*, 1962. augusztus 12. 7.

¹⁴⁷ Javasoljuk... *Félegyházi Közlöny*, 1957. július 28. 4.; Hírek. *Félegyházi Közlöny*, 1957. augusztus 4. 4.; Láttuk, hallottuk. *Félegyházi Közlöny*, 1959. február 6. 2.

¹⁴⁸ Főleg „irredenta” utcanevektől szabadultak meg, de ekkor szűnt meg a Szent László utca és a Szent István utca neve is. Megváltozott utcanevek. *Félegyházi Közlöny*, 1959. március 6. 2.; FEKETE János: I. m. 59.

¹⁴⁹ Lásd: Mártírok emlékezete Jánoshalmán. *Petőfi Népe*, 1959. január 16. 1.

¹⁵⁰ A szadai utcák névadói. *Pest Megyei Hírlap*, 1959. október 6. 4.; Petőfi-est az újjáalakított szadai kultúrotthonban. *Pest Megyei Hírlap*, 1959. október 30. 3.

¹⁵¹ Tanácsulési és végrehajtó-bizottsági határozatok. *Fővárosi Közlöny*, 1962/5–6. 3.

Ugyanebben az időszakban „rehabilitálták” ilyen formán azokat a szociáldemokrata személyiségeket, akiket 1950 körül tüntettek el az utcanévtáblákról.¹⁵² 1959-től országszerte több helyen neveztek el utcákat a Rákosi-rendszer legismertebb áldozatáról, „a munkásmozgalom nagy alakjáról”, Rajk Lászlóról.¹⁵³ Budapesten egy évtizeddel később, születésének 60. évfordulóján vette fel nevét a Pannónia utca, ahol emléktáblát avattak – minderről első oldalon számolt be a *Népszava*.¹⁵⁴

Összegzés

Láthattuk, hogy a Sztálin halála után kezdődő politikai enyhülés egyértelmű hatást gyakorolt az utcanevekre is: csökkent az átnevezések száma, több helyen korábbi neveket állítottak vissza. 1956 őszén országszerte egyre több helyen indítványozták az ország szovjetizálására és a vezetőkultuszra emlékeztető utcanevek cseréjét. Határozott igény mutatkozott a módosításokra, amelyekre a forradalom napjaiban viharos gyorsasággal és meglehetősen hasonló módon került sor Budapesten és vidéken egyaránt. A szovjet megszállásra emlékeztető nevek mellett a más kommunista vezetőket megörökítő vagy ideológiai tartalommal bíró utcanevek megváltoztatására is törekedtek. A korábbi nevekhez való visszatérés a diktatúra sötét éveitől való szabadulás vágyát fejezte ki, miközben a névadók a Rákosi-rendszer áldozatainak (mint Rajk), a forradalom hőseinek (ifjúság, pesti hősök), a kommunista hatalom által háttérbe szorított nemzeti ünnepeknek (március 15-e) is ilyen módon kívántak emléket állítani. Több esetben azt is megfigyelhetjük, hogy óvakodtak az egykori

¹⁵² Például Somogyi Bélát, akiről azonban nem a korábban a nevét viselő Kiskörút-szakaszt nevezték el ismét, hanem a kevésbé jelentős Röck Szilárd utcát „kapta meg”. Utcaelnevezések a II., IV., VIII., IX., XI., XII., XX. és XXII. kerületekben. *Fővárosi Közlöny*, 1962/7–8. 14–15.

¹⁵³ Hajdúszoboszlón, Füzesgyarmaton, Ópályin, Perkátán, Nyíregyházán, később Csornán. Új utcanevek Nyíregyházán. *Kelet-Magyarország*, 1970. december 31. 8.; Módosított utcanevek Csornán. *Kisalföld*, 1979. április 14. 8.

¹⁵⁴ Emléktábla-avatás a Rajk László utcában. *Népszava*, 1969. március 9. 1. Az akkori utcaátnevezésről részletesebben lásd: PETŐ Andrea: I. m. 240–241.

„úri világot” jelképező arisztokraták (mint Andrásy) nevéhez való visszatéréstől, bár több településen a népszerű Erzsébet királyné nevét kezdték ismét használni. Figyelemre méltó az átnevezésekben részt vevők széles köre. Időnként a helyi nemzeti tanácsok vagy munkástanácsok intézkedtek, és hivatalos elnevezések is történtek. Több ízben viszont a módosítások csupán az előkészítő szakaszig jutottak, amikor helyi értelmiségiek tettek javaslatot a forradalmi testületeknek. Gyakran a lakosság ragadta magához a kezdeményezést, spontán módon eltávolították a gyűlölt utcaneveket tartalmazó táblákat, felírták a régi vagy éppen az új utcaneveket. Máskor pusztán annyi történt, hogy a minden bizonnyal sokak számára ismerős korábbi neveket kezdték használni. Ezzel is jelezték a települések köztereire írt szöveget (city-text) erőszakosan megváltoztató diktatúrától való szabadulás vágyát.

A szabadságharc leverését követően az „ellenforradalom” kárhoztatott szimbolikus aktusaként tartották számon a közterek átnevezését, több ízben éles kirohanásokat intéztek ellenük. Így néhány kivételtől eltekintve országszerte megtörtént a korábbi utcanevek restaurációja. Ugyanebben az időszakban az utcaneveket sok helyen az ellenforradalom kommunista mártírjainak való emlékkállításra is felhasználták. Néhány évvel később – a desztalinizáció második hullámának során –, a moszkvai iránymutatást követve, ahol megmaradt, mégis eltüntették Sztálin, valamint több élő szovjet kommunista vezető nevét. Helyüket azonban többnyire hasonlóképpen átpolitizált nevek vették át. 1956-hoz kapcsolódva más el- és átnevezések is történtek: a hatóságok fontosnak tartották az „ellenforradalom” kommunista mártírjainak ilyen formán való megőrkítését is, amire szintén az egész országban sor került. Míg 1956–1957-ben, majd 1961–1962-ben csupán néhány utcanév változtatására került sor, 1959-ben nagyszabású országos akció keretében személynevek sokaságát írták az utcanévtáblákra. A Kádár-korszak emlékeztetpolitikáját tükrözte az addig többnyire elhallgatott Tanácsköztársaság történetének beemelése a „haladó hagyományok” sorába. A rengeteg ekkor adott tiszteleti utcanév tovább torzította az ideológiaiilag meglehetősen terhelt és nyelvilag is egy-

hangú utcanévszerkezetet. Ugyanakkor a vizsgált időszakban kevesebb az utcanevek körüli vita, mint a második világháborút követő években. Míg eleinte a politikai enyhülés miatt a korábbiaknál jóval kevesebb változtatás történt, a forradalom napjaiban nem volt idő, sem lehetőség ezeknek az eszmecseréknek a lebonyolítására. Ezt követően a kegyetlen megtorlás időszakában természetesen nem nyílt mód a hatalom által levezényelt vagy éppen Moszkvából előírt módosítások megkérdőjelezésére.

A Kádár-rendszer megszilárdulásának jeleként a fővárosi utcanévadó bizottságban egyre inkább a tájékozódást elősegítő utcanevek gyakorlati jelentőségét helyezték előtérbe azok politikai tartalma helyett. 1961 végén a Párttörténeti Intézet rámutatott, hogy „az 1956. évi ellenforradalom kiemelkedő hőseinek emléke már kellően meg van örökítve”, szerintük a kevésbé ismert nevekkal „a kívánt célt úgy sem érjük el, nem könnyítjük meg a tájékozódást, különösen, ha az utca korábbi neve már jól bevésődött”.¹⁵⁵ A konszolidációval egy időre lezárult a politikai alapon történő nagyarányú utcanévcserék korszaka a fővárosban, ahol immár elsősorban az új utcák elnevezésére és a többes nevek megszüntetésére összpontosítottak. Ezt követően a személynéveket is ritkábban alkalmazták, az illetékesek szerint az ilyen utcanevek „nehezebben megjegyezhetők, és így nem szolgálják az utcaelnevezések alapvető célját”.¹⁵⁶ Például az 1963–1964 során Budapesten el- vagy átkeresztelt száznyolcvankét utca csupán tizede viselte valamely híresség nevét.¹⁵⁷ Az ország egyéb városai is követték e példát, a legtöbb helyen az illetékesek az új utcanevek „depolitizálására” törekedtek: a következő évtizedekben jóval ritkábban került sor átnevezésekre, az új nevek közt pedig alacsony volt az ideológiai üzenetet hordozók aránya. A kádári konszolidáció lezárultával egyszersmind a magyar utcanevek történetének új korszaka vette kezdetét.

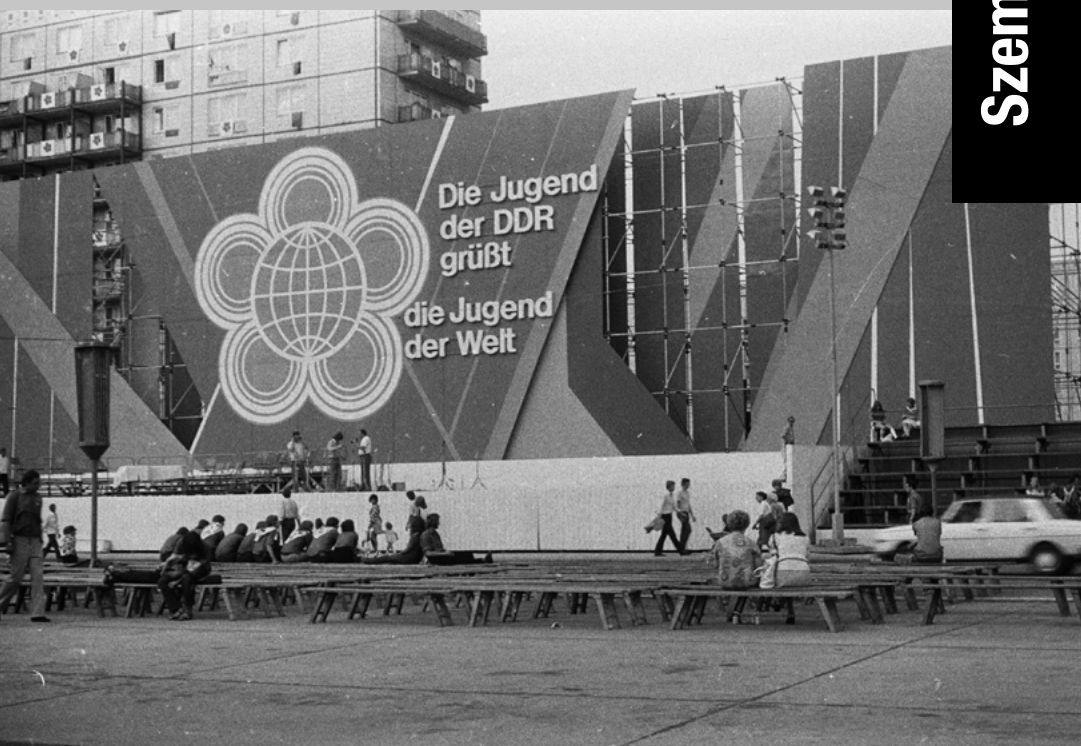
¹⁵⁵ BFTVB jk. BFL XXIII.102.a.1. 1961. nov. 15. fol. 142.

¹⁵⁶ BFTVB jk. BFL XXIII.102.a.1. 1965. febr. 3. fol. 53–59. Minderről lásd még: Személynév csak indokolt esetben. *Esti Hírlap*, 1964. május 26. 3.

¹⁵⁷ Bársonyvirág, Tearózsa. Sok a virágról és itálról elnevezett utca. *Esti Hírlap*, 1964. december 22. 6.

A X. Világifjúsági Találkozó óriásplakátja Kelet-Berlinben, 1973.
Forrás: Fortepan – eredeti: Chuckyeager tumblr

A szabadság dilemmái?*

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.9>

„Mind ez idáig túl kevés figyelem jutott arra, hogy a nyugatnémetek nagy része számára az élet az újraegyesülés után ugyanúgy folytatódott, mint korábban; számunkra, keletnémetek számára viszont majdnem minden megváltozott: a politika, a munkahely, a társadalom.”¹ Ezek a mondatok Angela Merkel korábbi német kancellár szájából hangzottak el 2021-ben, az egykori NDK területén található Szász-Anhalt tartományban fekvő Halle városában, a német újraegyesülés okán tartott évfordulós megemlékezésen.

A nyugatnémet–keletnémet törésvonal mibenléte, az eltérő tapasztalatokról folytatott diskurzus az újraegyesülés óta jelen van a német közbeszédben. A közelmúltban azonban a vita újra fel erősödött, különösképpen annak hatására, hogy az egykori NDK területén jelentősen megerősödött a szélsőjobboldali Alternative für Deutschland (AfD) nevű párt. Miközben a liberális demokráciáknak Európa-szerte szembe kell nézniük a szélsőjobboldali pártok jelentette kihívással, illetve az AfD az egykori NSZK területén is egyre erősebb, a 2025-ös februári választások során a keletnémet választóközrzetekben az AfD látványosan tarolni

* Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Freiheitsschock. Eine andere Geschichte Ostdeutschlands von 1989 bis heute*. C. H. Beck, München, 2024. 240 p. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406822148>

¹ „This freedom was hard-won.” Days of German Unity 2021. Forrás: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/schwerpunkte-der-bundesregierung/deutsche-einheit/celebrating-german-unity-1965190> (Letöltve: 2025. 04. 24.).

tudott, azok többségét nem csupán képes volt megnyerni, de a legtöbb helyen a többi pártnak megközelítenie sem sikerült a szélsőjobboldali politikai szerveződést.

Ezek alapján nem meglepő, hogy ismét egyre több szó esik arról, hogy az egykori NDK-s szövetségi tartományok polgárai mintha radikálisan máshogy értékelnék a jövőt, mint az ország többi része. A miértekről szóló polémia egyik aktív résztvevője Ilko-Sascha Kowalczuk német történész, aki mind ez idáig leginkább az NDK történetével foglalkozott, kétkötetes biográfiát írt Walter Ulbrichtről,² de jelent már meg könyve a Stasiról,³ illetve a német újraegyesítés politikai-gazdasági folyamatáról is.⁴ Kowalczuk keletnémet származású, 1967-ben született az akkori Kelet-Berlinben, édesapja a rendszer támogatói közé tartozott. A szerzővel készült közéleti beszélgetések és interjúk egyik vizs-
szatérő eleme az a személyes történet, miszerint Kowalczuk tizenöt évesen ott kívánta hagyni a katonatisztképzőt, ahol addig tanult, amit a rendszer azzal büntetett meg, hogy egészen 1988-ig kellett várnia, hogy letehesse az érettségit.

A szerző tehát maga is érintett a témában, személyes sérelmei miatt saját bevallása szerint mindig is távolságot tartott azoktól, akik relativizálni igyekeztek az NDK-ban tapasztalt diktatúrát. Tulajdonképpen legújabb, *Freiheitsschock* (A szabadság megrázkódtatása) című, 2024-ben megjelent könyvének is az a központi tétele, hogy a keletnémet társadalom jelentős része nem tudott alkalmazkodni az 1989 után kialakuló új társadalmi berendezkedéshez, nem zajlott valódi párbeszéd a diktatúráról, a demok-

² Az első kötet: Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Walter Ulbricht. Der deutsche Kommunist (1893–1945)*. C. H. Beck, München, 2023. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406806629>; a második kötet: Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Walter Ulbricht. Der kommunistische Diktator (1945–1973)*. C. H. Beck, München, 2024. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406813986>.

³ Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Stasi konkret. Überwachung und Repression in der DDR*. C. H. Beck, München, 2013. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406638398>. A kötetről magyar nyelven is olvasható recenzió: EPERJESI Zoltán: Szemléletváltás szükséges: nem elég csak a Stasira összpontosítani. *Beszélő*, 2016/1. 1–7.

⁴ Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Die Übernahme. Wie Ostdeutschland Teil der Bundesrepublik wurde*. C. H. Beck, München, 2019. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406740213>.

ratikus átmenetről, a kapitalizmus előnyeiről és hátrányairól, az emberek a rendszerváltozást sokkhatásként élték meg, így sokak körében ébredt nosztalgia az NDK iránt, sőt vágyódtak vissza egy nem létező, idealizált NDK-ba.

Kowalczuk saját bevallása szerint azért írta meg az egykori keletnémet társadalom 1989 utáni sorsáról szóló monográfiáját, mivel elégedetlen volt a Németországban a kérdés kapcsán mostanában népszerűvé váló hasonló tematikájú munkák érvrendszerével. A Kowalczuk által sokat kritizált egyik ilyen munka Dirk Oschmann lipcsei irodalomtörténész *Der Osten: eine westdeutsche Erfindung* (A Kelet. Egy nyugatnémet kitaláció) című könyve.⁵ Oschmann, aki szintén az NDK-ban nőtt fel, eredetileg a Goethétől Kafkáig tartó irodalmi korszak kutatója, saját bevallása szerint azonban személyes tapasztalatai és meglátásai arra késztették, hogy könyvet írjon a német megosztottság kérdésköréről is.

Oschmann alapvető tézise szerint a keletnémetekkel kapcsolatos klisék, a leggyakrabban hangoztatott narratívák nyugatnémet kitalációk, amelyek legfőbb célja, hogy civilizáltabbnak, demokratikusabbnak és progresszívabbnak mutathassák magukat azáltal, hogy a keletnémetekre mutogatnak. Oschmann egyfajta kulturális kolonizációnak látja mindazt, ami 1989 óta a keletnémetekkel kapcsolatos diskurzusban történt, és amire ráerősít, hogy a nyugatnémet sajtótermékek újságírói, a rádióadók és a televíziós csatornák műsorvezetői gyakran olyan kontextusban beszélnek az „Ossie”-kről, mintha valamilyen egzotikus, távoli és idegen terület népeiről volna szó, ahol az emberek máshogyan viselkednek. Oschmann szerint tehát a keletnémetek, akik eközben számos egyéb hátrányt is elszenvednek az alacsonyabb bérektől kezdve a tájszólásukon való viccelődésig, joggal érzik magukat kiszorítva a Németországi Szövetségi Köztársaságból, amelynek elvileg állampolgárai, mégsem ismerik el őket a nyugatiakkal egyenrangú félként.

⁵ Dirk OSCHMANN: *Der Osten: eine westdeutsche Erfindung: Wie die Konstruktion des Ostens unsere Gesellschaft spaltet*. Ullstein, Berlin, 2023.

Kowalczuk téziseinek másik célpontja Katja Hoyer német-brit történész, akinek az NDK történetéről szóló könyve angol és német nyelven is megjelent 2023-ban.⁶ Monográfiájában Hoyer amellet érvel, hogy az NDK egyáltalán nem egy szürke és unalmas hely volt, ahogyan ma sokan láttatni akarják. Az országot a növekvő életszínvonal, a lakhatási nehézségek kiküszöbölése és a kiszámíthatóság jellemezte, amelyben a diktatúra kevésbé jelentette az emberek mindennapi tapasztalatát, a Stasi által működtetett megfigyelőállam pedig inkább a vezetők paranoiája miatt alakult ki. Fontos megjegyezni, hogy Hoyer számos kritikát kapott német újságíróktól és történészekről is, amelyekben többek között a diktatúra relativizálásával vádolták meg, illetve szóvá tették, hogy a szerző túlságosan szétválasztja egymástól az emberek mindennapi tapasztalatait és a megfigyelőállam működését, illetve narratívája aláássa az egykori demokratikus ellenállók tevékenységének fontosságát.

Kowalczuk értelmezése szerint Oschmann és Hoyer munkái elsősorban azért lehettek – különösen az egykori keletnémet területeken – sikeresek, mivel olyan álláspontot képviselnek, amelynek alapján az ott élők áldozatként tekinthettek magukra, és rámutathattak arra, hogy minden a nyugatnémetek hibája. A szerző azonban amellet érvel könyvében, hogy a helyzet sokkal bonyolultabb, a német megosztottság ideje alatt a keletnémetek számára ugyanúgy létezett egy konstruált nyugatkép, mint fordítva. Ebben az értelmezésben a nyugatnémet politikai és társadalmi berendezkedés leginkább a fogyasztással függött össze, amelyet mind többen szerettek volna elérni a berlini fal túlsó oldalán is, így miután ledőltek a két országot elválasztó fizikai és politikai akadályok, a keletnémetek többsége is a gyors átalakulást hirdető programra szavazott az 1990-es választáson.

Kowalczuk szerint Oschmann a keletnémeteket passzívnak láttatja, akiket a nyugatnémet tőke és kultúra kolonizált, ő azonban új megközelítést javasol, amely szerint az egykori NDK egy transzformáció alanya lett, amelynek eredményét a két fél egy-

⁶ Katja HOYER: *Beyond the Wall: East Germany, 1949–1990*. Allen Lane, London, 2023; a német kiadás: Katja HOYER: *Diesseits der Mauer. Eine neue Geschichte der DDR 1949–1990*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 2023.

mással szemben támasztott várakozásai is jelentősen befolyásoltak. Kowalczuk elmélete szerint a keletnémet állampárt, a SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) sikeresen tette apolitikussá a népesség egy jelentős részét, így a politikai átalakulás kérdése háttérbe szorult a gazdasági előnyök eléréséhez képest, a rendszerváltás így inkább szólt a gazdasági unióról, mint a szabadság és a demokrácia eléréséről.

Ezt követően azonban a kilencvenes évek sokkját a keletnémet területek sem kerültkék el, Kowalczuk több fejezetben is elemzi az addigi szociális háló széthullásának eredményeit: a szocialista gyáripar megszűnésével a köré épített társadalmi intézmények, szabadidős tevékenységek is megszűntek, megnőtt a munkanélküliség, sokak identitása megrendült. A jobb lehetőségek reményében sokan (különösen a fiatal, jól képzett nők) a nyugatnémet területekre költöztek, amelynek köszönhetően ma a keletnémet tartományokban a lakosság jóval idősebb, illetve jelentős a férfitöbbség is.

A kilencvenes években az egykori NDK területén a társadalmi folyamatok eredményeképpen sokan másodrendű, szegényebb állampolgároknak érezték magukat az egyesült Németországban. Egy korabeli szarkasztikus megjegyzés alapján a keletnémetek számára a Helmut Kohl kancellár ígérte virágzó vidékek (blühende Landschaften) valóban megvalósultak, az elhagyott gyártelepek helyén ugyanis kinőttek a vadvirágok. Kowalczuk ugyanakkor bemutatja, hogy politikailag ez az időszak nem járt a radikális pártok megerősödésével, amit viszont a szerző azon kijelentése árnyal, hogy a keletnémet tartományokban sokkal erősebb és autoriterebb fellépésű politikusok kormányoztak, a szerző ilyennek látja a korábban a Stasival is együttműködő Manfred Stolpe brandenburgi miniszterelnököt, illetve Kurt Biedenkopft, Szászország első miniszterelnökét is. A szerzői narratívát itt meglehetősen felszínessé teszi, hogy csupán nagyon röviden utal minden megemlített politikus esetében arra, hogy mitől tartja közéleti működésüket másnak, mint a nyugati tartományokat irányító kollégáikét.

Az NDK-ban szocializálódott keletnémetek közül sokan, miután elvesztették addigi életük kereteit, egyre inkább a múlt felé

fordultak. Kowalczuk állítása szerint így jött létre az általa kárhoztatott Ostalgie (szójáték a 'kelet' jelentésű Ost és a Nostalgie, 'nosztalgia' szavak összevonásával)⁷ jelensége, amelynek nyomán az emberek egy soha nem létezett NDK-ra emlékeznek vissza, amelyben nem is volt olyan rossz az élet. Ebben a konstrukcióban viszont elhomályosulnak a rendszer olyan diktatórikus elemei, mint a Stasi megfigyelőhálózata, a szabad véleménynyilvánítás ellehetetlenítése és az utazási korlátozások. Az alternatív, idilli NDK képe, a diktatúra tényének relativizálása gyakran a népszerű közszereplők megnyilatkozásában is jelen van. Kowalczuk ennek bemutatására többek között Jenny Erpenbeck német író és operarendező megszólalásait elemzi. Erpenbeck gyakran hivatkozik arra, hogy az NDK egy demokratikus kísérletkezdemény volt, amelyet ma már túl sötétnek látnak, a képeslapok mindig a berlini falat mutatják, de a mögötte zajló intenzív életet ritkán. Ugyanakkor az író nagyszülei és szülei is közel álltak a szovjet és a keletnémet vezető körökhöz, Kowalczuk szerint így Erpenbeck valójában egy „párhuzamos NDK”-ban élt, és nem reflektál arra a tényre, hogy ő maga kivételezett helyzetben volt.

A szerző az egykori keletnémet állam idealizálásának más formáit is bemutatja. Ezek szerint az NDK-ban társadalmi béke honolt, nem létezett sem rasszizmus, sem kirekesztés, a társadalmat alkotó kis közösségek pedig sokkal összetartóbbak voltak a szocialista rendszerben, mint manapság. Mélyelemzés helyett Kowalczuk két személyes történet megosztásával illusztrálja kételyeit: az egyikben az osztálytársát ért antiszemita inzultusokról számol be, a másikban pedig az értelmileg és testileg is akadályozott unokatestvéreinek kálváriáját mutatja be.

A történész az „Ostalgie” jelenségét az infantilizációval hozza összefüggésbe, véleménye szerint ugyanis a diktatúra a személyes szabadság kiteljesítésének, az egyéni döntéseknek és az önszerveződő kis közösségnek igen kevés teret engedett, a párt és az emberek kapcsolatát egyfajta ajándékozó-büntető szülő-gyermek kapcsolathoz hasonló dichotómiában láttatja, amelybe a pártállam igyekezett belekényszeríteni az állampolgárait. Ez

⁷ A kifejezést először 1992-ben egy százsz humorista, Uwe Steimle használta.

ellen az erős nyomás ellen csak kevesen voltak képesek védekezni. Erre a narratívára a szerző szerint ráerősít, hogy 1990 után olyan szlogenek lettek népszerűek, mint a „Helmut [Kohl], nimm uns an die Hand, führ' uns ins Wirtschaftswunderland” (Helmut, fogj minket kézen, és vezess bennünket a gazdasági Csodaországba).

Kowalczuk a keletnémetek vélt kiábrándulását és az AfD sikerit ezekből a történelmi tapasztalatokból vezeti le. Az erős állam iránti igényből, a személyes szabadság 1990 előtti hiányából, illetve a rendszerváltás utáni időszak sokkjából eredezteti az olyan oroszbarát, autoriter szellemű, a társadalmi homogenizációra törekvő, elitellenes pártok térnyerését, mint az AfD, a PSD/Die Linke (az egykori keletnémet kommunista párt utódpártja 2007 óta Baloldal néven indul a választásokon), vagy az újonnan alakított Bündnis Sarah Wagenknecht (BSW), amely lényegében egyetlen személyiség akarátára épül. A szerző ugyanakkor a véleményének árnyalásaképp megemlíti azt is, hogy a stabil és jól működő demokrácia megteremtéséhez az egykori NSZK-ban is kellett legalább tizenöt-húsz év, amelynek során az amerikai befolyás, a gazdasági növekedés és a társadalmi béke egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy egy stabil és jól működő rendszer alakuljon ki az országban.

Ehhez képest a keletnémet területeken a gazdasági növekedés hullámzóbb volt, a 2008-as gazdasági válság során pedig sokakban megrendült a kapitalizmus addigi működésébe vetett hit. Ehhez hozzájárult a 2015-ös menekültválság, amelynek során a keletnémet területeken, ahol jóval többen élnek különböző állami segélyekből, viszont jóval kevesebb a bevándorló, sokan attól tartottak, hogy végső soron a saját megélhetésük forog veszélyben. Mindemelllett Kowalczuk azt az érvet is felhossa, hogy a hagyományos pártok térvészítésének egyik oka, hogy azok Kelet-Németországban társadalmilag sosem tudtak annyira mélyen beágyazódni, mint a nyugati tartományokban, népességarányosan az ex-NDK területein jóval kevesebb párttagot találunk, mint nyugatabbra.

Kowalczuk lendületes és sokszor szenvedélyes nyelvezettű könyvének elején azt ígéri, hogy problémaközpontúan fogja

bemutatni Kelet-Németország 1989 utáni történetét, amely egy „másik” történet lesz az eddigi munkák narratívájához képest. Központi problémának azt teszi meg, hogy vajon miért utasítják el annyian a keletnémet területeken a liberális demokráciát, ezzel együtt a szabadságot? A viszonylag absztrakt kérdésfeltevést végső soron nem sikerül hiányérzet nélkül megválaszolni, ami talán abból is ered, hogy a könyv narratívája fogalmilag nincs mindenhol kellőképp megalapozva.

A szabadság fogalmával kapcsolatban Kowalczuk összefoglalja a legfontosabb filozófusok munkásságát, akiket alapul vesz saját szabadságkoncepciójához. A lista a klasszikusokat tartalmazza John Locke-tól John Stuart Millen át Karl Popper nyílt társadalom elméletéig és toleranciaparadoxonáig (amely szerint az intolerancia térnyerése végső soron felszámolja a toleranciát, ezért védekezni kell ellene). Ugyanilyen fogalmi megalapozás ugyanakkor nincs a demokrácia jelenségével kapcsolatban, amely azért problematikus, mert felvethető, hogy az AfD és az egyéb szélsőséges pártok szavazói valójában mást értenek demokrácián, mint a szerző, máshol húzzák meg annak határait.

A könyv négy részre tagolódik, ebből az első három tekinthető történeti elemzésnek, bár a statisztikai forrásokat Kowalczuk igen szelektíven adja meg, sokszor a 2019-ben a német újraegyesítésről megjelent *Die Übernahme* (Az átvétel) című könyvéhez utalja az olvasókat. A nyelvezet sokszor inkább esszéisztikus jellegű, a könyv utolsó része, amely az SPD/PDS/Die Linke-átmenettel, a BSW kelet-németországi népszerűségének okaival és az AfD felemelkedésével foglalkozik, már konkrétan inkább egy közéleti fejtegetéshez hasonlít, amelyben Kowalczuk továbbra is sokszor igen erősen fogalmaz, az AfD szavazóiról például kijelenti, hogy aki fasiszta pártra szavaz, az maga is fasiszta. Kérdés, hogy egy AfD-szavazó ezt a fajta nyelvezetet szembesítésként vagy megbélyegzésként éli-e meg, és hogy ez végső soron segíti-e egy osztálytársadalmi párbeszéd kialakulását arról a pártról, amelyet alaphoz is számos paradoxon jellemez, kezdve azzal, hogy vezetőinek többsége nyugatnémet származású, mégis jelenleg Kelet-Németországban érnek el jelentős sikereket?

Kowalczuk belekezd annak fogalmi körülhatárolásába is, hogy kit tekint pontosan keletnémetnek. A jó kérdéseket teszi fel magának, például hogy két, az NDK-ban felnőtt, majd nyugatra költözött szülő gyermeke tekinthető-e keletnémetnek, illetve ha a „keletnémetiség” egy közös tapasztalat alapján konstruálódik, akkor pontosan mi ez a közös tapasztalat. Amennyiben a válasz a diktatúra megélésében rejlik, az azért problémás, mert az AfD (és a Kowalczuk által oroszbarátnak és autoriter hajlamúnak tartott Die Linke is) különösen népszerű a fiatal választók körében, akiknek már csupán közvetett tapasztalataik lehetnek az államszocialista rendszerről. A szerző röviden utal rá, hogy a diktatúra tapasztalatai szerinte családi körben átadódnak a fiatalabb nemzedékeknek, de ez a kérdés sokkal bővebb és precízebb kifejtést igényelt volna, mint amennyi a könyvben szerepel.

Szintén említésre kerül, ám végül kidolgozatlan marad az a problémakör, hogy a nyugatnémet politikusok, értelmiségiek és a média milyen narratívát konstruált a keletnémetekről 1989 előtt és után. A szerző megállapítása szerint viszonylag keveset tudtak arról, ténylegesen hogyan működik az NDK, majd 1989 után azt a pozitív, ám hamis képet erősítették, hogy a vasfüggöny mögött minden német ellenálló és elégedetlen volt, akik végül a tüntetések végén ledöntötték a berlini falat. Ez a narratíva, bár az újraegyesítés harmóniáját szolgálta, végső soron azokat segítette, akik a diktatúra társutasai voltak, hiszen anélkül tudtak elbújni a szabadságharcos gondolat mögé, hogy szembe kellett volna nézniük tényleges tevékenységükkel.

Kowalczuk munkája összességében érdekes kísérlet arra, hogy a szabadság problémakörének szempontjából értelmezze az 1989 után a Németországi Szövetségi Köztársasághoz újonnan csatlakozó terület történetét. Manapság mintha ismét virágozni kezdene e terület kutatása, egyre több keletnémet származású tudós ír könyvet a téma aktualitásairól. A korábban felsoroltak mellett érdemes megemlíteni Steffen Mau berlini szociológus 2024-ben megjelent könyvét,⁸ illetve Christina Morina legújab-

⁸ Steffen MAU: *Ungleich vereint. Warum der Osten anders bleibt*. Suhrkamp, München, 2024.

ban megjelent munkáját.⁹ Az eddig felsorolt könyvek igen népszerűek lettek, alkotóik jelentős médiafigyelmet kaptak, és tagadhatatlanul tartalmazznak új felvetéseket (ilyen Oschmann esetében a nyelvi elemzés, vagy Kowalczuk kötetében a szabadság problémaköre), kérdéses ugyanakkor, hogy következtetéseikben találkozunk-e bármilyen alapvető újdonsággal, amely tíz-húsz évvel ezelőtt ne jellemezte volna a diskurzust. Ebből a szempontból egy új, a tudományos konszenzus felé mutató átfogó elemzés még mindig várat magára.

Németh Patrik

⁹ Morina személye azért is izgalmas, mert azon kevés keletnémetek egyike, aki egy nyugati egyetem professzora, jelenleg Bielefeldben tanít. Legújabb, a témával foglalkozó könyvére lásd: Christina MORINA: *Tausend Aufbrüche. Die Deutschen und ihre Demokratie seit den 1980er Jahren*. Siedler, München, 2023.

RIGÓ MÁTÉ

Csendes gyarmatosítók?

Kelet-közép-európai idegenlégiósok az indokínai háborúban

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.5>

Az alább közzétett néhány forrás a teljesség igénye nélkül vilant fel szemelvényeket arról, hogy miként került több ezer kelet-európai fiatal férfi a Francia Idegenlégión keresztül az indokínai háborúba 1945 után, illetve milyen sors várt rájuk, amennyiben sikerült hazatérniük az 1950-es évek első felében. Hogyan érintette a légiós rokon az itthon maradt családtagok életét, és milyen különbségek figyelhetők meg a sztálinista időszakban Kelet-Németország és Magyarország között az exlégiósok meg-, illetve elítélésében? A kérdés tágabb kontextusa a második világháború és a gyarmati, dekolonizációs háborúk egybefolyása, elsősorban kelet-közép-európai perspektívából. Bár ezek a konfrontációk már pusztán a részt vevő katonaság anyaországait tekintve is globális konfliktusoknak mondhatóak, beleértve az indokínai háborút is, a történetsszakma mégis hagyományosan a gyarmatosító ország (ez esetben Franciaország) szemszögéből ábrázolta ezeket, illetve újabban megjelent a gyarmatosítás ellen harcoló lakosság (Indokína esetében a vietnámi társadalom) szemszögének bemutatása is. A „vasfüggöny-mentalitás”, mely máig sokszor mesterségesen elválasztja egymástól Kelet- és Nyugat-Európa történetét, a dekolonizáció historiográfiáját is jellemzi, holott a kelet-európai bevándorlók a francia gyarmatbirodalom utolsó és nem elhanyagolható védelmezőit alkották. Elég csak Horn Gyula testvérére, Dobi István fiára, vagy Nicholas Sarkozy apjára, Sárközy Pálra gondolni, és természetesen azokra a kevésbé ismert légiósokra, akiknek életútját

Nové Béla és legutóbb Biró Aurél tárták fel példás alapossággal.¹ A közzétett források a légiósok magyar rokonságának levelezését, a Magyarok Világszövetségének dokumentumait, illetve a kevésbé ismert keletnémet és romániai magyar légiósok hányattatásait mutatják be.

A második világháború végét követő zavaros időszak kelet-közép-európaiak millióit sodorta Nyugat-Európába katonaként, menekültként, elűzött német kisebbségként, vagy munkatáborokból szabadultként. (13. dokumentum). A szövetségesek által ellenőrzött hadifogoly- és menekülttáborokban gyakran méltatlan körülmények és éhezés fogadták a „dipiket” (displaced person), akik közül sokan azért sem akartak hazatérni, mert féltek a világháború során elkövetett tetteikért való megtorlástól. Mások, mint például az erdélyiek vagy a vajdaságiak, nem tudtak, vagy nem akartak a polgárháború-szerű viszonyok közé visszatérni, és egy velük szemben ellenséges állam nemzeti kisebbségeivé válni. Sokan szerettek volna Kanadába vagy az Egyesült Államokba kivándorolni közülük, de erre csak sokéves várakozás után nyílt lehetőség, és akkor sem mindenkinek. A Légióba belépők másik csoportját azok alkották, akik a szovjet megszállás alá került Kelet-Európából indultak Nyugatra 1945 után. Nem csak Kelet-Európából hagyták el tömegesen fiatalok otthonaikat – sokan kerültek a Légióba Németország nyugati megszállási övezeteiből is a kilátástalanság, a munkanélküliség elől menekülve.

A sztálinista időszakban a szovjet blokk vezetőit kényelmetlenül érintette állampolgáraik részvétele az indokínai háborúban, amire vietnámi történészek „francia háborúként” hivatkoznak (a későbbi, amerikai háborúval párhuzamba állítva azt). Az első ellentmondás ideológiai természetű volt, hisz a keleti blokk államai a francia „imperializmus” ellenségeiként állították be magukat, és sajtójuk nap mint nap ostromozta az indokínai háborút, és beszámolt a francia munkásság sztrájkakcióiról, amelyekkel a háborús szállítmányok ellen tiltakoztak. Ezzel együtt a magya-

¹ BIRÓ Aurél: *Magyarok a Francia Idegenlégióban. Az indokínai háborúban (1946–1954) elesettek és a túlélők emlékezete. Adattár a magyar légiósokról.* [k. n.], Budapest, 2024; NÓVÉ Béla: *Patria nostra. '56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban.* Balassi Kiadó, Budapest. 2016.

rok, németek, románok és más kelet-európaiak szerepvállalását „Indokina poklában” könnyen el lehetett hallgatni a sajtóban, ahogy a magyar kommunista újságok tették, vagy lehetett egyedi, kivételes esetként, elrettentésként tálnalni a fiatalok szerepvállalását.

A fejtörést leginkább a háború második, 1950-ben kezdődő szakasza jelentette a kelet-európai kormányoknak. 1930-ban Ho Si Minh sikerrel egyesítette (hongkongi emigrációból) az Indokínai Kommunista Pártot, azonban a második világháború végével feloszlatta azt, hogy széles, nemzeti koalíciót hozzon létre a francia fennhatóság elleni küzdelem mellett. Ezzel a lépéssel a vietnámi vezető ugyan eltávolította magát az őt ekkoriban amúgy is elsősorban ázsiai szabadságharcosnak és nem kommunistának tartó Sztálintól, a hadszíntéren viszont jelentős sikereket aratott, és elérte azt is, hogy a vietnámi társadalom jelentős többsége őt tartsa legitim vezetőnek. A fordulatot mégis a kínai polgárháború hozta el Indokínában. 1949-re a kommunista oldal sikerrel zárta le a polgárháborút Kínában, és Mao Ce-Tung nagy erővel szállt be a franciák, illetve vietnámi szövetségeseik elleni háborúba Ho Si Minh oldalán. Erre válaszul Sztálin is elismerte Ho Si Minht mint kommunista vezetőt, és erre utasította a kelet-európai országok kormányait is, amelyek szinte egy időben, 1950 első hónapjaiban elismerték Vietnám függetlenségét. Bár a kínai katonai szakértők, a vietnámi egyenruhában harcoló kínai katonák és a hadiszállítmányok jelentősebbek voltak, mint a Szovjetunió és kelet-európai szövetségesei által nyújtott támogatás, a háborúnak ebben a szakaszában fontos szerepet játszott a kelet-európai légiósok dezertálása is. Az egyik jutalom, amit a vietnámi fél kilátásba helyezett a dezertálók számára, az a hazatérés volt. Bár nyugati emigráns szervezetek tiltakoztak amiatt, hogy Franciaország nem tett lépéseket azért, hogy az idegenlégiósok egy Vietnámmal kötött fogolycsere-egyezmény keretében Franciaországba térjenek haza, ennek több akadály is mutatkozott. Egyrészt a légiósok többsége nem volt francia állampolgár, másrészt sokan azért sem szerették volna a franciáknak való kiadatásukat, mivel ez újabb bevetést jelentett volna egy rendkívül magas áldozatokat szedő háborúban, hisz legtöbbjük még nem

töltötte ki az ötéves szolgálati időt, és sokakat – vészhelyzetre hivatkozva – ezután se engedett leszerelni a Légión.

Az idegenlégiosok hazaengedésében szerepet játszott a kelet-német vezetés, különösen a Német Szocialista Egységpárt ifjúsági tagozatának akkori vezetője, Erich Honecker is, aki részben az Indokínában harcoló németek hazatelepítésével alapozta meg későbbi vezetői karrierjét (4. dokumentum). A légiosok közel felét németek, ráadásul nagyjából munkás származásúak tették ki. Tömeges átállásuktól, amelyre Honecker és a keletnémet szakszervezetek (3. dokumentum) alább közzétett felhívásai is buzdítanak, a francia pozíciók megrendülését várta a vietnámi vezetés. A német légiosok magas arányán kívül az is segítette a hazatérésükről szóló megegyezést, hogy számos olyan német munkásmozgalomhoz kötődő katona is harcolt Vietnámban, akik még 1939 előtt csatlakoztak a Légiónhoz, hogy a náci Németország ellen foghassanak fegyvert. Erwin Borchers szerepe különösen fontos volt. Az egykor nyomdászként dolgozó szocialista Borchers már közvetlenül a második világháború után átállt Ho Si Minh oldalára, vietnámi nőt vett el, megtanulta a nyelvet, és Ho Si Minh a „Harcos” (Chien Sy) nevet adományozta neki. Borchers a vietnámi vezető egyik korai bizalmasává vált, és szerepet játszott az egykori elvtársaival, a keletnémet kommunista vezetéssel való kapcsolatfelvételben is.

Ahogy a közzétett források is utalnak rá, számos eltérés mutatkozott a kelet-európai országok Vietnámmal kapcsolatos külpolitikai aktivitásában a sztálini korszak alatt. Míg az elszigetelt NDK már ekkoriban a diplomáciai izolációból való kitörés lehetőségének látja a harmadik világ felé nyitást, a térség többi országa számára ez korántsem jelentett prioritást, bár Sztálin biztatására elsősorban Koreát, másodsorban Vietnámot is támogatta a szövetséges tábor orvosi szállítmányokkal, szakértői és orvosdelegációkkal, fegyverekkel, illetve diákok befogadásával. Az NDK, Magyarországgal és Romániával ellentétben, az 1950-es évek elején nem a hazatért exlégiosok társadalmi izolációját választotta, hanem felhasználta őket az NSZK-val való versengésben, illetve az imperializmus elleni hazai propagandában (2. és 6. dokumentum). Mivel az idegenlégiosok körülbelül fele német

volt, emiatt Ho Si Minh külön beszéddel fordult a vietnámi hadifogolytáborokból az NDK-ba hazaengedett volt légiósokhoz (5. *dokumentum*). A volt légiósoknak ennek megfelelően be kellett számolniuk indokínai tevékenységükről, elítélve a francia háborút. Volt ugyanakkor olyan német légiós is, akit feltehetően a vietnámi és kínai fogolytáborok német politikai komisszárjainak közbenjárására kizártak a hazatérés lehetőségéből (7. *dokumentum*).

A Magyar Dolgozók Pártjának vezetését is inkább a Franciaországgal folytatott pragmatikus kereskedelmi együttműködés és a Francia Kommunista Párttal való kapcsolatok bővítése foglalkoztatta, mintsem Ho Si Minh függetlenségi harcának felkarolása.² Mivel a térség államai, így Magyarország addig semmiféle kétoldalú diplomáciai vagy kulturális kapcsolatot nem ápoltak Vietnámmal, azokat újonnan kellett kiépíteniük, megfelelő szakembergárda és diplomaták nélkül. Magyarországnak több mint öt évébe telt, míg 1955-ben konzult küldhetett Hanoi-ba; ottani diplomatái pedig a pekingi nagykövetség alárendeltségébe kerültek, ami akaratlanul is reprodukálta Vietnám Kínához fűződő hagyományos alárendelt viszonyát.

Az 1950-es években szolgáló magyar nagykövetek és konzulok többségében a Magyar Kommunista Párt kevésbé befolyásos, alacsonyabb iskolázottságú, francia- és vietnáminyelv-tudás nélküli, munkásmozgalmi hátterű szárnyához tartoztak. Így tőlük semmilyen eredeti kezdeményezés nem érkezett a két ország közötti kapcsolatok elmélyítésére. Safrankó Emánuel konzul eredetileg malomipari munkás volt, a moszkvai Vörös Akadémia végzettje; Szkladán Ágoston kőművesként, Szobek András pedig asztalossegéd-képesítéssel került diplomáciai külszolgálatba. Egyedüli kivétel a frankofón újságíró, Gyáros László volt, aki az 1955 és 1957 közötti turbulens időszakban viselte a hanoi konzuli tisztséget.³

² KECSKÉS D. Gusztáv: A magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. In: HORVÁTH Sándor–KECSKÉS D. Gusztáv–MITROVITS Miklós: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Eötvös Loránd Kutatási Központ, Budapest, 2021. 409–414.

³ BARÁTH Magdolna–GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*. BTK TTI, Budapest, 2016.

A magyar–vietnámi kapcsolatok ellentmondásait jól példázta Dobi István miniszterelnök azonos nevű fiának hányatott életútja. Bár Dobi gyakran fogadta az 1950-es években Kelet-Európát bejáró vietnámi küldöttségeket, s Ho Si Minh is rendszeresen intézett hozzá születésnapj és újévi jókívánságokat, ifj. Dobi István egyike volt azoknak a kelet-európai fiataloknak, akik a második világháború után a Francia Idegenlégióba szerződtek és Ho Si Minh kommunistái ellen harcoltak. Apa és fia viszonya konfliktusokkal volt terhes. Talán ezzel magyarázható, hogy az idősebb Dobi nem túl nagy lelkesedéssel vette igénybe a Magyarok Világszövetsége és a Külügyminisztérium segítségét fia kiszabadítására (9–11. dokumentum). Igaz, a közbenjárást nehezítette, hogy kommunista nyomásra ekkoriban, 1948 elején váltották le a nyugat-európai külképviseltek diplomáit, amelynek a Dobit segíteni próbáló Ács Tivadar ideiglenes MVSZ-alelnök is áldozatul esett. Saját visszaemlékezése szerint Dobi Vincent Auriol francia szocialista köztársasági elnöktől kérte fia szabadon bocsátását – ennek azonban a francia külügyminisztérium konzuli és központi irattárában nincs nyoma. Az Idegenlégió, a korabeli magyar sajtóban terjedő hírekkel ellentétben (14. dokumentum), nem bocsátotta haza katonáit az anyaországból érkező petíciók hatására, és a fiatakorú légiósokat sem bocsátotta el kötelékéből. Dobi ezzel kapcsolatos visszaemlékezése jó példa arra, hogy a légiósok, illetve családjaik hogyan próbálták különféle, éppen hasznosnak tűnő ideológiai meggyőződéssel palástolni az indokínai zsoldosmúltat. Ifj. Dobi, illetve politikus apja esetében „moszkvai rádió” hallgatása miatti horthysta megtorlás előli menekülés jelenik meg mint meglehetősen átlátszó indoklás:

Éjszaka hangos szóra riadok fel, feleségem szinte acsarkodva beszél a konyhában. Irgalmatlanul szidalmaz valakit, óvatosan kinézek, látom, hogy senki idegen nincs itt, Pista fiammal van valami baj. Éjszakai rádióügyeletes volt az olajgyárban. Egyik barátjával a moszkvai rádiót hallgatták, közben berepülés volt az ország területére, a budapesti rádió leadta a jelzéseket, fiunk mással volt elfoglalva, elmulasztotta a gyár riasztását. Az üzem vezetője és igazgatója tetten érte őket, nyomban intézkedett, hogy a gyár katonai őrsege vegye őrizetbe a két fiút. Valami ide-

iglenes helyre zárták őket, azzal, hogy reggel majd elviszik, katonai bíróság elé kerülnek. Ismerősök segítségével megugrottak az őrizetből, s fiunk most azért jött, hogy bejelentse, mi történt, elbúcsúzzon tőlünk, világgá indul. Hogy hová, azt nem tudja. De máris indul, nehogy itthon találják, ha a gyárban közben felfedezték a szökését, és üldözésére indultak.

– Ne haragudjék – mondja nekem –, amit tettem, azzal még nehezítettem apám amúgy is nehéz helyzetét, de segíteni nem tudok már, a bíróság kezébe pedig nem adom magam, még ha az atyáuristen kívánná, akkor sem.

Tehetetlen és elkeseredett vagyok, káromolom a könnyelműségét, pofon ütném, de az anyja közénk áll, a fiú pedig annyit mond:

– Én csak tiltott híreket hallgattam, mi az én bűnöm ezeknek a szemében ahhoz képest, amit apu csinál?⁴

A nyugati emigrációba került kelet-európaiak, így magyarok esetében ezzel ellentétben az antikommunista motiváció kiemelése jelentett elismerést – nem meglepő tehát, hogy sok emlékirat a globális bolsevizmus elleni küzdelem állomásaként keretezte át az indokínai háborús szerepvállalást.⁵ Ennek az antikommunista narratívának a keleti blokk 1989 utáni összeomlása újabb lendületet adott. Ezzel szemben Sárközy Pál magyarul is megjelent memoárja, számos túlzása ellenére, őszintének mondható annyiban, hogy a légiohoz csatlakozásból nem próbál erényt kovácsolni, vagy egy ideológia mögé bújni, hanem lerészegedését okolja, és azt emeli ki, hogy ezzel tudott legkönnyebben a megszált Ausztriából Párizsba jutni.⁶

A forrásokból kitűnik az itthon maradt női rokonok – anyák, testvérek és feleségek – szerepe a légiosokkal, illetve a francia és hazai hatóságokkal való kapcsolattartásban (12. és 14. dokumentum). A családi szolidaritásra hivatkozva a nők könnyebben mentesíthették magukat az ideológiai alapú megtorlás alól,

⁴ DOBI István: *Vallomás és történelem II.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1962. 234.

⁵ Michael KAPONYA. *Die Fremdenlegion in Indochina: Kriegserinnerungen und ein geschichtlicher Überblick.* Epee Edition, Kehl, 2016; János KEMENCEI. *Légionnaire, en avant: de Budapest 1942, à Sidi-Bel-Abbès 1962.* [Légiós, előre: 1942 Budapesttől 1962 Sidi-Bel-Abbésig] Atlante éd., Saint-Cloud, 2000.

⁶ Pál SÁRKÖZY: *Egy teljes élet.* Kossuth Kiadó, Budapest, 2011.

mint a férfiak, emiatt szerepük különösen fontos volt a légiósok hazatéréséért, zsoldjuk és megtakarításaik kifizetéséért való lobbizásban. Sok kelet-közép-európai nő már az 1945 és 1949 közötti átmeneti időszakban kereste nyugati légiósok ismerettségét, és ezeket a társkeresési kísérleteket még a kommunista vezetés alá került Magyarok Világszövetsége se próbálta megakadályozni. Ugyanakkor – ahogy az egyik mellékelt forrásból látszik –, megpróbálták a politikailag lojális nőkkel összehozni a légiósokat, hisz, ahogy a szövetség titkára kiemelte: „kellemesebb egy demokratikusan gondolkodó művelt kislány levelét olvasni, mint holmi kalandornőkkel levelezni” (12. dokumentum). A nők szerepet játszottak a Vietnámmal való korai kapcsolatok kiépítésében is, mintegy ellentételezve a német férfiak szerepvállalását a háború ellenséges, francia oldalán. Ahogy egy keletnémet postás vietnámi kolléganőjéhez írt, cenzúrázott levele mutatja, a keletnémet szakszervezeti és pártvezetés fontosnak érezte, hogy hétköznapi „dolgozók” közötti kapcsolatokként is megjelenjen a diplomáciai szintű kapcsolatfelvétel, még akkor is, ha kevés valódi barátság szövődött is vietnámiak és kelet-európaiak között (1. dokumentum). E levélből az is kitűnik, hogy az állampárt üzeneteit a második világháborúról és a német munkásmozgalom történetéről nem hibátlanul kódolták a dolgozók.

A levéltári források átírásában Pia Katharina Horn segített, míg a német forrásokat (1–8. dokumentum) Lengyel Alexandra fordította magyarra. A magyar légiósok levelezése számos helyesírási hibát tartalmaz, amelyeket az érvényes helyesírási szabályok szerint javítottunk. Az 1. dokumentumban a szögletes zárójelek közötti szövegrészek a névtelen cenzor beszurásait jelölik, míg az áthúzások – értelemszerűen – a végleges verzióból a cenzor által kihúzott részeket. A további levelekben az érthetetlen, illetve olvashatatlan szavakat szögletes zárójelben kérdőjellel [?] jelöltük. Szögletes zárójelbe tett három pont [...] jelöli az egyes levelekben megadott magáncímeket. Az egyes dokumentumok értelmezésével kapcsolatban felmerülő szükséges kiegészítő információkat az adott forrás címe alatt dőlt betűvel közöljük.

Dokumentumok

1. dokumentum

Egy keletnémet női postahivatali dolgozó, Liesbeth B. cenzúrázott levele Nguyen-Thi-Lam vietnámi élmunkásnőhöz

Bundesarchiv (BArch), DY 34, 5613 A

Gera, 1955. augusztus 10.

Kedves Kolléganőm,
Nguyen Thi Lam!

Kézhez kaptam 1955. június 10-i kedves levelét, és szívből köszönöm sorait, melyek számomra különleges megtiszteltetést, valamint elismerést és jutalmat jelentenek az eddig végzett építő munkáért a munkások és parasztok hatalmának államában. Mélyen megihatottak harcostársaim kedves sorai, ezért engedje meg, hogy életemről néhány szót ejtsek.

1913-ban, munkásgyermekként születtem, és [az 1914–1918-as első világháború miatt] szomorú gyermekkorom volt. Iskolás éveim során tanúja voltam annak, hogyan küzd a munkásság folyamatosan a fennmaradását veszélyeztető állandó fenyegetésekkel szemben. Szabadidőmet a munkásifjúság körében töltöttem. A náci állam és a fasiszták hatalomra kerülése után hamar a szabadságért vívott harcban találtam magam, melyet ~~sajnos néhány akkori munkásvezető gyengesége miatt~~ a fasiszták könnyedén elnyomtak és elraboltak tőlünk. Szeretett gyermekeimmel nyomorban és ínségben éltem a második [világ]háború alatt is, míg végül a [dicsőséges] szovjet hadsereg megszabadított bennünket a fasizmustól, és kezdetét vette a romokból való gigantikus újjáépítés időszaka.

Aktívan bekapcsolódtam a munkába a gerai főpostán mint kézbesítő, és hamar felismertem, hogy a békéért és egységért folytatott harcban a legerősebb fegyver egy egységes, a munkás-ság kezében lévő szocialista sajtó. E felismerés jegyében négyszer kaptam meg az aktivista kitüntetést, és 1955-re ismételten méltán jelöltek erre az elismerésre.

Békés építőmunkánk gyümölcse beérik: köztársaságunk élet-színvonala évről évre javul szeretett elnökünk, Wilhelm Pieck⁷ vezetése alatt.

Árcsökkenések, adókedvezmények, lakásépítések, óvodák, úttörőtáborok, üdülőhelyek, kulturális intézmények és egyéb szociális létesítmények jöttek létre. Én magam például az elmúlt években nyaralhattam a Szász Svájcban⁸ és a Balti-tengernél, és 1955. július 23. és augusztus 8. között a nemzetközi nyaralási csereprogram keretében repülőgéppel utaztam baráti országunkba, a Bolgár Népköztársaságba, Szófiába.

Mindez régen, különösen a háború alatt, elképzelhetetlen lett volna. Ezért mindnyájunk közös kívánsága – a koncentrációs táborban elhunyt [meggyilkolt] Ernst Thälmann⁹ szellemében – hogy világ proletárjai egyesültek: [éljetez minden néppel békében és barátságban!]

Aláírás

Géppel írt és kézírással javított eredeti dokumentum, 1955.

⁷ Wilhelm Pieck (1876–1960) német kommunista politikus, az NDK 1949-es megalakulása után haláláig az állam első elnöke.

⁸ Szász Svájc (Sächsische Schweiz) a mai német–cseh határnál fekvő, különleges sziklaformációiról híres kirándulóhely.

⁹ Ernst Thälmann (1886–1944) német kommunista politikus, 1929 és 1933 között Németország Kommunista Pártja (KPD) főtítkára. 1944. augusztus 18-án – Hitler parancsára – agyonlőtték a buchenwaldi koncentrációs táborban.

*2. dokumentum***Werner Stage egykor Vietnámban harcoló keletnémet légiós levele a Vietnámi Demokratikus Népköztársaság Hadseregének Parancsnokságához**

BArch, DY 34, 5613 A

Jüterbog, 1954. szeptember 4.

A Vietnámi Demokratikus Népköztársaság Hadseregének Parancsnokságához

Kedves Harcostársak!

A vietnámi fegyverszünet: A kemény háború, minden szenvedésével együtt, véget ért, és egy új korszak kezdődött szeretett országuk számára, a rehabilitáció ideje. Mi, akik korábban a Francia Idegenlégió harcosai voltunk, majd később a vietnámi Népi Hadseregben harcoltunk, örömmel látjuk, hogy népük elérte a békét, azt a célt, amelyet hosszú és kemény évek során keresett. De mi nem felejtettük el az ígéretünket sem, amelyet az Önök zászlói előtt tettünk, hogy mindig a béke partizánjaiként és a népek közötti barátságért harcolunk. Legnemesebb kötelességünk, hogy beszéljünk népünknek az Önök harcáról, és küzdjünk a mi szeretett országunk újraegyesítéséért is.

Úgy gondolom, hogy mi, akik Önöknél új emberekké váltunk, a munka és az újjáépítés polgárai, nagy felelősséget viselünk, hogy végső győzelemig tartó harcot vívjunk. A vietnámi nép esélyt adott több ezer németnek, akik még az imperialista oldalon harcoltak, hogy megmentseik életüket, és hazatérjenek országunkba. Hálásan köszönöm mindezeket a tetteket. És újra megígérem maguknak, hogy mindig az maradok, akivé Önöknél lettem.

Sokan közülünk megértették, hogy Önök sokat segítettek népünknek az újraegyesítésért folytatott harcban. Nagy mozgalom indult a munkások és az értelmiség körében, hogy segíteni tudjanak Önöknek.

Itt, a demokratikus Németországban, szolidaritási szervezetet hoztunk létre a vietnámi és a koreai nép számára.¹⁰

Géppel írt eredeti dokumentum, 1954.

3. dokumentum

A harmadik Világszakszervezeti Kongresszus felhívása

BArch, DY 34, 5613 A

Bécs, 1953. október 20.

Minden német katonának a francia gyarmati erők soraiban!
Minden német idegenlégiosnak!
[...]

Társaim!

Önökhöz fordulunk, szüleik, feleségeik, testvéreik és barátaik, valamint minden dolgozó nevében:

Ez a szörnyű és áldozatokkal teli háború, amelyben részt vesznek, csupán a nagy francia és amerikai cégek, bankok és ültetvényesek érdekeit szolgálja. Ugyanezek a hatalmak azok, amelyek ma is a német nagytőkével együtt megakadályozzák szeretett német hazánk újraegyesítését. Az Önök részvétele ebben a háborúban nemcsak Vietnám ellenségeit segíti, hanem Németország ellenlábasait is. Ismerjék fel a tévedésüket! Cselekedjenek tisztességes németekként!

¹⁰ A Nemzeti Front Nemzeti Tanácsa (Nationalrat der Nationalen Front) mellett működő, 1950-ben létesített Korea Segélybizottságot (Korea-Hilfsausschuss) a Német Szocialista Egységpárt (SED) vezetésének 1954-es döntése alapján szervezték át Szolidaritási Bizottság Koreáért és Vietnámért (Solidaritätsausschuss für Korea und Vietnam) néven.

A német nép azt mondja Önöknek:

Kövessék azon ezer társuk példáját, akik már Önök előtt csatlakoztak a vietnámi felszabadító hadsereghez, és hazatértek szeretett hazájukba!

Gondoljanak családjukra, amely évek óta vágyakozik és vár Önökre!

Már sok egykori idegenlégiós katona visszatért szeretett német hazájába. Most újra a családjuk körében élnek és tisztességes munkásként élik életüket.

Ezért vessenek véget részvételüknek ebben a tisztátalan háborúban!

Tegyék le a fegyvert, és így megnyithatják maguk előtt az utat a német haza felé!

A teljes német delegáció a 3. Világszakszervezeti Kongresszuson

aláírta: Herbert Warnke

Géppel írt eredeti dokumentum, 1953.

4. dokumentum

Felhívás a Vietnámban harcoló német idegenlégiósokhoz

BArch, DY 34, 5613

Német katonák Vietnámban!

A német ifjúság nagy figyelemmel kíséri a vietnámi nép harcát Ho Si Minh vezetésével a francia imperializmus és annak zsoldoshadserege ellen.

A francia háborús fogság nehéz helyzetét kihasználva, a francia imperializmus ügynökei Önöket is arra kényszerítették, hogy csatlakozzatok az idegenlégióhoz. Azonban a továbbiakban a lé-

gióhoz tartozásuk nem összeegyeztethető nemzetünk jövőjével és tisztességével.

A francia imperialisták, akiknek a szolgálatában az életüket kockáztatják, azok, akik a német egység és béke ellenségei. Mint az amerikai imperializmus segédjei és üzleti partnerei, segítenek Nyugat-Németország gyarmattá tételében. Ugyanezeket a terrorintézkedéseket alkalmazzák a hősiess viétnámi néppel szemben, amelyek célja, hogy megakadályozzák népünk felemelkedését a békés nemzetek közé. Mindeközben Németországban egyre erősebbé válik a nép ellenállása.

Az ellenállás központja a Német Demokratikus Köztársaság Nemzeti Frontja.¹¹ Ők elkötelezettek amellett, hogy minden demokratikus és hazafias erőt mozgósítva, amelyek a Német Demokratikus Köztársaságban gyökereznek, felszabadítsák Németországot az amerikai, angol és francia imperializmus elnyomása alól.

1950 pünkösdjén Berlinben, Németország fővárosában, a háborúra uszító amerikaiak és azok cinkosai ellenében több mint ötszázezer fiatal német békeharcos vonul fel.¹² Ők megmutatják az imperialistáknak, hogy a német ifjúság eltökélte, hogy kiharcolja Németország egységét és nemzeti függetlenségét.

Németország nem sülyedhet gyarmati szintre. Nem szabad, hogy a fiatalok hátat fordítsanak hazájuknak azzal, hogy továbbra is a légióban maradnak.

Csak az a közös ellenség kell, hogy meggyőzze Önöket, hogy a német nép és a hősiess viétnámi ifjúság igazságos harcot vív a saját országuk nemzeti függetlenségéért, és hogy minden német

¹¹ A magyar Hazafias Népfronttal párhuzamba állítható politikai gyűjtőszervezet. 1949. október 7-én alapították, a Népi Kongresszusból (Volkskongreß) alakult ki, amely a Szovjet Megszállási Övezetben (SBZ) működő politikai pártok és tömegszervezetek gyűjtőszervezete volt az SED vezetése alatt. Jelszava a „Minden becsületes német összefogása” (Sammlung aller aufrechten Deutschen) volt.

¹² A *Szabad Nép* beszámolója szerint a tervezett 500 000 helyett 700 000 tüntető jelent meg az 1950. május 27-i tüntetésen. KENDE Péter: Hétszázezer német fiatal diadalmas béketüntetése a berlini Ifjúsági Találkozóán. *Szabad Nép*, 1950. május 31.

számára méltatlan, hogy továbbra is zsoldos szolgálatot teljesítsen ezen nép ellen.

Ismerjék fel, hogy a Német Demokratikus Köztársaság kormánya felkínálta Önöknek a visszatérés lehetőségét népünk körébe. Bárki, aki most elhagyja az idegenlégiót, élhet a Német Demokratikus Köztársaság amnesztiájával és otthon munkát, kenyeret talál.

Mi, kétmillió fiatal német nevében, felhívjuk Önöket:

Ne hagyják magukat tovább zsoldosként kihasználni a vietnámi nép ellen!

Fordítsák fegyvereiket Németország ellenségei, a francia, angol és amerikai imperializmus kiszolgálói ellen!

Menjenek egyénileg és közösen, fegyvereikkel együtt, a vietnámi szabadságharc katonáihoz, ahol már sok volt német légióst találni!

Küzdjenek a vietnámi nép elnyomói ellen!

Ezzel a harccal Nyugat-Németország imperialista elnyomói ellen is harcolnak!

Fogadják el a Német Demokratikus Köztársaság kormánynak ajánlatát! Térjenek haza! A Német Demokratikus Köztársaságban az ifjúság számára minden területen lehetőség van a társadalmi felemelkedésre!

Német katonák, Kína példája megmutatja, hogy a világ fejlődését nem lehet megállítani!

Az imperialisták oldalán csak a tömegsír vár Önökre!

Vessenek véget a zsoldoslétnek!

Ha a vietnámi nép francia imperializmus alóli felszabadításáért harcolnak, akkor egyben Németország szabadságáért és jövőjéért is fegyvert fognak.

A Szabad Német Ifjúság Központi Tanácsa

aláírta: E. Honecker

Géppel írt eredeti dokumentum, dátum nélkül [1951–1952]

5. dokumentum

Ho Si Minh üdvözte a hazatérő idegenlégiósoknak

BArch, DY 34, 5613 A

Kedves Barátaim!

Most már elégedettek lehetnek, hogy véget vetettek annak a kevésbé tisztességes szerepnek, amit a francia gyarmati uralom szolgálatában töltöttek be a vietnámi nép ellen, és hogy hamarosan újra otthon lesznek szüleiknél, feleségüknel és gyermekeiknél.

Míg itt tartózkodtak nálunk, igyekeztünk a lehető legkedvezőbb anyagi körülményeket biztosítani az Önök számára. Ha nem volt minden tökéletes, az a francia gyarmati uralkodók hibája, akik mindenáron igyekeztek nekünk szenvedést okozni. Ennek ellenére azt kérjük, bocsássonak meg nekünk.

Ne feledjék el távozásukkor elmondani korábbi bajtársaiknak az idegenlégióban, hogy mit kell tenniük. Ügyeljenek hazautazásuk során a példamutató önfegyelemre, hogy mindenütt azt mondják: „Kiváló fiatalok”, és hogy emléük jó és tartós maradjon. Ha hazaérnek, üdvözlőjük családjukat Vietnám népe nevében.

Azokat, akiknek idős szüleik és kisgyermekük vannak, kérjük, üdvözlőjük őket Ho bácsi szívélyes üdvözetével.

Viszontlátásra hát, kedves barátaim, fiataljaim, kívánok mindenkinek jó utat, jó egészséget.

Ho Si Minh!

*Géppel írt, német nyelvű eredeti dokumentum, dátum nélkül
[1951–1952]*

6. dokumentum

Egy német légiós élménybeszámolója

BArch, DY 34, 5613

Egy nagyobb helyőrségnél tartózkodtam, amelynek neve Jen Cu Ha volt.¹³ Az helyőrségünk 43 európai és 13 francia katonából állt. Azonban közülünk a legtöbben németek voltak. Minden katonai támaszpontnak egy szektort őrizve kellett járőrszolgálatot teljesítenie, így szinte mindennap a közeli falvakban kóboroltunk. De mindig eredménytelenül. Többnyire a vietnámi hadsereg partizánjai futásra kényszerítettek minket. Így már az első két napon veszteségeink voltak. Egy cseh bajtársunk haslövést kapott, és a kórházban meghalt, egy német pedig comblövést. A felszerelésünk napról napra egyre rosszabb lett, mivel nem kaptunk utánpótlást. Folyamatosan vártuk, hogy a levegőből ételt kapjunk, de sajnos hiába. Nagy örömeinkre két Dakota típusú repülő¹⁴ látunk megérkezni a helyőrségünkhöz, és készülni kezdtünk, hogy begyűjtsük azokat a ládákat és dobozokat, amelyeket ledobtak. De amikor odaértünk a ledobóhelyhez, csak káromkodás és szitkozódás hallatszott, mivel lőszert és hadianyagot kellett cipelni. Így a hangulatunk és morálunk nagyon visszaesett. Az összes környező helyőrséget elfoglalta a vietnámi felszabadítási hadsereg, és mi is minden pillanatban támadásra számítottunk. Az éjszaka folyamán, december 5–6. között, elérkezett a pillanat. Pontosan éjfélkor pokoli támadás vette kezdetét. Géppuskáink már az első néhány percben besültek, és egy óra kemény harc után a helyőrségparancsnokunk leállította a tüzet. De senki sem merészkedett ki a bunkerekből. Én is félttem. Amikor végül óvatosan kijöttünk, épp az ellenkezőjét tapasztaltuk, mint amit a légióban mondtak

¹³ Yen Cu Ha helyőrsége ellen 1951. június 5-én indítottak támadást a Viet Minh csapatai. A helyőrség több ízben gazdát cserélt, végül az Idegenlégió csapatainak sikerült visszafoglalnia azt.

¹⁴ A Dakota a Douglas Aircraft Company által kifejlesztett utas- és teherszállító repülőgép volt, amelyet széles körben használtak a második világháborúban csapat- és teherszállító feladatokra is. A gép licence alapján Japánban és a Szovjetunióban is gyártottak Dakota típusú repülőgépeket.

nekünk. Ahelyett, hogy levágták volna a fejünket és megkínoztak volna minket, a sebesültjeinket azonnal kórházba szállították. Igen, jól felfegyverzett katonákat láttunk, akik olyan fegyelmet és morált mutattak, amit a gyarmati csapatok nem tudnak felmutatni. Nem lázadók és banditák voltak, hanem férfiak, akik a békéért és a függetlenségért, országuk boldogságáért és jólétéért harcoltak.

Heinz Vendeki

Géppel írt eredeti dokumentum, dátum nélkül [1952–1953]

7. dokumentum

Jellemrajz Wolfgang Rix vietnámi fogságba esett német származású idegenlégiósról

BArch, DO 1 9125

A bizonytalan szerzőtől származó jellemzés egy vietnámi fogságba esett német légiós Kelet-Németországba való hazatérésével kapcsolatban elemzi Rix viselkedését.

Korábban Rix elégedetlen volt a kínai vezetőkkel és a kormánnyal. Fegyelmetlen volt és elégedetlen a helyzetével, nem mutatott érdeklődést a megbeszélések, és ideológiai képzések iránt, vagy hogy bármi pozitívat tegyen.

Azt mondta: „nem vagyok kommunista”. Szimpatizált a rossz elemekkel, és támogatta a téves nézeteiket.

Miután tanulmányozta az ázsiai és csendes-óceáni békekonferencia dokumentumait, javult a magatartása. Ellentétben a korábbiakkal, most már elégedett a jelenlegi életével, és jobb fegyelmet tanúsít. Azonban még mindig ingadozó a viselkedése. Néha jól viselkedik, néha kevésbé.

Géppel írt eredeti dokumentum, dátum nélkül [1951–1952]

8. dokumentum

Bucsi László légiós, ifj. Dobi István által is aláírt levele a Magyarok Világszövetsége részére

HU-MNL-OL, P 975, 137 d. 28/c. tétel

Saigon, 1947.12.4.

Mélységesen Tisztelt Alelnök Úr!

Megkaptam nov[ember]. 21-én keltezett levelét, amelyből a felvilágosításokat a többi magyar honfitársaim nevében is nagyon szépen köszönöm [...] Köszönöm azokat a képeslapokat is, amelyeket a címemre szíveskedtek elküldeni. Lehet, hogy még ezeket az újságokat, amelyeket már postára adtak, még itt, Indokínában kézhez kapom, de mindenesetre ezen levelem megkapása után ne küldjenek több csomagot, mer[t] a jövő év január végén, avagy febr[uár]. elején lejár az indokínai szolgálatom, és visszamegyünk állítólag Franciaországba vagy Afrikába.

Ezzel a visszamenéssel kapcsolatban van egy tervem, illetve tervünk, egy másik honfitársammal, amit Önökkel is szeretnék közölni. Tudniillik, ha Franciaországba megyünk vissza, akkor az az egyetlen elhatározásunk, hogy a legelső szökési alkalommal megszökünk.

Különben annak a honfitársamnak a neve, akivel a tervet elhatároztuk, Dobi István, a Dobi István volt földművelésügyi miniszter és a mostani Kisgazdapárt elnökének fia.

Most az Önök véleményét vagy tanácsát szeretnénk kérni. Melyik volna ajánlatosabb:

Átszökni Olaszországba és [?] keresztül Magyarországra?

Vagy egyenesen Franciaországon keresztül Németországba, és onnan tovább haza?

Avagy tudnak tenni valamit a magyar követség[en] Párizsban, [ha] civil ruhában elmennénk hozzájuk?

Mindenesetre az Önök tanácsát fogjuk tartani a legkedvesebbeknek, és lehetőleg azok szerint fogunk cselekedni.

Természetesen ez az ügy csak mi közöttünk fog maradni, nehogy valami baj következzen belőle.

Most többet nem írok, válaszukat várva maradunk harctársi tisztelettel és üdvözlettel:

Bucsi László
ifj. Dobi István

[Cím]

Kézzel írt eredeti dokumentum. Keltezése: 1947. december 4.

9. dokumentum

Ács Tivadar levele id. Dobi Istvánhoz

HU-MNL-OL, P 975, 137 d. 28/c. tétel

Doby [sic!] István úrnak,
államminiszter,
BUDAPEST
Simmelweiss-u. 1.

Kedves Barátom!

Mint bizonyra tudod, a vezetésem alatt álló Magyarok Világszövetsége¹⁵ igen intenzíven foglalkozik a francia gyarmati legióban szolgáló fiatal honfitársaink ügyével. Leszerelésük érdekében utóbb sikerült komoly eredményeket elérni, és hisszük, hogy a Te fiad leszerelése ügyében is történik döntés. Azonban fiad és egy-két fiatalkorú bajtársa igen türelmetlen, és bizalmasan elárulhatom Neked, hogy a szökés gondolatával foglalkoz-

¹⁵ Ács Tivadar (1901–1974) 1945-től 1948-ig vezette ideiglenes alelnökként az 1938-ban alapított Magyarok Világszövetségét mint a Külügyminisztérium munkatársa. 1948-ban a Külügyminisztériumban lezajló politikai fordulat során leváltották állásából.

nak, ami igen nagy kockázatot jelent, és teljesen kilátástalan. Tőlünk kértek tanácsot, és mi a leghatározottabban lebeszéltük és biztosítottuk őket, hogy ügyük a legjobb úton van, és közeli leszerelésük remélhető. Ez egyébként azok esetében, akik a szerződés aláírásakor még 18-ik életévüket nem töltötték, a legkomo-lyabb meggyőződésünk.

Tisztelettel arra kérünk, hogy ránk való hivatkozás nélkül, és anélkül, hogy ezt az értesítést vetted, légy szíves, fiadnak leg-sürgősebben repülőpostán levelet írni, és határozottan lebeszélni minden olyan lépésről, mely csak további szenvedéseket hozhat. Közöld vele, hogy több fiatalokú társát már leszerelték, és az ő ügye is elintézés alatt van.

Magánúton arról értesültem, hogy a külügyminisztérium in-tervenciója révén máris utasítás érkezett fiad csapatparancsnok-ságához, hogy megkülönböztetett figyelemmel legyenek iránta.

Igaz barátsággal:

/Ács Tivadar/ i. v. alelnök.

Géppel írt eredeti dokumentum, dátum nélkül [1948. január 7.]

*10. dokumentum***Id. Dobi István hivatalának levele Ács Tivadarhoz**

HU-MNL-OL, P 975, 137 d. 28/c. tétel

FÜGGETLEN KISGAZDA-, FÖLDMUNKÁS- ÉS POLGÁRI PÁRT
ORSZÁGOS KÖZPONTJA BUDAPEST, IV.,
SEMMEIWEIS-UTCA 1.
TELEFON: 182-260.
Elnöki Hivatal,

BUDAPEST, 1948. január 13.

Ács Tivadar ügyvezető alelnök úrnak, Budapest,

Kedves Barátom!

F. hó 7-iki leveledet igazán hálásan köszönöm. Fiamnak írtam, hogy most már legyen türelemmel, habár én is félek, nehogy valami meggondolatlanságot kövessen el.

Közben kinn Párizsban is a külügyminisztériumban intézik az ügy végleges befejezését.

Szíves jóindulatodat ismételten megköszönve, vagyok
szívélyes üdvözléssel:

Dobi István
országos pártelnök,
v. államminiszter.

Géppel írt eredeti dokumentum.

11. dokumentum

A földművelésügyi miniszter titkárának válasza a Magyarok Világszövetsége részére

HU-MNL-OL, P 975, 137 d. 28/c. tétel

Budapest, 1948. augusztus 5.

Magyarok Világszövetsége
t. Elnökségének,
Budapest.

Miniszter Úr fia ügyében intézett levelükre az alábbiakat hozom Miniszter Úr távollétében az ő megbízásából szíves tudomásukra:

Miniszter Úr István fia jelenleg Afrikában van.

Címe:

M.L.E. 31.196

D.C.R.E. C.P.2.

Sidi-Bel-Abesz

Algir. Afrik.

Da-nord.

Leszerelési okmányai rendben voltak, és úgy volt, hogy hazarendik, szabadságot is kapott, azonban a szabadság letelte után parancsnoksága mégsem engedte el.

Miniszter Úr nagyon kéri a t. Elnökséget, hogy amennyiben módjukban áll, szíveskedjenek fia mielőbbi hazahozatala érdekében lépéseket tenni és az eredményt vele közölni.

Tisztelettel

/dr. Kovács Géza/
miniszteri osztálytanácsos.

Géppel írt eredeti dokumentum.

*12. dokumentum***A Magyarok Világszövetségének levele F. Béla idegenlégióshoz
1949-ben**

HU-MNL-OL, P 975, 137 d. 28/c. tétel

1949. április 22.

Kedves Honfitársunk!

Március 27-én kelt levelét megkaptuk, és igyekszünk az abban foglaltakra válaszolni. Napilapokat keresőleg minden hónapban küldünk, de sajnos többen írják, hogy nem mindig kapják meg a küldeményt. Regények nem állnak rendelkezésünkre, s így azt nem küldhetünk, azonban igyekszünk többször napilapot küldeni.

A Magyar Vöröskereszt tudomásunk szerint csak hadifogolyügyekben jár el, azonban utánanézünk a dolgoknak, és felhívjuk az illetékesek figyelmét az Önök kívánságaira.

Kedves Honfitársunk! Ön, úgy látszik, az ott eltöltött egyhangú és örömtelen napok hatása alatt írja azt, hogy mi megvetjük Önöket. – Nem, mi csak a gyilkos hazaáruló fasisztákat és az ország rombolását elősegítő nyilasokat vetjük meg. Mi nagyon is megértjük az Önök helyzetét, és azért igyekszünk is lehetőségeinkhez képest segítségükre lenni.

Kívánságának, ami a levelezést illeti, máris eleget teszünk, egy kedves, művelt magyar leány címét közöljük Önnel, aki szívesen veszi fel a kapcsolatot idegenbe szakadt Honfitársunkkal. Nem orvostanhallgató, de valószínűnek tartjuk, kellemes lesz a vele való levelezés.

Címe: ZS. HEDVIG, Budapest, VII. [...] Írjon a címére, és Ő majd válaszol Önnek. Nem tartjuk megfelelőnek az újsághirdetés útján szerezni levelezőpartnert, mert esetleg olyan nők is írnának, akik csupán kalandvágyból vennék fel a kapcsolatot. Mi azt hisszük, Önnek kellemesebb egy demokratikusan gondolkodó

művelt kislány levelét olvasni, mint holmi kalandornőkkal levelezni. Ha van fényképe, levelében küldjön.

A csomagküldéssel kapcsolatban az a megjegyzésünk, ez az első eset, hogy valaki azt írja, mi nem engedünk be csomagot. Valószínűleg valami tévedés van, mert mi beengedünk csomagokat, csak az a kérdés, hogy az az ország, ahonnan Ön el akarja küldeni, beleegyezik-e a kiküldésbe. Erre vonatkozóan érdeklődjön az ottani hatóságoknál.

Válaszát várjuk, és amennyiben valami kívánsága lenne, forduljon hozzánk bizalommal.

Honfitársi üdvözlettel:

MAGYAROK VILÁGSZÖVETSÉGE
Vári Rezső titkár

Géppel írt eredeti dokumentum, 1949. április 22.

13. dokumentum

Magyar idegenlégiósok segítségkérése a Magyarok Világszövetségétől

HU-MNL-OL, P 975, 137 d. 28/c. tétel

27 névtelen idegenlégiós magyar fiú 1948. július 27-én kelt, a mai napon a Magyarok Világszövetségéhez érkezett levelének szó szerinti másolata.

Budapest, 1948. augusztus

Tisztelt Magyarok Világszövetsége! Bocsánatot kérek, hogy zavarom Önöket, de kezembe került az Önök címe, és többed-magammal elhatároztuk, hogy írunk. – Itten¹⁶ néha, amikor

¹⁶ Indokínában.

van egy kis időnk, összejövünk egy kicsit, ilyenkor énekelünk és beszélgetünk, de legtöbbször inkább vitatkozunk. A vita tárgya nem más, mint hogy miként fogunk hazajutni, de minél előbb, és hogyan, mert amit itt hallani híreket, azok nagyon rosszak. Volt már, aki hazament, többen is ismertük őt, tőle semmi hírt nem hallottunk, de mástól igen. Hogy amikor átlépte a határt, elfogták és nagyon rövid időn belül el is ítélték 10 évre. Meg hogy aki hazamegy, mind így jár. Most kérдем Önöket, meri kér[n]i valaki a leszerelését az ilyen hírek után? Ugye nem. Még ha meg is kérdeznék, akkor sem meri azt mondani, egyenesen, [...] Ugye senki sem meri kérni? Önöknek pedig udvariasan megmondják, hogy megkérdezték ezt vagy azt a magyar légióst, akiket Önök kértek, de az úgy nyilatkozott, hogy nem óhajt leszerelni, csak a szüleik kérik. Ugye megértik, hogy miért mondja azt, hogy nem akar leszerelni, inkább elpusztul lassan, mint valamelyik büntetőszigeten. Ez az oka ennek. Most megint itt vitatkozunk, hogy írunk Önöknek levelet, és talán tudnak gyors intézkedést tenni ebben az ügyben. Itt ülünk 27-en elkeseredve, és akárhová is megyünk, mindenhol azt látjuk az összes magyarok között, hogy szeretne mind hazamenni. Mert megmondom, talán a legtöbbször csak az a bűne, hogy Horthy-katona volt, szóval magyar, azért kellett eljönni, szóval olyan is, aki megérdemli a büntetést, de a 90%-a nem. – Uraim, Önökhöz fordulunk az utolsó vigasz és mentséghez, mert ha addig várunk, amíg az 5 évünk letelik, azt hiszem, kevés lesz azoknak a száma, aki hazajut, mert elpusztul az indochinai pokolban. – Kérjük Önöket, segítsenek minél előbb. Tisztelettel 27 magyar fiú.

Ami a borítékon van címzés,¹⁷ erre ne írjanak, mert ez nem létezik. Mert ha ez a levél nem jut el Önökhöz, hanem máshol akad meg, az, aki írta, azt biztos fejbe lövik. Önök a választ hivatalos formában küldjék, hogy minden magyar megtudja. Isten segítse magukat a gyors intézkedésben.

Géppel írt eredeti dokumentum.

¹⁷ A borítékon lévő – hamis – címzés: Leg. Salamon Jolán, M 49347. S.P.71072. T.O.E.

14. dokumentum

K. Zsigmondné levele a Magyarok Világszövetségéhez

HU-MNL-OL, P 975, 137 d. 28/c. tétel

Békéscsaba, 1948. évi március hó 1-én,

Kedves „Magyarok Világszövetsége”!

Felvilágosítás-kérés [céljából], illetve segítségért fordulok Önökhöz.

Két húgom van, mindkettőnek a vőlegénye a francia idegenlégió kötelékében, Indokínában teljesít szolgálatot. Most az idősebb húgom, az Aranka kapott levelet a vőlegényétől, melyben megadta az Önök címét, azzal a közléssel, hogy Önökhöz forduljunk segítségért, mert ha ők ott kinn megpróbálják ezt kérni, az alakulatnál egyenesen kinevetnék őket. Bár megírtuk nekik azt, hogy onna[n] küldjék el a kérvényt az Önök címére, de a mostani levelükben azt írják, hogy ez is lehetetlenség, mivel a levél cenzúrán megy át.

A Szövetség közzétett egy cikket a napilapokban, még karácsony előtt, hogy sikerült a francia kormánnyal megegyezni, és három hónapon belül az összes magyarok hazatérhetnek, először ugyan a 18 év aluliak, s így sorban,¹⁸ de olyan jó volna ezt biztosra tudni.

Nagyon kérem segítségüket, hogy az idő lejártá előtt haza sikerülne haza [sic!] jönniük. Aranka húgom öt éve vár már a vőlegényére, kinek ideje 1948. év augusztus hó 27-én járna le rendes körülmények között.

[...]

¹⁸ Nem tudhatjuk bizonyosan, milyen közleményre gondolt a levélíró. Ugyanakkor a lapokban szilveszterkor megjelent egy, a Magyar Országos Tudósítón keresztül kiadott, az MVSZ-re hivatkozó közlemény: „A Magyarok Világszövetsége jelenti, hogy eljárásának eredményeként megkezdődött a francia gyarmati légió indokínai osztagaiban a magyarok leszerelése. Egyelőre azokat szerelik le, akik elszerződésük alkalmával még nem töltötték be 18. életévüket.” – Leszerelik az idegenlégióban szolgáló magyarokat. *Szabadság*, 1947. december 31.

Ajánlott-levélhez válaszbélyeget mellékelek, s nagyon kérem mielőbbi szíves értesítésüket arra nézve, hogy milyen úton lehet ezt az ügyet elintézni? Esetleg milyen iratokra volna szükség, hogy be tudjuk szerezni.

A felmerült költséget természetesen kérem közölni, hogy azt azonnal megtéríthessem.

A mielőbbi válasz reményében

köszönti Önöket:

Dr. K. Zsigmondné

Békéscsaba [...]

Kézzel írt eredeti dokumentum.

15. dokumentum

A Magyarok Világszövetségének levele az Indokínában szolgáló

B. Lajos légióshoz

HU-MNL-OL, P 975, 137 d. 28/c. tétel

Mélyen tisztelt Honfitársunk!

Megkaptuk január 27-én kelt megtisztelő sorait. Öröm volt számunkra, hogy Önnek örömet okozhattunk a Kossuth évkönyv megküldésével. A jövőben is gondolni fogunk a légionistákra, és ha csak módját ejthetjük, azonnal küldünk olvasmányos könyveket. Meghat bennünket az a mély tűzű hazafiság, ahogy szeretettel gondol hazájára, és nem hiszi el azokat a rágalmakat, amelyeket a magyar haza ellenségei rászórnak. Mert mi történt Magyarországon? A százezer holdas földeket felosztották a nép között, és a nagyvállalatokat, amelyek [sok] ezer embert zsákmányoltak ki, államosították. Azonkívül a nép hozzáfogott azoknak a szörnyű rombolásoknak helyrehozásához, amiket a németek okoztak nekünk. Ön nagyon jól tudja, hogy amikor a németek kivonultak, felszaggatták a vasúti síneket, felrobbantották a hidakat, épületeket, elhajtották állatállományunkat, és elpusztí-

tottak mindent, ami érték volt. Ezt a szörnyű rombolást most nekünk kell jóvátenni, és megteremteni egy új Magyarországot, mely a dolgozó tömegek hazája lesz. Csak azok szidhatják ezt az országot, akik valaha ezerholdasok voltak, és hatalmas gyárvállalataik voltak, de az egyszerű dolgozó emberek csak nyertek a demokratikus államrendben, mert hiszen mindaz, ami történt, őértük történt. Természetesen nem megy minden a legsimábban, de ne felejtsek el, hogy egy hosszú és rettenetes háború után vagyunk, nekünk kell megfizetni a háború minden terhét, végrehajtani az újjáépítést és [viselni] az új társadalmi berendezkedéssel járó összes közterheket. Ennek dacára a világ bámulatát érdemeltük ki a hatalmas újjáépítési tevékenységgel, és mindazok a honfitársaink, akik eljöttek a centenáriumi ünnepségekre, a legnagyobb elégedettséggel szólottak a látottakról. Akik most lépnek be a francia gyarmati légióba, rendszerint van okuk arra, hogy ne térjenek vissza, és azzal kárpótolják magukat, hogy rágalmozó híreket terjesszenek Magyarországról. Természetesen ezekből a hírekből semmi sem igaz, és a nép országa épül, és boldogan várja vissza mindazokat, akiket a nagy történelmi szélvihar elsodort Magyarországról.

Az Önök ügyében is, úgy mi, mint a magyar kormány, lehetőleg mindent elkövet, hogy lehetőleg [sic!] mielőbb hazatérjenek, és kivegyék részüket az újjáépítés munkájából. Ha bármire szükségük van, írjanak nekünk, és mi készséggel állunk az Önök szolgálatára.

Budapest, 1948. március 23.

Honfitársi üdvözléssel:

Magyarok Világszövetsége
ü. v. alelnök.

Géppel írt eredeti dokumentum. 1948. március 23.

ABSTRACTS

GÁBOR EGRY:

Imperial Turns. Austro-Hungarian Economic Space, Informal Imperialism, and Imperial Biographical Trajectories with and without Empires

This article enquires why and how Austrian and Hungarian high capitalists salvaged their interests in the successor states of the Monarchy, despite the economically nationalist policies implemented. I use the example of the Hungarian Commercial Bank of Pest (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank) to compare Romania and the late Ottoman Empire/Turkey. I argue that the key was how those interests were embedded locally. Despite the formal and informal imperialism of Austria-Hungary, these business actors were well aware of how indispensable it was to foster contacts with local business elites and politicians. The practice of embedding developed a moral economy—mutual obligations shaping action beyond mere economic rationality—that remained intact after 1918. The local partners helped the Austro-Hungarians in various ways in the face of economic nationalism. Furthermore, partners from Entente countries from the period before 1914 came to assist the Viennese and Budapest banks too. Ultimately, what emerges is an Austro-Hungarian economic space—a set of interactions of economic actors, contacts, and interactions—that was only loosely shaped by geography and politics; this economic space defined its place

within the continental and global economy as such. Finally, this space is best grasped through the biographic trajectories of its actors: owners, managers, and interlocutors.

Keywords: economic space, Austria-Hungary, informal imperialism, First World War

ERIKA SZÍVÓS:

Cities and Knowledge Transfer: Hungarian Urban Planners', Architects' International Contacts, and Professional Mobility in the Kádár Era

In my study, I examine the role of Hungarian architects, urban planners, and other urban professionals in the transfer of knowledge and the transmission of new paradigms in their own fields after 1956. I look at how they contributed to the impact of current international trends in urban planning and attitudes toward built heritage in state socialist Hungary. I also discuss how architects and urbanists became participants in transnational networks and a global labor market through their international professional contacts, study trips, work and employment abroad, and how they gained experience as experts in but also outside of Europe. At the same time, the study draws attention to the limits of mobility inherent in the knowledge export policy of a relatively liberal state socialist country. Various forms of state control, including state security surveillance, were part of the system until 1989 and, like other professions, this had an impact on the international mobility of urbanists and architects.

The study also looks at the benefits and potential risks for Hungary in allowing many of its technical intellectuals to work abroad, even for years. In this regard, strong and monopolistic state control of foreign employment and state security surveillance were not negligible dimensions, but central elements of an ambivalent system: these employees did not only get in touch with Western professional circles, but they could build

a network on which they could rely and use to leave Hungary permanently. In this sense, secret service control can also be seen as means of preserving human resources in Hungary: not least, it was intended to prevent illegal emigration (dissidence) and the loss of intellectual capital.

Keywords: architects, knowledge export, Cold War, global contacts, state security

CSENGE KONDOROSY:

“For Him, Psychiatry Was Like a Battlefield.” The Entanglements of Autonomy, Transnational Networks, and Political Loyalty in the Life of Dr. Pál Juhász

This study examines globalization under Hungarian state socialism through the life and career of the psychiatrist Dr. Pál Juhász. His trajectory reveals that the East Central European scientific field was not isolated from global knowledge flows; rather, international scientific trends and networks—although in a limited and contradictory manner—were very much part of state socialist science. By tactically using his accumulated social capital, Juhász shaped the scientific profile of both his own work and the institutions he led, aiming for transnational acknowledgement. The study explores the global and local, systemic and individual factors that enabled Juhász to gain both national and international recognition. It also offers a detailed analysis of the conflict surrounding the 7th World Congress of the World Psychiatric Association, during which Juhász found himself at the intersection of Cold War diplomatic tensions. His ambivalent position—as both an embedded beneficiary of the regime and one of its critics—highlights the productive tensions that characterize the interpretation of this historical period.

Keywords: psychiatry, globalization, transnational networks, Pál Juhász, World Psychiatric Association

ARTÚR OLAJOS:

Ferenc Nagy's 1954 Lecture Tour of India

Ferenc Nagy became a central figure in the Hungarian emigration to the USA in the post-World War II period. He gave numerous lectures in the United States and other countries, including in India in 1954. In the mid-1950s, India became a key player in the Cold War geopolitical rivalry, as the great powers paid strategic attention to the country in the context of the spread of communism in Asia. The former Hungarian prime minister's lecture series in India was also a propaganda tool for US foreign policy in this regard. The study aims to present and analyze this lecture tour in India in November and December 1954. How can the activities of the former Hungarian head of government in the mid-1950s be assessed? What topics did he discuss in his lectures and how did he present them? What reactions did his lectures provoke? By analyzing the reports of the Hungarian embassy in New Delhi and the press materials collected in these reports, the lectures can be reconstructed and the above questions can be addressed. We can see how his lectures fit into the propaganda battle between the USA and the Soviet Union, and how they reinforced Nehru's conviction that India's role as a bridge between the two powers was a necessity.

Keywords: Cold War, communism, India, colonialism, peasantry

TAMÁS LÓRÁND ZAB:

Communists in the Local Milieu: Party Workers in Kaposvár, 1918–1919

This study aims to comprehensively analyze the activity of the Communist Party of Hungary in a local milieu, in the city of Kaposvár. To what extent were the communists able to exercise power in a city dominated by competition between the Social Democrats and the Smallholders' Party? What roles did the

local communist party workers fill in the local power-system of the democratic era? What careers did they pursue during the dictatorship of the proletariat? The study seeks to provide answers to these questions by analyzing a wide range of archival and published sources.

Keywords: Communist Party of Hungary, social history, dictatorship of the proletariat, Hungarian Soviet Republic, party workers

TIBOR KLESTENITZ:

From *Keresztyén Család* to *Református Jövő*. János Péter and the Creation of a National Calvinist Newspaper, 1939–1940

From the 1930s onwards, the Calvinist (*református*) press in Hungary was developed through the creation of high-quality weekly newspapers by merging existing organs of similar profiles. In 1939 and 1940, this process took place in the case of the *Református Jövő* (Calvinist Future). It was not based on a conscious strategy, rather a series of improvisations inspired by wartime press restrictions and concerns about the transformation of a competing weekly, *Református Élet* (Calvinist Life). The publishers of the major denominational newspapers were aware of the challenges to the press after the outbreak of the World War II, but saw the merger as more of a theoretical possibility and, facing an uncertain future, considered it a better option to maintain the autonomy of their organs. The editor János Péter played a key role in the creation of *Református Jövő*, and proved to be an energetic and resourceful organizer, very flexible toward the challenges of the process, and effective in representing his ideas to bishop László Ravasz. The latter was personally committed to the careful implementation of the merger project and his influence was instrumental in getting the smaller local organs to accept the merger plans.

Keywords: János Péter, László Ravasz, press restrictions, Calvinist denominational press, World War II

ANDOR LÁSZLÓ:

The Symbolic Role of Hungarian Street Names between 1953 and 1962

This study focuses on the impact of political events on the Hungarian street names between 1953 and 1962. The détente following Stalin's death led to a decrease in the number of streets renamed. In the autumn of 1956, all over the country street names reminiscent of Sovietization and the leader cult were replaced, often reverting to their former names. During the 1956 Revolution, the national councils, the workers' councils, as well as intellectuals made proposals in this direction, and often the local residents took up the initiative and spontaneously removed the much-hated street signs. After the suppression of the revolution, the old street names were restored, while in many places the street names were also used to commemorate the communist martyrs of the so-called counterrevolution. A few years later, during the second wave of de-Stalinization, following Moscow's guidance, the names of several Soviet communist leaders were removed from street signs. The inclusion of the so-called progressive traditions of the 1919 Hungarian Soviet Republic also resulted in changes and consequently the reshaping of the toponymic landscape of Hungarian cities (their city-texts). This widespread practice caused further a distortion of the ideologically loaded and linguistically monotonous street name structure. From 1962, however, as a sign of the consolidation of the Kádár regime, the practical significance of street names as locative tools was emphasized instead of their ideological content: the era of large-scale street name changes on political grounds came to an end, for a while.

Keywords: symbolic politics, commemorative street names, 1956 Revolution, de-Stalinization, Kádár regime

Contents

Hungary in the Global World

<i>Gábor Egrý</i> : Imperial Turns. Austro-Hungarian Economic Space, Informal Imperialism, and Imperial Biographical Trajectories with and without Empires	4
<i>Erika Szívós</i> : Cities and Knowledge Transfer: Hungarian Urban Planners', Architects' International Contacts, and Professional Mobility in the Kádár Era	35
<i>Csenge Kondorosy</i> : "For Him, Psychiatry Was Like a Battlefield." The Entanglements of Autonomy, Transnational Networks, and Political Loyalty in the Life of Dr. Pál Juhász	68
<i>Artúr Olajos</i> : Ferenc Nagy's 1954 Lecture Tour of India	99
<i>Máté Rigó</i> : Silent Colonizers? East Central Europeans in the Foreign Legion during the First Indochina War – Online Supplement	

Studies

<i>Tamás Lóránd Zab</i> : Communists in the Local Milieu: Party Workers in Kaposvár, 1918–1919	128
--	-----

<i>Tibor Klestenitz: From Keresztyén Család to Református Jövő. János Péter and the Creation of a National Calvinist Newspaper, 1939–1940</i>	159
<i>Andor László: The Symbolic Role of Hungarian Street Names between 1953 and 1962</i>	185

Review

<i>Patrik Németh: Dilemmas of Freedom?</i>	222
--	-----

Tartalomjegyzék

Magyarország a globális világban

<i>Egry Gábor</i> : Birodalmi fordulatok. Osztrák–magyar gazdasági tér, informális imperializmus és birodalmi életutak birodalommal és anélkül	4
<i>Szívós Erika</i> : Városok és tudástranszferek: magyar várostervezők, építészek nemzetközi kapcsolatrendszere és szakmai mobilitása a Kádár-korban	35
<i>Kondorosy Csenge</i> : „A pszichiátria ügye számára, mint valami harcmező”. Autonómia, nemzetközi beágyazottság és politikai lojalitás összefonódásai dr. Juhász Pál pszichiáter életútjában	68
<i>Olajos Artúr</i> : Nagy Ferenc 1954-es indiai előadókörútja	99
<i>Rigó Máté</i> : Csendes gyarmatosítók? Kelet-közép-európai idegenlégiósok az indokínai háborúban – Online melléklet	

Tanulmányok

<i>Zab Tamás Lóránd</i> : Párttörténet alulnézetből. Kommunista pártmunkások Kaposváron 1918–1919-ben	128
---	-----

<i>Klestenitz Tibor: A Keresztyén Családtól a Református Jövőig. Péter János és az országos református néplap létrehozása, 1939–1940</i>	159
<i>László Andor: A magyar utcanevek szimbolikus szerepe 1953–1962 között</i>	185

Szemle

<i>Németh Patrik: A szabadság dilemmái?</i>	222
---	-----

A kötelezők már-már szitokszóként hatnak az iskolások körében; a történetek helyenként sziruposan érzelőgösek, a szereplők nagy része egyszerűen cringe, a szövegek olvasásához sokszor szótár kell.

A **KLASSZIKUSOK POPRITMUSBAN** olyan könyv, amely pedagógusoknak, szülőknek – vagy bárkinek, aki érdeklődik a magyar irodalom iránt – új ablakot nyit az értelmezésben, és segítséget nyújt ahhoz, hogy hogyan hozzuk közelebb a kötelező olvasmányokat a gyerekekhez.

Hányadán állunk Toldi Miklós rezilienciájával? Helikopterszülő-e özvegy Baradlayné? Mi Nyilas Misi szuperképessége?

A Klasszikusok popritmusban a magyar szerzők által írt iskolai olvasmányokat igyekszik újraértelmezni. A tizenhárom írás – miközben elfogadja a művek világának kereteit, tehát nem Ádám, Misi vagy Ernő jó vagy rossz mivoltáról értekezik – valamiképpen olyan formabontó megállapításra jut, amelyre a mű szerzője saját korában még nem gondolhatott.

Ez persze azzal is jár, hogy valószínűleg az olvasó az elején meghökken majd, hogy a szerzők – pszichológusok, pedagógusok, irodalomtudósok, szociális szakemberek, szociológusok, földrajztudósok, természettudósok és nem utolsósorban szépírók – esze végképp elment. Reméljük, a végére sikerül meggyőznünk, hogy mégsem teljesen.

A MŰVEK

Abigél, Az arany ember, Bánk bán, Csongor és Tünde, Egri csillagok, Az ember tragédiája, János vitéz, A kőszívű ember fiai, Légy jó mindhalálig, A Pál utcai fiúk, Szent Péter esernyője, Toldi, Tóték

SZERZŐK

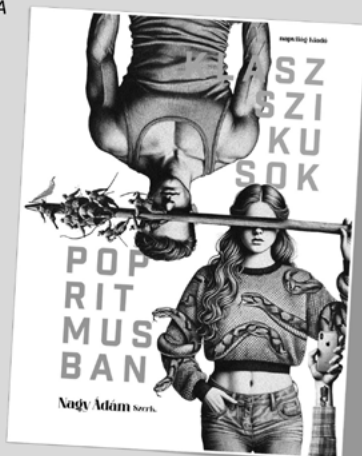
Bókay Antal, Eperjesi Gergely, Fenyő D. György, Hegedűs András, Henkrich Mihály, Libor Zoltán, Lőrincz Andrea, Máté Éva, Nagy Ádám, Pirisi Gábor, Szélesi Sándor, Trencsényi László, Vancsó Éva, Veszprémi Attila

A SZERKESZTŐRŐL

Nagy Ádám nevelés- és ifjúságkutató, tudománynépszerűsítő, volt kutatóprofesszor. Korábban a Nemzeti Civil Alapprogram elnöke és a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai-ösztöndíjasa; jelenleg a Magyar Pedagógiai Társaság alelnöke és a Kötelezők újrátöltve lapozgatós kalandkönyvsorozat alkotója.

Keresse a Napvilág Kiadónál!

www.napvilagkiado.eu

ANDRÁS CSABA

KONSZENZUÁLIS MOZI

A KORTÁRS EMANCIPATORIKUS TÖMEGFILM
POLITIKAI ESZTÉTIKÁJA

A kultúráról folyó közbeszéd területén mind nagyobb szerepet kapnak a politikai szempontok; ám gyakran továbbra is gyanakvás övezi azokat a politikai filmeket, amelyek nem pusztán sokak mellett foglalnak állást, hanem sokakhoz is szólnak. Miként lehet a tömegkultúrára nem művészetként és nem is pusztán a kultúripar részeként tekinteni? Miként határozhatjuk meg a kortárs emancipatorikus politikai tömegfilm saját esztétikáját?

A kötet az utóbbi kérdésekre igyekszik választ adni. Álláspontja szerint ugyan kevés alkotást sorolhatunk ide, és e kevésnek is csak bizonyos vonásai tűnnek politikailag felszabadítóknak, semmint a teljes egésze, mégis: emancipatorikus tömegkultúra *van*. Túlságosan kizárólagos az a feltételezés, amely szerint a populáris kultúra termelésének ma adott keretei között nem jöhet létre semmi, ami érdemes lehetne a figyelmünkre. A könyv célja, hogy elméleti támpontokat és interpretációs módszereket kínáljon a tömegkultúra emancipatorikus aspektusának átgondolásához, és ezzel hozzájáruljon társadalmi valóságunk közös formálásához.

Keresse a Napvilág Kiadónál!

www.napvilagkiado.eu

T.E.M.

TÁRSADALOM-
ELMÉLETI
MŰHELY

ANDRÁS CSABA (1989) kultúrakutató, a PTE BTK Filmtudományi és Vizuális Tanulmányok Tanszék adjunktusa és tanszékvezetője, az *új szem* portál szerkesztője, a Magyar Filmtudományi Társaság és a PTI Társadalomelméleti Műhely tagja. A retorika- és az ideológiaelmélet, a ludológia, a kritikai kultúrakutatás és a politikai esztétika területén folytat kutatásokat. Az utóbbi időben elsősorban a politikai tömegkultúra elmélete és a film két világháború közötti története foglalkoztatja.

Őze Eszter A DOLGOZÓ TESTEK MÚZEUMA

Társadalmi Múzeum (1901–1945):
test és munka,
gondoskodás és fegyelmelés

A 19. század végére a múzeumok már rég nem csupán a kiváltságos gyűjtők magángyűjteményeit mutatták be, hanem a nagyközönség számára a közösségi oktatás színtereivé is váltak. A századfordulón megjelenő társadalmi és népegészségügyi múzeumok célja sem az volt, hogy a múzeumok a paloták rejtett kincseit láthatóvá téve a nyilvánosság új helyszíneivé váljanak, hanem olyan tudást akartak megmutatni, amely a jelenhez kötődött. Mindez magával hozta a munkás testének, életkörülményeinek és problémáinak a bemutatását is; a múzeumok által reprezentált egységet kiterjesztették az alsóbb osztályokra, amelyeknek a múzeum korábbi reprezentációs gyakorlatában láthatatlannak kellett volna lenniük: a városi munkásság szegénysége, rossz egészségügyi állapota vagy beteg teste semmilyen addigi múzeumi kategóriához nem illeszkedett. Azonban ez nem pusztán befogadó gesztus volt, hanem összefüggött a munkásmozgalmak erősödésével és a pacifikálásukra tett intézményes lépésekkel is. A munkásosztály így nemcsak látogatóként, hanem kiállított „objektumként” is megjelent a múzeumi terekben, ami egyszerre szolgálta a társadalmi kontroll és a társadalmi kérdés kezelésének céljait.

Őze Eszter az egészség- és nevelésügyi múzeumok kultúrtörténetét vizsgálja, különös tekintettel a budapesti Társadalmi Múzeumra. A kiállítások reprezentációs politikáján keresztül tárul fel, miként jelent meg a test, a betegség, a higiénia – és a biopolitika a századforduló múzeumi tereiben. Egy olyan intézmény története rajzolódik ki a kötetből, amelyben az emberi faj biológiai jegyei a hatalomgyakorlás stratégiájának eszközeként értelmeződtek, és amely a népesség kollektív testére vonatkozó gondoskodás irányelveit mutatta be – és mára szinte nyomtalanul megsemmisült.

www.napvilagkiado.eu

SZERZŐINK

EGRY GÁBOR

DSc, történész, Politikatörténeti Intézet, főigazgató

KLESTENITZ TIBOR

PhD, történész, Nemzeti Közszerológati Egyetem; MNMKK Országos Széchényi Könyvtár
Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport, tudományos munkatárs

KONDOROSY CSENGE

PhD-hallgató, ELTE BTK Atelier

LÁSZLÓ ANDOR

PhD-hallgató, ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program

NÉMETH PATRIK

PhD-hallgató, ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program, középiskolai tanár

OLAJOS ARTÚR

PhD-hallgató, ELTE BTK Új- és jelenkori egyetemes történelem Doktori Program

RIGÓ MÁTÉ

PhD, egyetemi tanár, Ludwig-Maximilians-Universität München, Történelem Tanszék

SZÍVÓS ERIKA

történész, habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

ZAB TAMÁS LÓRÁND

PhD-hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

„...az osztrák és magyar (vagy éppen osztrák–magyar) gazdasági elit és cégek viszonylag sikeres túlélése a Monarchia összeomlása után egy osztrák–magyar gazdasági tér létének volt köszönhető. Ezt a teret a legfontosabb osztrák–magyar gazdasági szereplők kapcsolatrendszere határozta meg, azok az interakciók, amelyeket egymással, gazdaságban aktív partnereikkel, illetve a birodalmi és helyi politikával, valamint társadalommal alakítottak ki. Vagyis ez a tér több léptéket is összekötött, nem csupán horizontális volt, és nem is csupán gazdasági. A kapcsolatok nem pusztán egy területre terjedtek ki, hanem sokfélék voltak, és ezek mindegyike szerepet játszott a tér létrejöttében és működtetésében...”

(Egry Gábor: Birodalmi fordulatok. Osztrák–magyar gazdasági tér, informális imperializmus és birodalmi életutak birodalommal és anélkül)

A szocialista Magyarország számára az előnyök mellett potenciális kockázatokat is rejtett magában az, hogy az ország vezetése a műszaki értelmiség számos tagját engedte akár éveken át külföldön dolgozni. A külföldi munkavállalás erős és monopolisztikus állami kontrollja és az állambiztonsági megfigyelés ebben az értelmezésben nem mellékesen említendő dimenziók, hanem nagyon is centrális elemei egy ambivalens rendszernek: nem csak arról volt szó, hogy a külföldön dolgozók és családtagjaik kapcsolatba kerülhettek – és rendszeresen kerültek is – nyugati szakmai körökkel, hanem hogy kiépíthettek egy olyan kapcsolatrendszert, amelyre támaszkodva akár Magyarország végleges elhagyását is vállalhatták. A titkosszolgálati kontroll ebben az értelmezésben a humán erőforrások itthon tartásának egyik eszközeként is értelmezhető.

(Szívós Erika: Városok és tudástranzferek: magyar várostervezők, építészek nemzetközi kapcsolatrendszere és szakmai mobilitása a Kádár-korban)

